4

1995

« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى »

(پەسىللىك ئۇنىۋېرسال ئىلمىي ژۇرنال)

1995 - يىل 4 - سان

ئومۇمىي 30 - سان

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر

ئىسلامجان شېرىپ

بۇ ساندا

سىياسىي نەزەرىيە

يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ يېڭى دەۋردىكى مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى ئىدىيىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش .... يې فۇچاڭ 1

دېڭ شياۋپىڭنىڭ ھۆكۈمەتنى پاك - دىيانەتلىك قىلىش نۇقتىئىنەزىرىنىڭ ئاساسلىق ئۈچ مەزمۇنى .... ماۋمىنشىڭ 8

كارخانىلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىپ، تەرەققىياتنى تېزلىتىش ھەققىدە .... تۇراخۇن توختى 11

سۈپەت مۇئەييەنلىكى - بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى .... سۇلايمان نىياز 16

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەركەزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قارىتىلغان كونكرېت سىياسەتلىرىنى ھەقىقى تۈردە ئەمەللەشتۈرۈش لازىم .... ئابدۇراخمان باقى 20

مۇقام ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى .... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 23

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ پىروزا ئىجادىيىتى .... ئەنەيتۇللا قۇربان 35

تارىخ، ئارخولوگىيە، ئاسارە ئەتىقە

تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا .... بەختىيار تۇرسۇن، مەتىمىن مەڭلىك 47

دىيارىمىزنىڭ شېكەرچىلىك تېخنىكىسى .... مامۇت قۇربان 79

پەن - مەدەنىيەت

پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئائىت بىر نەچچە مەسىلە توغرىسىدا .... ئابدىغىنى قۇربان 55

نەشرىياتچىلىق - يازغۇچىلىق

تەھرىرلىك — يازغۇچىلىق .... ئىسلامجان شېرىپ 61

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا مىللىي يېزىقنى ئاساس قىلغان نەشرىيات فاڭجېننى ئىزچىل ئىجرا قىلىش لازىم .... مەلىكەم مۇھەممەت 77

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى):

ئابدۇرېھىم رەجەپ، ئابدۇكېرىم راخمان، ئاۋۇت توختى، سەمەت خېۋىر، شېرىپ ئىمىن، ئىسلامجان شېرىپ.

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم

يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ يېڭى دەۋردىكى مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى ئىدىيىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش

بېي فۇچاڭ

« دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما » دىكى مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى باياناتلاردا ئېلىمىزنىڭ يېڭى دەۋردىكى مىللىي خىزمەت مەسىلىسىنىڭ ماھىيىتى ئىلمىي تۈردە ئىگىلىگەن ، ھازىرقى باسقۇچتىكى پارتىيە ۋە دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ مىللىي مەسىلىلىرى ھەققىدىكى ئىنگىزلىك نۇقتىئىنەزەر ۋە تەشەببۇسلىرى ئومۇمىي جەھەتتىن بايان قىلىنغان ، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ تارىخىي دەۋردە ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەيدان ، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇللىرىنى مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ ، بۇ جۇڭگو ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ، شۇنداقلا بىزنىڭ يېڭى دەۋردە مىللىي خىزمەتنى ياخشى ئىشلەشنىڭ كۈچلۈك ئىدىيىۋى قورالى . شۇڭا ، بۇ ھەقتىكى بىر نەچچە مۇھىم مەسىلە ھەققىدە ئىزدىنىپ كۆرۈمىز .

I مىللىي خىزمەتتە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى ھەققىدە

مىللىي خىزمەتتە جەزمەن مىللىي رايونلارنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىش ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش — پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيىۋى لۇشيەنىنىڭ يېڭى دەۋردىكى مىللىي خىزمەتلەردىكى تەدبىقلىنىشى ۋە تەرەققىياتى . بۇ لۇشيەنىنىڭ ماھىيىتى بىزنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىمىزنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىشىنى ، ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىرىك ، قالاق ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ۋە سوبيېكتىپ بىر تەرەپلىمە قاراشلارنىڭ سىرتماقلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ ، كونىلىقنى ساقلايدىغان ، يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلمايدىغان روھىي ھالەتنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ . دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ، يولداش دېڭ شياۋپىڭ غەربىي جەنۇب بىيروسىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندا مىللىي مەسىلىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ، مىللىي خىزمەتلەردە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىشنى تەكىتلىگەن ئىدى . ئۇ غەربىي جەنۇب رايونىدىكى مىللىي مەسىلىلەرنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ئەھۋالى ئۈستىدە كەڭ ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى : « بىز ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا بىر پرىنسىپ بەلگىلىدۇق ، بۇ بولسىمۇ خەنزۇلار رايونىدا يۈرگۈزۈلگەن ھەر جەھەتتىكى سىياسەتلەرنى ، جۈملىدىن ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىغا كۆچۈرۈپ بارماسلىق ، قايسىلىرىنىڭ ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى ، قايسىلىرىنىڭ تۈزىتىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى ، قايسىلىرىنىڭ ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى پەرقلەندۈرۈشتىن ئىبارەت . ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا باشقىچە بىر يۈرۈش سىياسەتلەرنى تەتقىق قىلىپ چىقىپ ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن سەممىي سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىش كېرەك . »(1 توم خەنزۇچە نەشرى 167 ـ بەت) . « بىزنىڭ خىزمەت پوزىتسىيىمىز ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ، سەممىي سادىق بولۇشتىن ئىبارەت ……… بىز سىياسىي خىزمەت ، ئىقتىسادىي خىزمەت ، مەدەنىيەت خىزمىتى ئىشلىگەندە ، بىردەك مۇشۇنداق پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز كېرەك » (1 ـ توم 170 ـ بەت) . ئۇ يەنە دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى غەربىي ـ جەنۇب رايونىدا يۈز بەرگەن مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە ئاساسەن ، مىللىي رايونلاردا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، يەر

ئىسلاھاتنى ئېلىپ بېرىش مەزگىلىدە ، جەزمەن ئەـ
مەلىيەتنى چىقىش قىلىش ، غەربىي - جەنۇب رايوـ
نىدىكى مىللىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتـ
نى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ،
« ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەش » كە ، ھېچنىمىنى
پەرق قىلماي تۇرۇپ قارامىلىق بىلەن ئىشلەشكە قارـ
شى تۇردى . « ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىـ
كى نۇرغۇن ئىشلاردا قارىغۇلۇق بىلەن ھەرىكەت
قىلىشقا بولمايدۇ . ... ئالدىراقسانلىق بىـ
لەن تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولمايـ
دۇ . » (1 - توم 164 - بەت) دېدى . خىزمەت ئۇـ
سۇلى جەھەتتە ، ئاممىۋى لۇشيەندە مېڭىشتا چىڭ
تۇرۇپ ، بارلىق خىزمەتلەردە « ئاز سانلىق مىللەتـ
لەر بىلەن مەسلىھەتلىشىش » نى تەشەببۇس قىلـ
دى . « ئۇلار قۇۋۋەتلىگەننى قىلىش ، بىر قىسمىنى
قۇۋۋەتلىسە بىر قىسمىنى قىلىش ، كۆپ قىسمىنى
قۇۋۋەتلىسە كۆپ قىسمىنى قىلىش ، ھەممىنى قۇۋـ
ۋەتلىسە ھەممىنى قىلىش كېرەك » دېدى . بۇ باـ
يانلارنىڭ ۋاقتى خېلى ئۇزۇراپ قالغان بولسىمۇ ،
لېكىن ، بۇ بايانلاردا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىلەر ،
يەنى ماركسىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى مىللىي
رايونلارنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش پرىنـ
سىپى ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن سەممىي ساـ
دىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىش مەقسىتى ھازىرقى
كۈندىمۇ ناھايىتى مۇھىم يېتەكلەش ئەھمىيىتىگە ئىـ
گە بولۇپ ، بىزنىڭ داۋاملىق چىڭ تۇرۇشىمىزغا
ئەرزىيدىغان ماركسىزملىق ئاساسىي پرىنسىپتۇر .
نۆۋەتتە ، مىللىي رايونلارنىڭ خىزمىتىنى ياخشى
ئىشلەش ئۈچۈنمۇ بىز مۇشۇ ئىدىيىۋى لۇشيەندە
چىڭ تۇرغاندىلا ، ئاندىن ئەمەلىيەتنى چىقىش قىـ
لىدىغان ، مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېـ
لىدىغان تەرەققىيات يولىغا ماڭالايمىز . ئىسلاـ
ھات ، ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىـ
تىپ بېرىدۇكى ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى چىقارـ
غان ھەر بىر مۇھىم قارار ، پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز
يېڭى دەۋردە قولغا كەلتۈرگەن ھەر بىر مۇۋەپپەقىـ
يەت مانا مۇشۇ ئىدىيىۋى لۇشيەندە چىڭ تۇرغانلىـ
قىنىڭ نەتىجىسى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، يولداش دېڭ
شياۋپىڭ « دۇنيادا ماركسىزم - لېنىنىزم مىللىي
مەسىلىنى ھەل قىلالايدۇ ، » دەيدۇ . جۇڭگودا ،
ماركسىزم - لېنىنىزمنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى بىـ
لەن بىرلەشتۈرگەن ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىمۇ بۇ مەسىـ
لىنى ھەل قىلالايدۇ . بۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ
ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ مىللەت نەزەرىيىسىنى بېيىتـ
قانلىقى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغانلىقى .

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ، شىنجاڭنىڭ
خىزمەتلىرىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ، ھەقىقەتـ
نى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش جەھەتتە ئىككى قېتىملىق
خىزمەت ياخشى ئىشلەندى . بىرىنچى قېتىملىقى
50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ، يەنى
ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، زومىگەرلەرگە قارشى
تۇرۇش ، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالدى -
كەينىدە ئىشلەندى . شىنجاڭ شۆبە بىروسى زور
تۈركۈمدىكى كادىرلارنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر
قايسى جايلىرىغا ئاساسىي قاتلامغا چوڭقۇر چۆـ
كۈشكە ئەۋەتىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق راـ
يونلىرىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت ، مىللىي مۇناسىـ
ۋەت ، يەر ، چارۋا قاتارلىق تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى
ئىگىلەش ئەھۋالى ، كەڭ دېھقانلار ، چارۋىچىلارـ
نىڭ تۇرمۇشى قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتتىكى
ئەھۋاللار ئۈستىدە چوڭقۇر تەكشۈرۈش تەتقىق قىـ
لىش ئېلىپ بېرىپ ، تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە قىممـ
تىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان دوكلاتلارنى ئوتتۇرىغا
قويدى . كېيىن يەنە « جەنۇبىي شىنجاڭ يېزا جەمئىـ
يىتى » دېگەن كىتاب رەسمىي نەشر قىلىنىپ ، شۆبە
بىرونىڭ توغرا قارار چىقىرىشىغا ناھايىتى ياخشى
ئاساس يارىتىپ بەردى . يەنە بىر قېتىملىقى پارتىـ
يە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئوـ
مۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىشلەندى . پۈتۈن پارتىيە
تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى زور كۈچ بىلەن يولغا
قويۇپ ، ئىدىيە ، سىياسىي ، تەشكىلىي ، ئىستىل

جەھەتلەردە قالايمىقانچىلىقنى تۈزۈپ، پارتىيىنىڭ
لۇشيەنىگە توغرىلاندى، بۇنىڭ بىلەن تۈرلۈك
خىزمەتلەر كۈندىن - كۈنگە گۈللەپ ئالغا باس-
تى.

ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئەمەلىيەت ئىس-
پاتلاپ بەردىكى، ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭ-
نىڭ خىزمەتلىرى يېڭى بىر تارىخى باسقۇچقا كىر-
دى. لېكىن، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان،
بىزنىڭ بەزى يولداشلىرىمىز بۇ پرىنسىپنى ئۇنتۇ-
لۇپ كەتتى. ئۇلار كۈندىلىك ئىشلار بىلەن بولۇپ
كەتتى، يا مەركەزنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگەن-
مىدى، يا ئاساسى قاتلامغا چوڭقۇر چۆكۈپ ئۆز
رايونى، ئۆز ئورۇنلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى
تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلمىدى. شۇڭا، مەركەزنىڭ
فاڭجېنلىرى بىلەن ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى
بىرلەشتۈرگەن، ئەمەلىيەتتە ئاقىدىغان كونكرېت
لاھىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. ئۇلار مەركەز-
نىڭ ھۆججەتلىرىنى خەتمۇ - خەت ئوقۇپ بو-
لۇپلا، شۇ بويىچە كۆچۈرۈپ ئىشلىتىپلا ئىشنى
بولدى قىلدى. بۇنداق ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان،
ئاممىدىن ئايرىلغان ئۇسۇللار ئەمەلىيەتتە پارتىيە-
نىڭ ئاساسى لۇشيەنىدىن ئايرىلىپ كەتتى. شۇ-
ڭا، بىز يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مىللىي را-
يونلارنىڭ خىزمەتلىرىنى ئىشلەشتە ھەقىقەتنى ئەمە-
لىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئاساسى پرىنسىپتا
چىڭ تۇرۇش ئىدىيىسىنى ئۆگەنگەندە، ئۆز رايو-
نىمىز، ئۆز ئورنىمىزنىڭ خىزمەت ئەمەلىيىتىگە بىر-
لەشتۈرۈپ، تەجرىبە ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يە-
كۈنلەپ، خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشكە قولايلىق
يارىتىشىمىز شەرت.

Ⅱ «پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرى بۈيۈك ئىتتىپاق بولۇش» ۋە «ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش» ئىدىيىسى ھەققىدە

مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ
بىرلىكىنى قوغداش ئىدىيىسى دېڭ شياۋپىڭ مىل-
لەت نەزەرىيىسىنىڭ گەۋدىلىك مەزمۇنى. تارىخ تە-
رەققىياتى ئىپادىلەپ بەردىكى، دۆلەتنىڭ بىرلى-
كى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى بولغاندا، سىيا-
سىي راۋان، خەلق ئىناق بولىدۇ، ھەممە ساھەلەر-
دە گۈللەپ ياشناش بولىدۇ؛ دۆلەت بۆلۈنگەن-
دە، مىللەتلەر ماجرا قىلغاندا، ھوقۇق قولدىن
كېتىپ دۆلەتكە ئاھانەت بولىدۇ، خەلق بالايى ئا-
پەتكە ئۇچرايدۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ تارىخى تەجرىبە
ساۋاقلىرىنىڭ يەكۈنى. يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا،
يولداش دېڭ شياۋپىڭ يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە ۋەتەننىڭ
بىرلىكىنى قوغداش ئىدىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ،
«جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنى ئە-
مەلگە ئاشۇرايلى» دېگەن چاقىرىقنى چىقىرىپ،
ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش توغرىسىدا
يېڭى پىكىر ئوتتۇرىغا قويدى. 1984 - يىلى 10 -
ئايدا، ئۇ شاڭگاڭ، ئاۋمېندىن دۆلەت بايرىمىنى
تەبرىكلەشكە كەلگەن مۇراسىم ئۆمىكىنى قوبۇل
قىلغاندا: «بىزنىڭ ياشىسۇن جۇڭخۇا مىللەتلىرى-
نىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى» دېگەن بىر شۇئارىمىز بار
ئەمەسمۇ؟ مىللەت مەيدانىدا تۇرۇپ، مىللەتنىڭ
ئومۇمىيىتىنى قوغدىسىلا، ھەر خىل سىياسىي كۆز
قاراشتىكىلەر بىلەن، جۈملىدىن كومپارتىيىنى
تىللاۋاتقانلار بىلەنمۇ كەڭ ئىتتىپاقلىشىشىمىز كې-
رەك،» (3 - توم 153 - بەت) دېدى. 1986 -
يىلى 6 - ئايدا، ئۇ رۆڭشى جەمەتى ئەزالىرىنى
قوبۇل قىلغاندا يەنە مۇشۇ مەسىلىنى تەكىتلەپ:
«بىز پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بۈيۈك ئىتتى-
پاقلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك» (3 - توم
932 - بەت) دېدى. شەرقى ياۋروپا ۋە سوۋېتلەر
ئىتتىپاقىدا زور ئۆزگىرىش بولغاندىن كېيىن، يول-
داش دېڭ شياۋپىڭ بىر ئاساسى تېمىنى تەكرار
تەكىتلىدى: جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىر نەپەس، تەق-
دىرداش بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە، بىرلەشكەندە
گۈللىنىدۇ، بۆلۈنگەندە خارابلىشىدۇ، پەقەت مىل-
لەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇپ، مىللى بۆل-
گۈنچىلىككە قارشى تۇرغاندىلا، ئاندىن جۇڭخۇا-
نى گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ.

دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاق-
لىقىنى قوغداش ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ
مىللى رايونلار ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مۇقىملىقىنى

ساقلاشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ مۇ-
قىملىقىنى ساقلاش ئىسلاھات، تەرەققىياتنىڭ ئال-
دىنقى شەرتى، ئېلىمىزنىڭ مىللى ئىگىلىك تەرەققى-
يات ستراتېگىيىلىك نىشانىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى
ئاشماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۈپ فاكتېر،
ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگونىڭ مەسىلىسىدە ھەم-
مىنى بېسىپ چۈشىدىغىنى، مۇقىملىقنىڭ بولۇشى،
مۇقىم مۇھىت بولمىسا، ھېچقانداق ئىشنى باشقا
ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ، قولغا كەلگەن مۇۋەپپەـ
قىيەتلەرمۇ قولدىن كېتىپ قالىدۇ» (3 - توم 586
- بەت). يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ يۇقىرىدىكى
بايانلىرى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ مىللىي مەسىلە
توغرىسىدىكى تەلىماتىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىل-
دى، ئۇنى بېيىتتى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى، لې-
كىن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئايرىم رايونلاردا
ئۇشتۇمتۇت ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇنىڭدا تۆۋەن-
دىكىدەك سەۋەبلەر بار: ① مىللىي بۆلگۈنچى
كۈچلەرنىڭ تەسىرى بار، ② مەنپەئەت جەھەتتىكى
سۈركۈلۈش ۋە تۈر تۈشۈپ قېلىش بار، بۇنىڭدا
ھەم تاغ ئورمانلىرى، ئوتلاقلار، سۇ مەنبەلىرى،
كانلار، چېگرالىنىش جەھەتتىن كېلىپ چىقىدىغان
بىۋاستە توقۇنۇشلارمۇ بار، ھەم ھەر قايسى را-
يون، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىيات تەك-
شى بولماسلىق، پەرقىنىڭ چوڭىيىپ كېتىشى كەلتۈ-
رۈپ چىقارغان پسىخىك تەڭپۇڭسىزلىق ۋە نارازى-
لىق كەيپىياتىمۇ بار. كېيىنكى ئەھۋال گەرچە مىل-
لەتلەر ئارىسىدا بىۋاستە توقۇنۇش پەيدا قىلمىسى-
مۇ، لېكىن بۇنداق يوشۇرۇن زىددىيەت ئۇزاققىچە
ھەل قىلىنمىسا، مىللى رايونلارنىڭ تىنچ ئىتتىپاقلى-
قىغا ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتى-
دۇ. ③ مەدەنىيەت جەھەتتىكى توقۇنۇش ۋە تارى-
خى چەكلىمىلەرنىڭ تەسىرى بار. بۇلار ئاساسلىقى
بەزى نەشىر بۇيۇملىرى ۋە تەشۋىقات بۇيۇملىرىنىڭ
مىللىي ۋە دىنىي سىياسەتلەرگە خىلاپلىق قىلىپ،
مىللىي ۋە دىنىي ھېسسىياتقا زەربە بولىدىغان ۋەقە-
لەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ④
خىزمەتتىكى سەۋەبلەر بار. بىزنىڭ بەزى كادىرلى-
رىمىزنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى تەربىلىنىشى چىڭ

ئەمەس، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ۋۇجۇدقا
كەلتۈرگەن ئەمەلىي تەجرىبىلىرى كەمچىل، شۇ سە-
ۋەبلىك ئۇلارنىڭ ئاممىا ئوتتۇرىسىدا ئىناۋىتى
يوق، مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى بىر تەرەپ قىلىش قابىلىيىتى تۆ-
ۋەن ياكى ئۇلاردا تورىچىلىق ئىستىلى ئېغىر بو-
لۇپ، بىرەر ۋەقە يۈز بەرسىلا ھودۇقۇپ كېتىپ
ئالدىراقسانلىق قىلىدۇ. ئاددى ئۇسۇللار بىلەن
مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ ئىشنى بۇزىدۇ.

توغرا، جايلارنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ،
مۇقىمسىزلىق ئامىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سە-
ۋەبلەرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ ئوخشاش بولماي-
دۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، مەسىلە ھەل قىلىش، مۇقىم-
لىقنى ساقلاش تەدبىرلىرىمۇ ئوخشاش بولماي-
دۇ. لېكىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بەزى مە-
سىلىلەر ئورتاقلىقتا ئىگە. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:
مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇپ ۋەتەننى سۆيۈش بايرىقى-
نى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قەتئىي
قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش؛
خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، قانۇ-
نىڭ ئىززەت ھۆرمىتىنى قوغداش، ھەر قانداق ئا-
دەمنىڭ ھەر قانداق سەۋەب بىلەن خەلقنىڭ مەنپە-
ئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشىگە، قانۇنىنىڭ ئىززەت ھۆر-
مىتىگە تېگىشىگە يول قويۇلمايدۇ، مىللەت، دىنىنىڭ
تونىغا ئورۇنۇۋېلىپ قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرى-
كەتلەردە بولغۇچىلارغا قەتئىي زەربە بېرىش؛ يې-
ڭى دەۋردە مىللىي رايونلاردا مەيدانغا كەلگەن
تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى توغرا ھەل قى-
لىپ ماجرالارنى كېلىشتۈرۈشكە، زىددىيەتلەرنى
يېتەكلەشكە ماھىر بولۇپ، پاسسىپ ئامىللارنى
ئاكتىپ ئامىللارغا ئايلاندۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇ-
قىملىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئامىللار ۋە كەسكىن-
لىشىپ كېتىش ئېھتىمالى بولىدىغان زىددىيەتلەرنى
يوشۇران ھالىتىدە ھەل قىلىپ، ۋەقە چىقىرىشنىڭ
ئالدىنى ئېلىش؛ ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئامما-
سىغا ماركسىزملىق مىللەت قارىشى ۋە پارتىيىنىڭ
مىللىي سىياسەتلىرى ھەققىدىكى تەشۋىقات تەربى-
يىنى زادىلا بوشاشماستىن ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەر
ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش.

III «مىللەتلەر باراۋەر بولۇش» ئىدىيىسى ھەققىدە

مىللەتلەر باراۋەر بولۇش ماركسىزمنىڭ مىللىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ پرىنسىپى. باراۋەرلىك مەسىلىسى تارىختىن بۇيان مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە ئەڭ سەزگۈر، ئەڭ چوڭقۇر قاتلامدىكى مەسىلە. يولداش دېڭ شياۋپىڭ يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئېلىمىزنىڭ يېڭى دەۋردىكى مىللىي سىياسىتىنىڭ ھەقىقى باراۋەرلىك ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقى، «مىللىي كەمسىتىش يوق بولغان» سىياسەت ئىكەنلىكىنى قايتا تەكىتلەپ، «بىز ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىمىز» دېدى. بىز باشتىن ئاخىر ماركسىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، ئىتتىپاق بولۇش، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇردۇق، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتا چىڭ تۇردۇق، جۇڭگو ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرى داۋامىدا مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جۇڭگو ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان مىللىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ توغرا يولىنى تېپىپ چىقتۇق.

نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئېلىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتى توغرا بولۇپ، مىللىي مەسىلىلەرنى بىر قەدەر ياخشى ھەل قىلدى، بۇنى پۈتۈن دۇنيا ئورتاق ئېتىراپ قىلىدۇ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان بەزى دۆلەتلەردە «مىللىي توقۇنۇش شۇنچە ئېغىر بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ كەتتى، شەرقىي ياۋروپادا غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى، يۇگوسلاۋىيە ئۇرۇش ئوتىغا كىرىپ كەتتى، ھالبۇكى، بىزنىڭ ئېلىمىز مۇقىملىقنى ساقلىيالىدى، ئېلىمىزدە مىللەتلەر ئىناق تۇرۇپ، جۇڭخۇانىڭ غايەت زور ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئىپادىلىدى. بۇنداق بولۇشتا چوڭقۇر تارىخىي سەۋەب ۋە رېئال سەۋەبلەر بار. بۇلار: دۆلەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت بىرلىككە كېلىشى؛ مىللەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە تايىنىپ ئورتاق ھايات كەچۈرۈش جەريانىدىكى ئىقتىسادى، مەدەنىيەت باغلىنىشى؛ يېقىنقى زاماندىن بۇيانقى مىللەتلەرنىڭ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆرەش ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلابىي كۆرەش داۋامىدىكى بارلىققا كەلتۈرگەن مەھەببەتلىك مۇناسىۋىتىدۇر.

رېئال ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئېلىمىز ھەقىقىي تۈردە مىللەتلەر باراۋەر بولۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى تۆۋەندىكىچە:

1) ھەممە مىللەت باراۋەر بولۇش پرىنسىپىنى يولغا قويدۇق. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت جۇڭگو زېمىنىدا ياشاۋاتقان كىشىلەر ئورتاق گەۋدىسىلا بولىدىكەن، نوپۇسىنىڭ قانچىلىك، تېررىتورىيىسىنىڭ چوڭ - كىچىك، جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ۋە ئاھالە ئاساسى گەۋدىسىنىڭ ئېلىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىي نەزەر، تارىختا شەكىللەنگەن ئىقتىسادىي تۇرمۇش، تىل - يېزىق، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەت، مىللىي ئاڭ قاتارلىق تەرەپلەردە روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىلا، بىردەك «مىللەت» دەپ ئاتىلىدۇ، دېگەن قارارنى چىقاردى. بۇ قارارنىڭ روھى بويىچە، ئېلىمىزدە 50 - يىللاردا مىللەتلەرنى تونۇش ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن تارىختىن بۇيان ئېتىراپ قىلىنماي كېلىۋاتقان نەچچە ئون مىللەت ئېتىراپ قىلىنىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدە ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئىگە بولدى. شۇ چاغدا سىياسىي ۋازارەت مەھكىمىسى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ھاقارەت بولىدىغان يەر ناملىرى، مىللەت ناملىرى، ئابىدىلەر، خاتىرە تاشلىرى قاتارلىقلارنى بىكار قىلدى.

2) مىللەتلەرنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ ئىككى مەنىسى بار: بىرىنچى، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدا، قانۇن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتتە باراۋەر دېموكراتىك ھوقۇقى بارلىقىنى قوغداي-

دۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ۋەكىلى بولىدۇ. 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ بىرىنچى سانلىق يىغىنىدا، 55 ئاز سانلىق مىللەت سىياسىي كېڭەشتە ئۆزلىرىنىڭ ھەيئىتى بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا يەرلىك ئاپتونومىيە قۇرۇلۇپ، ئاپتونومىيە ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى. ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەت ئۆزىگە خوجايىن بولغان ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشىنى باشقۇردى.

3) مىللەتلەر ئورتاق گۈللىنىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىلىشكە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ياردەم بېرىلىشكە دىققەت قىلىندى. خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېيتقاندەك: «سوتسىيالىزمنىڭ مەقسىتى — پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ئورتاق باي قىلىشتىن ئىبارەت» بولدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بىر يۈرۈش فاڭجېن، سىياسەت ۋە تەدبىرلەر تۈزۈلۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ياردەم بېرىلدى. مىللىي رايونلارنىڭ بارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەقسەت، مەركەز، ئۆلچەم قىلدى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزنىڭ مىللىي مۇناسىۋىتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك، يەنى خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ كۆرسەتكەندەك، ئېلىمىزدە «چوڭ مىللىي ماجىرا يوق» ئالاھىدىلىك شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن خەلقئارالىق چوڭ ئۆزگىرىشلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، دۆلىتىمىزنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

IV مىللىي رايونلاردا مىللىي سىياسەتلەرنىڭ توغرا ياكى ناتوغرا بولۇش ئۆلچىمى مەسىلىسى ھەققىدە

ئېلىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتىگە قانداق ھۆكۈم قىلىش كېرەك، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى قانداق كۆزىتىش كېرەك؟ مانا بۇ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى زاتلارنىڭ بېشىنى ئىزچىل ئاغرىتىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. 1987 - يىلى 6 - ئايدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئامېرىكا زۇڭتۇڭى كاتتېر قوبۇل قىلغاندا ئېلىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە شىزاڭ مەسىلىسى ئۈستىدە توختالدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «جۇڭگونىڭ مىللىي سىياسىتىگە ۋە شىزاڭ مەسىلىسىگە شىزاڭدا قانچىلىق خەزىنە بارلىقىغا قاراپلا ھۆكۈم قىلىنىدىغان بولسا، توغرا يەكۈن چىقارغىلى بولمايدۇ. قانداق قىلغاندا شىزاڭنى تېز تەرەققىي تاپقۇزۇپ، جۇڭگونىڭ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكۈزگىلى بولىدىغانلىقىغا قاراش — بۇنىڭ ئاچقۇچى.»① «ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى كۆزىتىشتە، ئاساسلىقى شۇ رايوننىڭ تەرەققىي تاپالايدىغان - تاپالمايدىغانلىقىغا قاراش كېرەك. ئەگەر ئۇ يەردە خەزىنىلەردىن كۆپرەك بولۇشى شۇ يەرلىك مىللىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولسا، بۇنى يامان ئىش دېگىلى بولمايدۇ، بۇنداق مەسىلىگە قاراشتا، دىققەت ئېتىبارىنى شەكىلگە ئەمەس، ماھىيەتكە قارىتىش لازىم»② (3 - توم 510 - 511 - بەتلەر) يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ بايانلىرىدا ناھايىتى مۇھىم ئىككى نۇقتا بار: بىرىنچىدىن غەرب ئەللىرىدىكى بەزى ئادەملەرنىڭ خەزىنىلەرنىڭ قانچىلىق بولۇشىنى ئۆلچەم قىلىدىغان خاتا كۆزقاراشلىرىنى رەت قىلغان. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بارلىق خىزمەتلەرنى ئۆلچەيدىغان تۈپ ئۆلچەم قىلىشنى جەزملەشتۈرگەن، شۇنداقلا ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇشنى جۇڭگونىڭ مىللىي سىياسىتىنى كۆزىتىش ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئاساسى قىلغان. بىر رايوننىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزەتكەندە، ئېلىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتىگە ھۆكۈم قىلغاندا، ئاساسلىقى ئۇنىڭ تەرەققىي قىلغان - قىلمىغانلىقىغا قاراش كېرەك، تەرەققىيات دېگەن چىڭ ھەقىقەتتۇر. ئىقتىساد يۇقىرى ئۆرلىمىسە،

خەلق تۇرمۇشى ئۆسمىسە، مىللى مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى ئۈستىدە گەپ قىلىش تامامەن قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. ھازىرقى باسقۇچتا، ئېلىمىزدىكى مىللى مەسىلە نىسبەتەن مەركەزلىك ھالدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە بولغان تەقەززالىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. پەرقنى ھەل قىلىش - قىلالماسلىق مەسىلىسى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپىنى گەۋدىلەندۈرۈش - گەۋدىلەندۈرەلمەسلىككە مۇناسىۋەتلىك، ئۈنۈمدە ئەلا، ئادالەت پرىنسىپىغا ئېتىبار بېرىدىغان تەكشى بولمىغان تەرەققىيات يولىغا مېڭىش - ماڭالماسلىققا مۇناسىۋەتلىك، ئېلىمىز ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىشى جەريانىدا ئىقتىساد، سىياسى ۋە جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ساقلاش - ساقلىيالماسلىققا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولغانلىقتىن، بۇ مەسىلە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىقتىسادى مەسىلىلا بولماستىن، ئىجتىمائىي سىياسىي مەسىلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەرقنى ئازايتىش مەسىلىسىنى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش يەنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تېزگىنلىشىگە ۋە سىياسەت ئارقىلىق تەڭشىشىگە تايىنىش، تېخىمۇ مۇھىمى مىللى رايونلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەك قىلىش روھىغا تايىنىش، ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش كېرەك. بولۇپمۇ «9 - بەشيىللىق پىلان مەزگىلىدە، پەرقنىڭ تېخىمۇ چوڭىيىپ كېتىش يۈزلىنىشىنى ئاستىلىتىش بىزنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە ئاساسى بولۇشى كېرەك، بارلىق فاڭجېن سىياسەتلەرنى تۈزۈش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشلاردا مۇشۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلىش كېرەك.

V مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىدىيىسى ھەققىدە

مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى - جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئېلىمىزنىڭ مىللى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىدىغان مۇھىم بىر سىياسى تۈزۈم. يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1987 - يىلى 10 - ئايدا ۋېنگرىيىلىك مېھمانلارنى قوبۇل قىلغاندا مۇنداق دېگەن: «جۇڭگودا مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى تۈزۈمى يولغا قويۇلماي، مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بىزدە نۇرغۇن ئەۋزەل نەرسىلەر بار، بۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمىمىزنىڭ ئارتۇقچىلىقى، ئۇنىڭدىن كەچسەك بولمايدۇ» (3 - توم 532 - 533 - بەتلەر). ئېلىمىزدە مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، غەرب ئەللىرى ۋە باشقا سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۇسۇلىنى كۆچۈرۈپ كەلمەسلىكىمىزنى بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى، دۆلىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلى ئەھۋالى بەلگىلىگەن. ئېلىمىزنىڭ مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى ھەم نوقۇل ھالدىكى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئەمەس، ھەم نوقۇل ھالدىكى مىللەتلەر ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ئەمەس، بەلكى مىللى ئامىللار بىلەن تېرىتورىيە ئامىللىرى، سىياسى ئامىللار بىلەن ئىقتىسادى ئامىللار توغرا بىرلەشتۈرۈلگەن دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك نېگىزلىك سىياسى تۈزۈمىدۇر. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇ تۈزۈم ناھايىتى زور ئەۋزەللىككە ئىگە تۈزۈم. بۇ تۈزۈم ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆزلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى خوجايىن بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، ھەم دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئورتاق سوتسىيالىزم قۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. نەچچە ئون يىللىق سىناقلار ئىسپاتلاپ بەردىكى، بۇ تۈزۈم دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان، زور ھاياتى كۈچكە ئىگە تۈزۈم.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخى شارائىتتا، بۇ تۈزۈمدە قانداق چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش يېڭى دەۋردىكى مىللى خىزمەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى.

— گۈلزار تىلىۋالدى تەرجىمىسى

دېڭ شياۋپىڭنىڭ ھۆكۈمەتنى پاك - دىيانەتلىك قىلىش نۇقتىئىنەزىرىنىڭ ئاساسلىق ئۈچ مەزمۇنى

ماۋمىنشىڭ

يولداش دېڭ شياۋپىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسى ئىككىنچى ئەۋلاد رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ بادروسى، جۇڭگونىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ باش لاھىيىلىگۈچىسى. ئۇ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ھەر قايسى تارىخى باسقۇچلىرىدا، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى ئۈچىنچى ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ يېڭى ۋەزىيىتى ئاستىدا، ماركسىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ مەيدان، نۇقتىئىنەزەر، ئۇسۇللىرى بىلەن پارتىيە ئىستىلى ۋە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشىنى پاكلاشتۇرۇش ۋە چىرىكلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا بىر يۈرۈش مۇھىم نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىگە خاس بولغان ھۆكۈمەتنى پاك - دىيانەتلىك قىلىش نۇقتىئىنەزىرىنى شەكىللەندۈردى.

1. «ئىككى قولدا تۇتۇش»، «ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش» نۇقتىئىنەزىرى

يولداش دېڭ شياۋپىڭ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى ناھايىتى بۇرۇندىن تارتىپ تەكىتلەپ كەلگەن بولۇپ، 1979 - يىلىغا كەلگەندە ئىككى قول ئۇقۇمىنى رەسمى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنى دېموكراتىيە ۋە قانۇن تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىككى قولنىڭ ھېچقايسىسىنى بوشاشتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بۇ چاغدا بۇ ئىدىيە تېخى تامامەن يورۇتۇلۇپ بولمىغان ئىدى. 1982 - يىلىغا كەلگەندە تېخىمۇ ئېنىق يورۇتۇلدى. ئۇ مۇنداق دېدى. «بىزدە ئىككى قول بار، بىرسى چەتكە قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش سىياسىتى، بىرى ئىقتىسادى جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشتە چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىقتىسادى جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشتىن ئىبارەت بۇ قول بولمىسا، چەتكە قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى جەزمەن مەغلۇپ بولىدۇ. ئىچكى جەھەتتە ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىقتىسادى سىياسەتلەرمۇ جەزمەن مەغلۇپ بولىدۇ. ئىقتىسادى جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشتىن ئىبارەت بۇ قول بولغاندا، چەتكە قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش توغرا يۆنىلىش بىلەن ئالغا باسالايدۇ» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3 - توم خەنزۇچە نەشرى 404 - بەت) شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىككى قول ئۇقۇمى ھەققى تۈردە تۇرغۇزۇلۇپ، بىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئىقتىسادى قۇرۇلۇشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە، مۇرتى كەلگەندە ئەكس تەسىر كۆرسۇتۇپ ئىقتىسادى قۇرۇلۇشقا بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كېلىدىغان خىيانەت ۋە پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇپ كەلدۇق.

دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ مەسىلىنى تەكرار تەكىتلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن، ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا بىر قول قاتتىق، بىر قول يۇمشاق بولۇش پەيدا بولۇپ ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشقا پايدىسىز تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بۇ زىددىيەت ھەل قىلىنمىسا، چىرىكلىك ھادىسىسى داۋاملىق يامراپ كېتىش خەۋپىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولمايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى باسقۇچتا بىزنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئور-

گانلىرىدا بىر قەدەر ئېغىر بولغان چىرىكلىشىش هادىسىسى ۋە ناتوغرا ئىستىللار بولۇپ، بۇلار هاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىمىزنىڭ ئىستىقبالى ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا بېرىپ تاقىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن «ئىككى قولدا تۇتۇش» پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشى ۋە هۆكۈمەت ئورۇنلىرىنى پاك ـ دىيانەتلىك قىلىشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن «ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش» نۇقتىئىنەزىرى يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، دېڭ شياۋپىڭنىڭ هۆكۈمەتنى پاك ـ دىيانەتلىك قىلىش نۇقتىئىنەزىرىنىڭ مۇهىم ئىدىيىۋى مەزمۇنى بولۇپ قالدى.

2. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشتا تۈزۈم ئارقىلىق كاپالەتلىك قىلىش نۇقتىئىنەزىرى

قانۇن ـ تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، تۈزۈمنى چىرىكلىشىشنى توسۇپ، هۆكۈمەتنىڭ پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تۈپ تەدبىرى قىلىش يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى هۆكۈمەتنى پاك ـ دىيانەتلىك قىلىش ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرىنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە ساۋاقلىرىدىن چىقارغان ئىلمىي يەكۈنىدۇر. ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش باشلانغاندىن بۇيانقى 10 نەچچە يىل جەريانىدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ تۈزۈم قۇرۇلۇشى ئۈستىدە كۆپ قېتىم توختىلىپ، سىستېمىلىق ئىدىيىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ پىكىرلەردە ئىككى تۈرلۈك مۇهىم ئىدىيە بار: بىرى، سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەت هەممىگە قادىر نەرسە ئەمەس، ئۇ تۈزۈمنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، بولۇپمۇ چىرىكلىككە قارشى كۈرەش مەسىلىسىدە ئىدىيىۋى تەلىم ـ تەربىيىگە تايىنىپ مەسىلىلەرنى هەل قىلغىلى بولمايدۇ، بۇنداق ئىشلاردا ئاساسلىقى پارتىيە ئىنتىزامى ۋە دۆلەتنىڭ قانۇن تۈزۈملىرىگە تايىنىش كېرەك، دېگەن ئىدىيە، يەنى بىرى تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پارتىيە ئىستىلىنى تۈزۈتىشتىكى ئىنتايىن مۇهىم تەدبىر دېگەن ئىدىيە. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مانا مۇشۇ ئىككى ئىدىيىنى «ئىككى قولدا تۇتۇش»، «ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش» دېگەن نۇقتىئىنەزىرىگە بىرلەشتۈرۈپ تەكرار تەكىتلەپ، «ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كېرەك. كادىرلار ۋە كومپارتىيە ئەزالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇش لازىم. يەنىلا قانۇنچىلىققا تايىنىش كېرەك، قانۇنچىلىققا تايىنىش ئىشەنچلىك بولىدۇ.» دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈردى، يەنى چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى سوتسىيالىستىك قانۇن تۈزۈم يولىغا كىرگۈزدى. بۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتا ماۋزېدۇڭنىڭ هۆكۈمەتنى پاك ـ دىيانەتلىك تۇتۇش ئىدىيىسىنى ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىدۇر.

3. يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنى چىڭ باشقۇرۇش، تەربىلەش نۇقتىئىنەزىرى

يولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشى، هۆكۈمەتنى پاك ـ دىيانەتلىك تۇتۇش قۇرۇلۇشى، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ئوڭشاۋراش خىزمەتلىرىدە نۇرغۇن هالقىلاردىكى خىزمەتلەرنى ئىشلەش توغرا كەلسىمۇ، بۇ هالقىلاردا يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنى قاتتىق باشقۇرۇش، تەربىيىلەش ئاچقۇچلۇق بىر هالقا دەپ قاراپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىكى ئىزچىللىق بىرىنچىدىن «سۇ باشتا لاي ئاقسا، ئايىغىمۇ لاي ئاقىدىغانلىقى» دىن بولسا، ئىككىنچىدىن ئىسلاھات باشلانغاندىن

بۇيانقى چىرىكلىككە قارشى كۆرەش تەجرىبىلىرىـ
دىن كېلىپ چىققان. يولداش دېڭ شياۋپىڭ
جۇڭگودىكى چىرىكلىك مەسىلىسىنىڭ شۇنچە ئۇـ
زاق مۇددەتلىك كۆرەش بىلەنمۇ ھەل بولمايدىغانلىقـ
ىدىكى سەۋەبنى يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلاردىن
كۆرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە
ئىستىلى ۋە ھۆكۈمەتنى پاك ـ دىيانەتلىك قىلىش
مەسىلىسىدە يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ ئۈلـ
گە بولۇش مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن.
يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلار ئۈلگە بولمىغاندا،
ئاينىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كېتىشتەك تۈرلۈك مەسىـ
لىلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرـ
گەن، ھەمدە يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلاردىن جاـ
پاغا چىداپ كۆرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇـ
رۇشنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن: «كومپارتىيە ئەـ
زالىرى كادىرلىرىمىز، بولۇپمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك
كادىرلىرىمىز جەزمەن تەرىشچانلىق كۆرسىتىپ يەنـ
ە ئىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈـ
رۈش، جۇئېنلەي قاتارلىق ئۈلگىلىك يولـ
داشلاردىن تىرىشىپ ئۆگىنىش، جاپاغا چىداپ
كۆرەش قىلىش جەھەتتە نەمۇنىلىك رول ئويناش
كېرەك. مەركەز بەزى بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى، بۇ
يىغىندىن كېيىن يەنە تېخىمۇ قاتتىق بەلگىلىمىلەرنى
چىقىرىش كېرەك» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىـ
دىن تاللانما» 2 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى 260 ـ
بەت). 1979 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى
مەركىزى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ئورگىنىدا
ئۆتكۈزۈلگەن مۇئاۋىن مىنىستىردىن يۇقىرى كاـ
دىرلار يىغىنىدا، يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ
پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى، ئىستىلىنى جارى
قىلدۇرۇش ھەققىدە مەخسۇس دوكلات بەرگەن.
يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلاردا كۆرۈلگەن قانۇن،
ئىنتىزامغا خىلاپ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغانـ
دا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ قانات ئاستىغا ئېـ
لىشقا قارشى تۇرۇپ، ئېغىرلىتىپ جازا كۆرۈشنى
تەكىتلەپ: «قانچىكى يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرـ
نىڭ پەرزەنتى بولسا، قانچىكى يۇقىرى دەرىجىـ
لىك كادىر بولسا، قانچىكى داڭلىق ئادەم بولـ
سا، ئۇلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ئىشلىرىنى شۇنچە
چىڭ تۇتۇپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.
چۈنكى، بۇنداق ئادەملەرنىڭ تەسىرى چوڭ بولىـ
دۇ، تېزلا تۇتۇلۇپ بىر تەرەپ قىلىنسا، ئۇنىڭ
ئۈنۈمىمۇ زور بولىدۇ» دېگەن. ئۆزىگىمۇ شۇنداق
قاتتىق تەلەپ قويۇپ: «بىز چىرىكلىككە ئەزەلدىن
قارشى تۇرۇپ كەلدۇق. چىرىكلىكتىن مۇنمۇ بەك
نارازى ـ دە! چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش توغرىـ
سىدا بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئىزچىل سۆزلەپ
كېلىۋاتىمەن. بۇ ھەقتە قىلغان سۆزلىرىمنى سىلەرـ
مۇ كۆپ قېتىم ئاڭلىغان. مەن ئائىلەمدە قانۇنغا
خىلاپلىق قىلىپ، ئىنتىزامنى بۇزىدىغان ئىشلارنىڭ
بار ـ يوقلىقىنىمۇ دائىم تەكشۈرۈپ تۇرۇۋاتىمەن،»
(«دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 611 ـ
بەت) دېگەن. پارتىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كاـ
دىرلىرىنى چىڭ باشقۇرۇش، تەربىيلەش نۇقتىسـ
ىدىن، پارتىيىنى قاتتىق تەلەپ بىلەن ئىدارە
قىلىش ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا، پارتىيە ۋە ھۆكۈـ
مەتنى پاك ـ دىيانەتلىك قىلىش قۇرۇلۇشى ۋە چىـ
رىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىكى ھالقىلىق
مەسىلە چىڭ تۇتۇلغان بولۇپ، بۇ يولداش دېڭ
شياۋپىڭنىڭ پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش نۇقتىئىنەـ
زىرىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپلا قالماسـ
تىن، دېڭ شياۋپىڭنىڭ پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش
نۇقتىئىنەزىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

گۈلزار تىلىۋالدى تەرجىمىسى

كارخانىلارنىڭ يۈكنى يەڭگىللىتىپ، تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ھەققىدە

تۇراخۇن توختى

تارىخى يۈك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلىگە ئەندى سەل قاراشقا بولمايدۇ. سەل قاراشقا بولمايدۇلا ئەمەس، يۈكنى يەڭگىللىتىش مەسىلىسىنى ھەل قىلمىسا بولمايدۇ. مەن، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا، تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ دەپ قارايمەن.

1. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا ئىسلاھات فوندى تەسىس قىلىش كېرەك

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن ئوخشىشلۇق ھالدا بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ بەزى بىر شارائىتلىرى ھازىرلىنىشتىن سىرت يەنە دۆلەتنىڭ مۇناسىپ ھالدا مەبلەغ بىلەن قوللىشىغا موھتاج. بۇ خىل مەبلەغنىڭ كېلىش مەنبەئى مەلۇم بىر قىسمىنى دۆلەت مالىيەسىدىن ئاجرىتىپ بەرگەندىن سىرت، نۇقتىلىق تۈرلەرگە ئىشلىتىدىغان دۆلەت بانكىسى ئېتىراپ قىلغان پەۋقۇلئاددە زايوم بېلىتى تارقىتىش ئارقىلىق مەبلەغ توپلاش، قالغان قىسمىنى كىچىك كارخانىلارنى سېتىۋېتىش ئارقىلىق مەبلەغ توپلاشتۇر. بۇنداق قىلىش ھەرگىزمۇ خۇسۇسىلاشتۇرۇشنى تەرغىپ قىلغانلىق ئەمەس، مەسىلەن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تارىخى يۈكى بۇرۇنقى «سولچىل» ئىدىيەنىڭ يېتەكچىلىكىدە دۆلەت ئۇزاقتىن بېرى كارخانىدىن ھەر خىل ھېساب يوللىرى بىلەن پۇلنى يىغىۋېلىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان. لېكىن، دۆلەت بۇ يىغىۋېلىنغان پۇللارنى مۇھىمى يېڭى كارخانىلارنى قۇرۇشقا ئىشلەتكەن بولغاچقا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋېتىشتىن كەلتۈرۈلگەن كىرىمنى چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلارنىڭ يۈكنى يەڭگىللىتىشكە ئىشلەتسە، بۇ ئەلۋەتتە مۇۋاپىق ئىش بولاتتى.

ئەمما، ھازىرقى مەسىلە كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋېتىش ياكى ساتماسلىق مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى، ساتقاندىن كېيىنكى كىرىمنى قانداق باشقۇرۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى بولۇۋاتىدۇ، بۇ يەردە كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋەتكەندىن كېيىنكى مەبلەغنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش قالايمىقان بولۇش ھالىتىنى جەزمەن ئۆزگەرتىش كېرەك. كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋەتكەندىن كېيىنكى كىرىمنى باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بەزى شەھەرلەردە كارخانا باشقۇرىدىغان ئورۇنلار ئالى پىكاپ سېتىۋالغان ياكى رەھبىرى كادىرلارغا ئۆي سېلىپ بېرىش ئىشلىرىغا ئىشلەتكەن، بۇ ئەلۋەتتە توغرا ئەمەس؛ بىزنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدا كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋېتىش تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەشۇ كىچىك كارخانىنىڭ قەرزى، تارىخى يۈكى ۋە ئادەم مەسىلىسى ياخشى بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقتىن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بۇ خىزمەتنى ئىشلەشتە نۇرغۇن قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋەتكەندىن كېيىنكى مەبلەغنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مەبلەغ مۈلۈكنى باشقۇرۇش ئىدارە - ئورۇنلىرىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ئىسلاھاتى فوندى كومىتېتلىرىنى تەسىس قىلىش كېرەك. مەزكۇر كومىتېت مەخسۇسلا كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى سېتىۋەتكەندىن كېيىنكى كىرىمنى ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىسلاھاتىنى قوللاش يۈزىسىدىن ھەر خىل يوللار ئارقىلىق

توپلانغان مەبلەغنى باشقۇرىدۇ. دۆلەت ئىگىلىك-
دىكى كارخانىلار ئىسلاھاتى فوندىنى مۇھىمى مۇ-
نۇ تەرەپكە ئىشلىتىشنى، يەنى بىرىنچىدىن، كونا
كارخانىلارنىڭ پېنسىيىگە چىققانلارغا تارقىتىدىغان
پېنسىيە راسخوتىغا ياردەم بېرىلسە، ئىككىنچى-
دىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى
كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش، يېڭىلاش،
كېڭەيتىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىشنى ئويلىشىپ كۆر-
سەك دەيمەن.

**2. كارخانىلار ئارا قەرزدارلىق ۋە قەرز قايتۇ-
رۇشنى ئارقىغا سۈرەش مەسىلىسنى ئەستايىدىل ھەل
قىلىشىمىز كېرەك**

نۆۋەتتە، كارخانىلار ئارا قەرزدارلىق، قەرز
قايتۇرالماسلىق مەسىلىسى كارخانىلارنىڭ تەرەققى-
ياتىنى بوغۇپ قويۇۋاتقان كىشەن بولۇپ قالدى.
كۆپ سانلىق كارخانىلار بىر - بىرىگە قەرزدار.
مەسىلەن ۋىلايەت، ناھىيىلىك نېفت شىركەتلىرى
رايونلۇق نېفت باش شىركىتىگە 400 مىليون مال
پۇلىغا قەرزدار. ئىچكى ئۆلكىلەرمۇ رايونلۇق
گۇڭشىغا 200 مىليون مال پۇلىغا قەرزدار، رايون-
لۇق نېفت باش شىركەت 3 ماي ئايرىش زاۋۇتىغا
650 مىليون ئەتراپىدا قەرزدار. ئۈرۈمچى نېفت
- خىمىيە باش زاۋۇتى قاتارلىق 3 زاۋۇت نېفتتىكى
خام ماي پۇلىغا قەرزدار. نېفت باشقۇرۇش ئىدا-
رىسى باج ئىدارىسىغا 1100 مىليون باج قايتۇ-
رۇشقا قەرزدار. مانا مۇشۇنداق بۇ كارخانا ئۇ
كارخانىغا قەرزدار، ئۇ كارخانا يەنە بىر كارخانى-
غا ياكى دۆلەتكە قەرزدار بولۇپ، بىر بىرىگە چېتى-
لىپ قالغانلىقتىن ھېچ قايسىسى راۋاج تاپالماي-
دۇ: كارخانىلار يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك مەھسۇلات
پۇلىنى ۋاقتىدا يىغىۋالالمىغانلىقتىن قەرزى كۈندىن
كۈنگە ئېشىپ، كارخانىنىڭ نورمالنى ئىختىسادىي
پائالىيىتىگە ئېغىر تەسىر كۆرسەتكەندىن سىرت،
دۆلەت يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك باجنىمۇ يىغىپ ئالال-
مىغانلىقتىن، ئاپتونوم رايون مالىيىسىنىڭ مالىيە
كىرىمىدە قىيىنچىلىق پەيدا قىلدى. يەنە كارخا-
نىلار يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك مال پۇلىنى ۋاقتىدا
يىغىپ ئالالمىغانلىقتىن، بانكىنىڭ قەرزىنى قايتۇ-
رالمىغانىنىڭ ئۈستىگە، قەرزنىڭ ئۆسۈمى داۋاملىق
كۆپىيىپ ئىقتىسادى يۈك بەكمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى.
بۇ مەسىلىگە ئەھمىيەت بېرىلىپ تېز ھەل قىلىنمىسا،
ئاپتونوم رايونىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا زور كا-
شىلا بولىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دۆلەت ھەر خىل
تەدبىرلەرنى قوللىنىپ 3 بۆرجەك قەرزدارلىق مەسى-
لىسىنى ھەل قىلىشنى تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ-
نۇمى تازا ياخشى بولمىدى. مۇھىمى بۇنىڭغا ئو-
رۇنلارنىڭ ئىگىدارچىلىقى چوڭ سەۋەب بولدى.
رايونلار ئىگىدارچىلىقى تۈزۈلمىسى مەلۇم دەرىجى-
دە رول ئويناۋاتقان ئەھۋالدا، ئۆزەمچىلىك،
يەرلىكنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، تارقاقچىلىق ئى-
دىيە - ھەرىكەتلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بەزى
كارخانىلار ئۆزەمچىلىكنىڭ تەسىرىدە زىممىسىدىكى
قەرزنى قايتۇرۇشقا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتمىدى،
ھەتتا پۇل بار بولسىمۇ، ئۇنى بانكىغا قويۇپ ئۆ-
سۈمنى خەجلىۋېلىش نىيىتىدە قەرز قايتۇرۇشنى
ئارقىغا سۈردى. مەسىلەن، بەزى كارخانىلار بان-
كىدىن قەرز ئالماسلىق، ئىسكىلات قالدۇقىنى كۆ-
پەيتمەسلىك (بىر ماشىنا ماي ئەكەلسە سېتىپ بو-
لۇپ ئاندىن يانا بىر ماشىنا ماي ئەكىلىپ، باش
شىركەتنىڭ يۆتكەپ بەرگەن ماي پۇلىنى قايتۇرۇش-
نى ئارقىغا سۈرىدى، بۇنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇ-
ۋالدى. ھەتتا بەزى كارخانىلار قەرز قايتۇرماسلىق
قىلىشىمنى ئۆز كارخانىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغ-
داشتىكى ئاقىلانىلىق ھەرىكەت دەۋالدى. مېنىڭ-
چە، يوقارقىدەك تاۋار ئىگىلىكى تەلپىگە خىلاپ
بولغان قىلمىشلار ئەشۇ كارخانا تۇرۇشلۇق رايون-
دىكى ھۆكۈمەت ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقۇرغۇ-
چى ئورۇننىڭ يەرلىك مەنپەئىتىنى كۆزلەش، ئۆ-
زەمچىلىك، تارقاقچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە
قوللاشقا ئېرىشتى، شۇڭلاشقا، قەرز قايتۇرۇش
مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن
قەرز قايتۇرۇشتىكى ساقلانغان مەسىلىنى ئوبدان
ھەل قىلىش ھەمدە ئۈنۈملۈك تەدبىرىمىزمۇ بولۇش
كېرەك.

(1) ئالدى بىلەن ئىدىيىۋى تەدبىرنى كۈ-

چەيتىش ئارقىلىق ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە باشقۇرغۇچى ئورۇنلارغا قەرز قايتۇرۇشقا ئاكتىپ بولماسلىق، ئارقىغا سۈرۈشتىكى مەسىلىنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسىنى تونۇتۇپ، ئۇلارنىڭ يەرلىك مەنپەئەتنى كۆزلەش، ئۆزەمچىلىك، تارقاقچىلىق ئىدىيىسىنى تۈگىتىشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، قەرزلەرنى ئېنىقلاش، ۋاقتىدا قايتۇرۇشتا ئۇلارنىڭمۇ ئالاھىدە مەسئۇلىيىتى بارلىقىنى ھەم مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش لازىملىقىنى تونۇشىمىز كېرەك.

(2) باشقا رايوننىڭ، باشقا كارخانىنىڭ قەرزلەرنى قايتۇرماسلىق، ئارقىغا سۈرۈش ئاكتىپ بولماسلىق مەسىلىسىنى ئاشۇ كارخانا، ئورۇن، رايوننىڭ رەھبەرلىكىگە نىسبەتەن يۇقىرىدىن ئىقتىسادى كۆرسەتكۈچلەرنى باھالاپ سېلىشتۇرۇشدىكى مۇھىم كۆرسەتكۈچ قاتارىغا كىرگۈزۈپ، قەرز قايتۇرۇشتا ئىلغار، ياكى پاسسىپ دەپ باھالاپ، ئەشۇ قەرزدار كارخانا رەھبەرلىكىنى تەقدىرلەش، تەنقىت قىلىشتىن سىرت، مەلۇم ئىقتىسادى ۋە مەمۇرى جازا يۈرگۈزۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن، قەرزدار كارخانىغا بانكىدىن مەجبۇرى قەرز ئالغۇزۇپ، باشقا كارخانىنىڭ قەرزىنى قايتۇرغۇزۇش تەدبىرى ئەڭ ئۈنۈملۈك تەدبىر ھېسابلىنىدۇ. ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق كارخانىلار ئارا بىر بىرىنىڭ قەرزىنى كېچىكتۈرمەسلىك، ۋاقتىدا قايتۇرۇشتىكى مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئالغۇزۇشىمىز لازىم.

3. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئادەم ئىشلىتىشتە ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇش ئەمىلى ھوقۇقىنى بېرىشىمىز كېرەك

ئادەم ئىشلىتىشتە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى — كارخانىلارنىڭ ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى. بىراق، ھازىر دۆلىتىمىزدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار بولسا خۇسۇسى ئىگىلىكتىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە «3 خىل مەبلەغ» كارخانىلارنىڭ ئوخشاش ئادەم ئىشلىتىشتە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولالمايۋاتىدۇ. بۇ مۇھىمى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان ئادەملەرنى قانچىلىك ساندا ئىشلىتىش ۋە قانداق ئادەملەرنى ئىشلىتىش جەھەتتە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇپ بېكىتىش ھوقۇقى بولماسلىق، يېڭى ئىشچى خىزمەتچىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش جەھەتتىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قاتمۇ - قات توسقۇنلۇقلىرىغا ئۇچراش جەھەتتە ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. ئەگەردە، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ئۆزى خالىغانچە ئادەم قىسقارتىشقا بولمايدۇ دېيىلسە، بۇ چۈشىنىشلىككى، كارخانىلارغا ئېھتىياجدىن سىرت ھەر يىلى جەزمەن يېڭى ئىشچى - خىزمەتچى قوبۇل قىلىپ تۇرۇش تەلىپىنى قويۇش مۇۋاپىق دېگەنلىكتۇر. نۆۋەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا ئىشتىن ئادەم كۆپ، شتات خىلى كۆپ ئېشىپ كەتكەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئەمگەك كادىرلار باشقۇرش تارماقلىرىدىن ھەر يىلى كارخانىلارغا مەجبۇرى ھالدا ئادەم تەقسىم قىلىنىۋاتىدۇ. تونۇش بىلىشلەرنى ۋە تۇققانلارنى كارخانىغا تىقىپ كىرگۈزۈۋاتىدۇ، رەھبىرى كادىرلار ۋە ئەمەلىي ھوقۇقلۇق كادىرلار ئۇرۇق - تۇققان تونۇشلىرىنى ئىقتىسادى ئۈنۈمى ياخشى، پاراۋانلىقى ئوبدان كارخانىلارغا تىقىپ كىرگۈزۈۋاتىدۇ. كارخانىلار مۇناسىۋەتلىك يۇقىرى ئورگانلارنىڭ كارخانا خىزمىتىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئامالسىزلىقتىن تىقىپ كىرگۈزگەن ئادەملەرنى قوبۇل قىلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا شتات ئېشىپ كېتىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش يەنى شتاتنى ئازايتىپ ئورۇن بىكارلاش ئۈچۈن، كارخانىلار دۆلەتلىك ئەمگەك كادىرلار مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسىگە قارىماي، خىزمەتتە پىشقان، يېشى تېخى توشمىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى مۇددەتتىن بۇرۇن پېنسىيىگە چىقىرىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى، بۇ گەرچە ئورۇن بىكارلاپ يېڭى خىزمەتچىلەرنى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، كارخانا ئۈستىگە ئالغان ئىش ھەققى راسخوت ھەرگىزمۇ ئازايغىنى يوق، ھەمدە دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە

چىققانلار كۆپەيگەنسېرى راسخوتمۇ كۆپىيىپ، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي يۈكى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كەتتى. ماكرو جەھەتتىن ئېيتقاندا، يۇقىرىقى ئۇسۇل ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان ئۈنۈملۈك ئۇسۇل ئەمەس. مۇددەتتىن بۇرۇن پېنسىيىگە چىققانلار يەنىلا ئىش ئىزلەپ يېڭى ئىش ئورۇنى تاپىدۇ - دە، جەمئىيەتتىكى ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش يولى يەنىلا توسۇلۇپ قالىدۇ. شۇڭا، توغرا بولغان ئۇسۇل مۇنداق: يۇقىرى ئورگانلار كارخانىلارغا دۆلەت خىزمەتچىلىرىنىڭ پېنسىيىگە چىقىش ياش بەلگىلىمىسىنى جەزمەن ئىجرا قىلىش كېرەك دەيدىغان تەلەپنى قويماسلىق ھەمدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا مەمۇرىي بۇيرۇق بىلەن يېڭى ئىشچى - خىزمەتچى ئورۇنلاشتۇرماسلىق، شىنجاڭ رايونىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرى ئورگانلار مىللىي ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئورۇنلىشىش نىسبىتىگە ئالاھىدە پرىنسىپ بەلگىلىدى، يەنى بىر كارخانىدا مىللىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ سانى مانچە % دىن كەم بولماسلىق، باشقۇرغۇچى ئورگانلار بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇش لازىم. بۇندىن كېيىن، كارخانىلار ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن يېڭى ئىشچى - خىزمەتچى ئېلىش - ئالماسلىقنى قانچىلىك ئېلىشنى ئۆزى بېكىتىش كېرەك، بۇنداق قىلىش كارخانىلار ئۈستىگە ئالغان يۈكنى يەڭگىللىتىش، پېنسىيە راسخوتىنى ئازايتىش راسخوتىنى ئۆزى كونترول قىلىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنى تۇراقلاشتۇرۇش ۋە كەسىپ - تېخنىكا ماھارىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق.

4. كارخانىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە ماكرو جەھەتتىن يېتەكچىلىكنى كۈچەيتىش

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشى جەھەتتە بىز تارىخى قەرزدار بوپقالدۇق، پەقەتلا زور كۈچ بىلەن تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى ئېلىپ بارغاندا كارخانىنىڭ قالاق قىياپىتىنى يېڭىلىغىلى بولىدۇ، لېكىن، كارخانىنىڭ ئاساسىي ۋە شارائىتى قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر، قارىغۇلارچە يېڭى تېخنىكا كىرگۈزۈش، ئەمەلىيەتنى ئويلىماسلىق كارخانىنىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولۇپلا قالماي، ئوخشاشلا كارخانىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويىدۇ. نۆۋەتتە نۇرغۇن كارخانىلار ئۆز ئەھۋالىغا ماس كەلمەيدىغان يېڭى تېخنىكا كىرگۈزۈش، نۇرغۇن قەرز ئېلىپ يۈرۈشلەشمىگەن تېخنىكا ئۈسكۈنە كىرگۈزۈش، بازار رىقابىتىگە ماس كەلمەيدىغان تېخنىكا ئۈسكۈنە كىرگۈزۈش، بىر قانچە كارخانا ئوخشاشلا تەكرار تېخنىكا ئۈسكۈنە كىرگۈزۈش قاتارلىق قىسقا پىلان بىلەن ئىش كۆرگەنلىكتىن، كارخانىلاردا تېخنىكا ئۆزگەرتىشنىڭ نەتىجىسىگە مۇناسىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى شەكىللەنمىدى. بولۇشقا تېگىشلىك ئۈنۈمنى جارى قىلدۇرالمىدى، ھەقىقەتەن كارخانىلارنىڭ كۆپ مىقداردىكى مەبلىغى سەرپ قىلىۋېتىلدى. شۇڭا، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون جەزمەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە نىسبەتەن ماكرو جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشنى ۋە كونترول قىلىشنى كۈچەيتىشى ۋە چەكلىك بولغان تېخنىكا ئۆزگەرتىش مەبلىغىنى ھەقىقىي ئېھتىياجلىق ئورۇنغا، نۇقتىلىق ئورۇنغا ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا يېڭى بىر تېخنىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا مەلۇم بىر جەريان كېرەك. ھازىر دۆلىتىمىزنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە مەبلەغ جەھەتتىكى شارائىتىدىن قارىغاندا، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە مەھسۇلاتىنىڭ بازار تاپالىشىغا قاراپ كارخانىنى رەتكە ئايرىپ، نۇقتىلىق كارخانىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە كاپالەت قىلىش، باشقىلىرىنى ئارقىغا سۈرۈش فاڭجېنىنى قوللىنىش كېرەك. شۇڭا، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى تەستىقلاشنى قاتتىق ئىگىلەپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىغا يېڭى تېخنىكا كىرگۈزۈشتىكى زۆرۈرلۈك ئانالىزى، تېخنىكىنى قوللىنىشقا بولىدىغان-بولمايدىغان شارائىت، يېڭى تېخنىكىنىڭ

سايلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشىدىكى دەلىل ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالاش ئىسپاتى ھەم قولغا كەلتۈرۈش مۆلچەرلەنگەن ئىقتىسادى ئۈنۈمى، ئىقتىسادى مەسئۇلىيىتى قاتارلىقلارنى ياخشى ئويلىشىپ، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش كېرەككى، زۆرۈر بولمىغانلارنى شاللىۋېتىش كېرەك. يېڭى تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە كېرەكلىك مەبلەغنىڭ كېلىش مەنبەسى بولۇش، بۇنىمۇ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق مەبلەغنىڭ ئەمەلىيلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىشقا كىرىشتۈرمەكچى بولغان يېڭى تەخنىكىنىڭ يالغان بولۇپ قالماسلىقى، يېڭى تېخنىكا ئۆزگەرتىش نامى بىلەن مەبلەغنى ئىگىلىۋېلىپ باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىۋېلىشنى قاتتىق ئىگىلەش ۋە نازارەتنى كۈچەيتىش، شۇنداق قىلغانلارغا چارە كۆرۈش كېرەك.

5. دۆلەتتىن ئاجرىتىپ بەرگەن مەبلەغنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ۋە كارخانىغا تېز ئارىدا يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم

دۆلەتتىن تەخسىم سىلىپ بەرگەن ياكى يۆتكەپ بېرىلگەن مەبلەغ خېلى ئۇزۇنغىچە كارخانىنىڭ قولىغا تەگمەيۋاتىدۇ، بۇ ئەھۋال دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ يۈكىنىڭ بەك ئېغىرلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم ئامىلنىڭ بىرى. دۆلەتتىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا پىلان بويىچە مەبلەغ تەمىنلىگەن ئىكەن، بۇ مەبلەغ كارخانىنىڭ قولىغا ۋاقتىدا تېگىپ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشتۇرۇلۇشى شەرت. نۆۋەتتە نۇرغۇنلىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرىگە ھەل قىلىنغان مەبلەغ كارخانىنىڭ قولىغا تەگمىگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتكەندىن كېيىنكى ھەرىكەتچان مەبلەغنى پۈتۈنلەي بانكىدىن قەرز ئېلىشقا توغرا كەلدى، كۆپ ساندىكى كارخانىلار بانكىنىڭ قەرزىگە تايىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىدىغان ياكى نورمال ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن كارخانىنىڭ بانكىغا تۆلەيدىغان ئۆسۈمى ھەسسىلەپ ئېشىپ كارخانا يۈكىنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. مەسىلەن، رايونلۇق نېفىت باش شىركىتى يۇقىرىغا زاپاس ماي ساقلايدىغان نېفىت ئىسكىلاتى سېلىشقا مەغلەغ ھەل قىلىپ بېرىشنى يىلمۇ - يىل تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەل قىلىنمىدى، يېزا ئىگىلىك مىنى ۋە ھەربى قىسىمنىڭ مىيىغا يۇقىرىدىن سەپلەپ بەرگەن باھا پەرقى مەبلىغى يىل ئاتلاپمۇ كارخانىمىزنىڭ قولىغا تەگمەي، ئاخىرى بىرىپ بانكىدىن قەرز ئېلىپ نورمال تىجارەت پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق. ھازىر بانكىدىن ئالغان قەرزىمىز 480 مىليونغا يەتتى، 94 - يىلى بىر يىل ئىچىدە بانكىغا تۆلىگەن قەرز ئۆسۈمى 53 مىليونغا يەتتى. ھازىر بىزگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ بانكىغا تۆلەيدىغان قەرزى ۋە ئۆسۈمى ھەسسىلەپ ئېشىپ كارخانىنىڭ پۇت قولى چۇشىلىپلا قالدى، ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىق ئارقىغا چېكىنىۋاتىدۇ، بۇ ئەھۋال داۋاملىشىۋەرسە، كارخانىلار بىر بىرلەپ ۋەيران بولىدۇ. شۇڭا، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى ئىتراپ قىلغان كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشىگە زۆرۈر بولغان تېخنىكا ئۆزگەرتىش تۈرلىرى بولسىلا، ئۇنىڭغا كېرەكلىك مەبلەغنى دۆلەت بىر تۇتاش ھەل قىلىپ بېرىشى كېرەك، ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتكەندىن كېيىنكى كېرەكلىك بولغان ھەرىكەتچان مەبلەغنىمۇ پىلان بويىچە ئارقىغا سۈرمەي ھەل قىلىنىشى كېرەك. دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى كارخانىلارغا يار يۆلەك بولۇشى، مالىيە، بانكا قاتارلىق ئورۇنلارمۇ كارخانىلارغا ئېغىزىدا ئەمەس، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن مەدەت بېرىشى كېرەك. پۈتۈن پارتىيە ھۆكۈمەت تارماقلىرى ۋە ئىقتىساد باشقۇرۇش تارماقلىرى، ھەر ساھەلەر كارخانىنىڭ خىزمىتىنى قوللىغاندا، ئاندىن كارخانىلىرىمىز روناق تاپالايدۇ، دۆلەت ئۈچۈن، جەمئىيەت ئۈچۈن بايلىق يارىتالايدۇ.

سوپەت مۇئەييەنلىكى ـ بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى

سۇلايمان نىياز

يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «مەھسۇلات سۈپە-
تىنى ئۆستۈرۈش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش كې-
رەك. مەن بۇلتۇر، سانىنىلا تەكىتلىگەن بىلەن بول-
مايدۇ. ئالدى بىلەن سۈپەتنى تەكىتلەش كېرەك
دېگەنىدىم. ئېكسپورت ئۈچۈن بازار تېپىشنىڭ
ئاچقۇچى سۈپەتنى ئۆستۈرۈشتە، سۈپەت يۇقىرى
بولمىسا رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغىلى
بولمايدۇ. تاشقى سودىدىكى پاسسىپ بالانسنى
يىلمۇ ـ يىل ئازايتىپ بېرىش، بىر ستراتېگىيە-
لىك مەسىلە. ئۇنداق قىلمىساق، ئىقتىساد ئۇزاق-
قىچە ئىزچىل ھەم مۇقىم تەرەققىي قىلالمايدۇ ـ دە،
ھامان بىر كۈنى ئارقىغا چېكىنىپ كېتىدۇ» دەپ
كۆرسەتتى. (3 ـ توم 326 ـ بەت).

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىل-
گەندىن بۇيان، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك بازار
ئىگىلىكىگە ئاتلانغاندىن بۇيان، ئىقتىسادتا يۈك-
سىلىش بولۇپ، كىشىلەرنىڭ كىيىمى پۈتۈن، قور-
سىقى توق بولۇش مەسىلىسى دەسلەپكى قەدەمدە
بىر قەدەر ھەل بولدى. بۇنىڭدىن كىشىلەر تولىمۇ
رازى. بىراق، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى
ئىستېمال قىلىش جەھەتتە، بۇ مەھسۇلات قاچان
ئىشلەپچىقىرىلغان؟ قەيەرنىڭ؟ چەت ئەلنىڭمۇ؟
دەپ سوئال قويۇپ، ئاندىن مال سېتىۋالىدىغان
ئەھۋاللار خېلىلا ئەۋجىپ قالدى. ھەتتا بۇ مالنىڭ
ماركىسى ساختىمۇ ياكى ئۆزىنىڭمۇ؟ دېگەن گۇ-
مانلار تۇغۇلۇپ، مال سېتىۋېلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىر
خىل قىيىن مەسىلىگە ئايلىنىپ قالدى. دەرۋەقە،
مەيلى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، مەيلى يېزا ئىگىلى-
كى، سانائەتكە ۋە باشقا ساھەلەرگە كېرەكلىك
ماللارنى سېتىۋېلىش توغرا كەلگەندە، يۇقارقى-
دەك سوئاللارنى قويماي مال سېتىۋالغاندا، ئا-
ياق سېتىۋالسا ئاياقنى پۈتقا سىيىپ بولغىچە پا-
شنىسىدىن ئاجراپ كېتىدىغان، رەخ سېتىۋالسا
مېتراپ بولغىچىلىك يىرتىلىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار
كىشىلەرنى تولىمۇ بىزار قىلماقتا.

بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بارلىققا كېلىپ،
بازار ئىگىلىكى رىقابىتى مۇكەممەللىشىپ تەرەققىي
قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، سۈپەتسىز ماللار
كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، ھەدەپ بازارلارنى ئى-
گىلىسە، يالغان، ساختا ماركا چاپلانغان سۈپەت-
سىز ماللار كەڭ ئىستېمالچىلارنى ئېغىر زىيانغا
ئۇچراتسا، قانداقمۇ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى
مۇكەممەللەشتۈرۈپ ئىقتىسادنى گۈللەندۈرگىلى
بولسۇن؟! قانداقمۇ ئىسلاھات ئېچىۋېتىشنى
چوڭقۇرلاشتۇرۇپ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇ-
رۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلەتكىلى بولسۇن؟! قانداق-
مۇ خەلقئارالىق ئىقتىسادىي رىقابەتلىشىش ئىقتىدا-
رىغا ئىگە بولغىلى بولسۇن؟! قانداقمۇ ماددىي ۋە
مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشتا ئىنسانىيەتنىڭ ھازىر-
غىچە ياراتقان مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇ-
رىدىغان تېخىمۇ ئىلغار، تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ
يۈكسەك بولغان مەدەنىيەت ياراتقىلى بولسۇن؟!
ئەگەر مۇشۇنداق كېتىۋەرسە، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز
ئالداپ تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان پۇشايمانغا
قالىمىز. بۇ يەردىكى تۈپكى مەسىلە ئەستايىدىل
بولماسلىقتا، ئېغىزدا سۈپەتكە «ئەستايىدىل»
مۇئامىلە قىلىشنى تەكىتلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئەپلەپ
ـ سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتىشتەك سۈپەتكە «ئەستاي-

دىل» مۇئامىلە قىلمايدىغان ھالەتنىڭ يەنىلا بازار
تېپىشىدا.

ئادەتتە ھەر بىر زاۋۇت، كان ـ كارخانا ۋە
باشقا ئورۇنلاردا مەخسۇس سۈپەت تەكشۈرۈش
خادىملىرى، ئاپپاراتلىرى بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى
مەخسۇس سۈپەت تەكشۈرۈش بىلىملىرىنى ئۆگەن-
گەن. لېكىن، ئۇلار ئارىسىدىكى بەزى ئادەملەر
ئازراق نەپنى دەپ ئۆزلىرىنىڭ ۋە زاۋۇت، كان ـ
كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ئىستىقبالىنى قىلچە ئويلىما-
دى. ھە دېسىلا ساننى قوغلىشىپ، سۈپەت بىلەن
قىلچە كارى بولمىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقى-
رىلغان ماللاردىن كىشىلەر ۋابا ئىلاھىدىن قورق-
قاندەك ئۈركۈپ كېتىپ، ئۇ ماللارنى ئېلىپ ئىشلى-
تىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئاخىرى شۇ زاۋۇت، كان،
كارخانا ئورۇنلار ئىشلەپچىقارغان ماللارنىڭ خې-
رىدارى يوق، ئۇلار ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان ئەھ-
ۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ
ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا كۆرەش قىلى-
ۋاتقان ھەر بىر ئىنقىلابچى كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋە
ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. بۇنىڭ ئۇ-
چۇن: سۈپەت تەكشۈرگۈچى خادىملار ئىشلەپچى-
قارغۇچىلارنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئىشلەپچىقىرىلغان
مەھسۇلاتلىرىنى «ئەستايىدىل» تەكشۈرۈشى؛
ئىشلەپچىقارغۇچىلار، سۈپەت تەكشۈرگۈچى خا-
دىملارنى «ئەستايىدىل» نازارەت قىلىشى، سۈ-
پەت تەكشۈرگۈچى خادىملار بىلەن ئىشلەپچىقار-
غۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرى ئىستېمالچىلار ئارىسىغا
چوڭقۇر چۆكۈپ ئىستېمالچىلارنىڭ ئىنكاس تەلەپ
ۋە ياردەم پىكىرلىرىنى «ئەستايىدىل» ئاڭلىشى؛
سۈپەت مۇئەييەنلىكى توغرىسىدا قانۇن ـ تۈزۈم
قۇرۇلىشىنى ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلىشنى كۈچەيتىپ،
سۈپەت مۇئەييەنلىكى ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كې-
رەك. يالغان، ساختا ماركىلىق ماللارنى ئومۇمى-
يۈزلۈك ھوجۇمغا ئۇتۇپ يوقىتىش كېرەك. چۈنكى،
بۇنىڭدىن كەڭ ئىستېمالچىلارغا كېلىۋاتقان ئاپەت
ئاز ئەمەس. گەرچە يالغان، ساختا ماركىلىق
ماللارنى ئېلىپ ساتقۇچى، ساختىپەزلەرگە خەلقى-
مىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز ھەر تەرەپلىمە توساپ زەربە بې-
رىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار پۇرسەت يار بەر-
سىلا چېكىدىن ئاشقان جىنايى قىلمىشلار بىلەن
شۇغۇللانماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئام-
مىسى سىياسى ـ قانۇن، سودا ـ سانائەتنى مە-
مۇرى باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ۋە باشقا ئورۇنلارغا
ئۆز ئارا ماسلىشىپ، ھۇشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ،
يالغان، ساختا ماركىلىق ماللار قەيەردە ئۇچرىسا
ياكى سېزىلسە شۇ يەردە ئەجەللىك دەككىسىنى
بېرىپ توسۇشىمىز ھەم قايتا شەكىللىنىشىنىڭ ئال-
دىنى ئېلىشىمىز لازىم. قىسقىسى، يۇقىرىقى خىز-
مەتلەرنى ئىشلەشتىكى تۈپ مەسىلە ـ «ئەستايى-
دىللىقتا»، «ئەستايىدىل» لىق ئورتاقلىقا ئىگە
بولغاندا، سۈپەت ئېڭىنى يۇقىرى كۆتەرگىلى بو-
لىدۇ.

يولداش ماۋزېدۇڭ: «دۇنيادا قورقۇش
توغرا كەلسە «ئەستايىدىل» لىقتىن قورقۇسا بولى-
دۇ. كوممۇنىستىك پارتىيە «ئەستايىدىل» بولۇش-
قا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ»① دەپ كۆر-
سەتكەن. ئەگەر ھەر بىر سۈپەت تەكشۈرگۈچى خا-
دىم ۋە ئىشلەپچىقارغۇچى «ئەسايىدىللىققا»
ئەھمىيەت بەرسە، بىرىنچىدىن، ئۆزىنىڭ ئەمگىكى-
دىن ئۆزى سۆيۈنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقى-
رىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ سان ـ سۈپەتكە كاپالەت-
لىك قىلالايدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىلغان
ئەمگەك مەھسۇلاتىدىن باشقىلار (ئىستېمالچىلار)
تولۇق بەھىر ئېلىپ ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئاپىرىن
ئوقۇيدۇ. تۆتىنچىدىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلار سان
ـ سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىش ئاساسىدا ئىشلەپ-

① «ماۋزېدۇڭ سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە» 1970 ـ يىل يېڭى
يېزىق نەشرى 194 ـ بەت

چىقىرىش ئەمگەك ئونۇمدارلىقىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ، مۇستەھكەملەپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ ماڭالايدۇ. بەشىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىپ ئىشلەپچىقىرىلغان ئەمگەك مەھسۇلاتى ئارقىلىق خەلقئارا ئىقتىسادىي رىقابەتكە قاتنىشالايدۇ. ئالتىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىلغان ئەمگەك مەھسۇلاتى بازار تېپىپ بازار ئىگىلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۆھپە قوشۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئازادلىقى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشكە تۈرتكە بولالايدۇ. يەتتىنچىدىن، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت غەزىنىسىگە تېخىمۇ ئىلغار، تېخىمۇ مۆكەممەل، تېخىمۇ مول مېۋىلەرنى قوشالايدۇ.

بىزدە «خېرىدارىڭ بولمىسا، زىبالىقىڭ نە كېرەك» دېگەن گەپ بار. مەيلى ئادەم (دېھقان، ئىشچى، ئوقۇتقۇچى، يازغۇچى، شائىر، سەنئەتكار ۋە ھۈنەرۋەن) بولسۇن، مەيلى ئىشلەپچىقىرىلغان ياكى تەبىئىي مەھسۇلات (تۇرمۇشقا، يېزا ئىگىلىكىگە، سانائەتكە ۋە باشقا ساھەلەرگە كېرەك) بولسۇن، بۇلارنى سۈپىتى ياخشى بولسا، ئۇنىڭ مەلۇم قىممىتى بولۇپ كىشىلەر ئۇنىڭدىن بەھىر ئېلىشكە ئىنتىلىدۇ. ئەگەر سۈپىتى ناچار بولسا، ئۇنىڭغا كىشىلەر يېقىن يولۇقمايدۇ ھەم ئۇنىڭغا نەپرەتلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى ئاچقۇچ - سۈپەت مەسىلىسىدۇر.

سۈپەت - بىر شەيئىنى باشقا بىر شەيئىدىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان ئىچكى مۇئەييەنلىكتۇر. بۇنداق مۇئەييەنلىك مەلۇم بىر شەيئىنىڭ مۇئەييەنلىكىنى بەلگىلەپ، بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئادەملەر بىلەن ئادەملەر، ئادەملەر بىلەن ھايۋاناتلار، جانلىقلار بىلەن جانسىزلار، ھايۋاناتلار بىلەن ئۆسۈملۈكلەر، تەبىئىي ماددىلار بىلەن خىمىيىۋى ماددىلار، ئورگانىك ماددىلار بىلەن ئورگانىك بولمىغان ماددىلار، خىمىيىلىك ئۆزگىرىش بىلەن فىزىكىلىق ئۆزگىرىشلەر، پۇل بىلەن كاپىتال، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر بىلەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى بىلەن جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى پەرقلەر ئەنە شۇ شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپەت مۇئەييەنلىكىگە ئىگە بولغانلىقىدىن ھاسىل بولغان.

سۈپەت — ئوخشاش شەيئىلەر بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىپ تۇرىدۇ. ھەر قانداق شەيئى مۇئەييەن سۈپەت مۇئەييەنلىكىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا، ھەر قانداق شەيئىنىڭ سۈپەت مۇئەييەنلىكى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سان مۇئەييەنلىكىمۇ بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ سان مۇئەييەنلىكىمۇ، سۈپەت مۇئەييەنلىكىمۇ ئوخشاشلا شەيئىلەرگە خاس بولغان ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتتۇر.

شەيئىلەرنىڭ سۈپىتى بىلەن سانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا باغلىنىش بولىدۇ. سۈپەت سانىنى بەلگىلەيدۇ. يەنى مۇئەييەن سان سۈپەتنىڭ شەرتى بولىدۇ.

دېمەك، سان بولمايدىكەن سۈپەتمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، سان بىلەن سۈپەتنىڭ بىرلىكىنى ئۆلچەم دەپ ئاتايمىز. بىز ھەر قانداق بىر ئىشنى قىلايلى ياكى ئۇنىڭغا باھا بېرەيلى «مۇۋاپىق بولۇش» ئۆلچەم پىرىنسىپىنى ئالدىنقى شەرت قىلىمىز. بۇ ھەر بىر شەيئىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، ھەر قانداق شەيئىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىشى، كونىنىڭ ئورنىنى يېڭىنىڭ ئىگىلىشى، سان بىلەن سۈپەتنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا سىزىلىدۇ ھەم ئۆلچىنىدۇ.

بازار ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تەرەققىياتىنىڭ ۋە تاۋار ئوبوروتى كېڭەيگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، تار مەنىدىن ئېيتقاندا، تاۋار

ئېلىش - سېتىش سورۇنى، كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى.

بازار ئىگىلىكى ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەرنىڭ بازارلىششى بولۇپ، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، بارلىق ئىقتىسادى پائالىيەتلەرنىڭ سوبيېكتى بازار ئارقىلىق ئالاقە ئورنىتىدۇ. بارلىق ئىقتىسادى ھەرىكەتلەر قىممەت قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىدۇ. بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى تاۋار سۈپىتىدە بازارغا كىرىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، رىقابەت ۋە باھا پىشاڭنىڭ رولى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ يۈرۈشۈپ تۇرۇشى ۋە بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا بېسىم ھەم ھەرىكەتلەندۈرۈش كۈچى بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى يۈكسەك دەرىجىدىكى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىغا، بازار ئۇچۇرىغا ئاساسەن ئىگىلىك باشقۇرۇش تەدبىرىنى بەلگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ. بازار ئىگىلىكىلا بولىدىكەن، ھەممە بۇ ئورتاقلىققا بويسۇنۇش كېرەك. بىز بەرپا قىلىۋاتقان ۋە تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولغان بازار ئىگىلىكى باشقا نەرسە بولماستىن، دەل سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بازار ئىگىلىكى ئۆلچىمىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ بازار ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئورتاقلىقىغا ئىگە بولۇپ، سان بىلەن سۈپەتنىڭ بىرلىكىگە يۇقىرى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى پارتىيىمىز تارىخىدىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ماركسىزمنى جۇڭگونىڭ ھازىرقى كونكرېت ھالىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ يېڭىچە بىر يۈكسىلىش ھالىتى يەنى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ئىنقىلابىنى باشلىۋەتتى. بۇ ئىنقىلاب تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى يېتەكچى قىلىپ ئېلىپ بېرىلىپ، پىلانلىق ئىگىلىكتىن تاۋار ئىگىلىككە، تاۋار ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىككە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغان ئاساستا يۈزلەندى. بۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ھەم تەرەققىي قىلىشىدىكى ئەڭ ئاساسىي يۈزلىنىش بولۇپ، سان بىلەن سۈپەتنىڭ بىرلىكىنى ھەممىدىن بەك تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى ئورۇنداش ئۈچۈن، مېنىڭچە تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ئىشلەش كېرەك:

1) ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار (پىشىقلاپ ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە تەبىئىي مەھسۇلاتلار)نىڭ سۈپىتىنىڭ ياخشى بولۇش - بولماسلىقىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ بېكىتىش.

2) بازار ئۇچۇرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەمىنلەش، ئېھتىياج بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەستايىدىل توغرا بىر تەرەپ قىلىش.

3) ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، ساختا، ناچار ماللارنىڭ بازارلارنى قالايمىقانلاشتۇرۇشىنى چەكلەش ھەم ئۇلار سېزىلگەن ھامان قانۇن بويىچە قاتتىق چارە كۆرۈش.

4) بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ماس كېلىدىغان ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا دائىر بىر قاتار جانلىق قائىدە مىزانلارنى تۈزۈپ، ئۇنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش.

5) يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، بازار ئىگىلىكىگە دائىر قانۇن - نىزاملار تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىش.

6) ئاممىۋى لۇشيەن بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مۇناسىۋەتلىك قائىدە - قانۇن، مىزانلارنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىش - قىلىنماسلىق ئەھۋالىنى ئەستايىدىل نازارەت قىلىش كېرەك.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەركەزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قارىتىلغان كونكرېت سىياسەتلىرىنى ھەقىقى تۈردە ئەمەللەشتۈرۈشى لازىم

ئابدۇراخمان باقى

مىللى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ 56 ـ
ماددىسىدا : « دۆلەت تۈرلۈك خاس مەبلەغلەرنى
ئاجرىتىپ ، مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئىقتى‍ـ
سادى قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىر‍ـ
نى راۋاجلاندۇرۇشقا يار ـ يۆلەكتە بولىدۇ » دەپ
بەلگىلەنگەن. بۇ قانۇننىڭ 61 ـ ماددىسىدا يە‍ـ
نى : « يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرى ،
مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇ‍ـ
رۇش سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋ‍ـ
يىسىنى ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىش ۋە تۇرتكە بو‍ـ
لۇش ئۈچۈن ، ئىقتىسادى تەرەققى قىلغان را‍ـ
يونلارنىڭ مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلار بىلەن ئىق‍ـ
تىسادى ھەمكارلىق ۋە تېخنىكا ھەمكارلىقىنى قانات
يايدۇرۇشقا تەشكىللاتچانلىق قىلىش ۋە مەدەت بې‍ـ
رىشى لازىم » دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىلەر‍ـ
دە (قانۇندا) پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق
مىللەت رايونلىرىغا قىلغان ئالاھىدە غەمخورلۇقى
ۋە ئېتىبار بېرىش سىياسىتى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈل‍ـ
گەن .

ھەممىمىزگە مەلۇم ، دۆلىتىمىز بىرلىككە كەلگەن
كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت ، ئاز سان‍ـ
لىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيىتى
ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇرۇش — جۇڭخۇا ئىلىنى
ئورتاق ھالدا گۈللەندۈرۈشنىڭ ئېھتىياجى . چۈن‍ـ
كى ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئاز سان‍ـ
لىق مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىدىن ھەرگىزمۇ ئايرىل‍ـ
مايدۇ . ئېلىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇ‍ـ
راقلاشقان رايونلارنىڭ كۆلىمى ، دۆلىتىمىز ئومۇ‍ـ
مىي يەر كۆلىمىنىڭ 60% دىن كۆپرەكىنى ئىگىلەي‍ـ
دۇ. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ دائىرىسى
كەڭ ، بايلىقى مول ، شۇڭا ، ئاز سانلىق مىللەت
رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيىتىنى ماس قەدەم‍ـ
دە راۋاجلاندۇرۇش ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى
ئورتاق ھالدا ئىشقا ئاشۇرۇپ ، ۋەتىنىمىزنى باي ،
قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش‍ـ
تا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئېلىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن ، پارتىيە ۋە‍ـ
دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ،
مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور كۈچ
بىلەن ياردەم بېرىپ ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى تا‍ـ
رىختىن قېپ قالغان ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى
پەيدىن ـ پەي تۈگىتىپ ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت جە‍ـ
ھەتتە تەرەققى قىلغان ئىلغار مىللەتلەر قاتارىغا
يەتكۈزۈشنى ، مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى
قىلىپ ، غايەت زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى .

دۆلەت ھەر يىلى ئاز سانلىق مىللەت رايونلى‍ـ
رىغا مالىيە جەھەتتىن قوشۇمچە ياردەم ، ھەر خىل
قەرز پۇل ، قوتقۇزۇش پۇلى ۋە ئاساسىي قۇرۇ‍ـ
لۇش مەبلىغى تارقىتىپ ، (1950 ـ يىلدىن 1983
ـ يىلغىچە جەمئىي 83 مىليارد 900 مىليون يۈەن
ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى بېرىپ) ، ئاز سانلىق
مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئىشلى‍ـ
رىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئاساس بىلەن تەمىن
ئېتىپ كەلدى .

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېت 3 ـ
ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ، پارتىيە ۋە دۆلەت ئاز

سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بېرىلىدىغان تۈرلۈك
ياردەم ۋە يار - يۆلەكنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ئۈ-
چۈن ، « ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بېرىلىد-
غان ياردەم پۇلى » ، « چېگرا رايون ۋە ئاز سانلىق
مىللەت رايونلىرىنىڭ مائارىپ ، مەدەنىيەت ئىشلى-
رىغا ياردەم بېرىدىغان پۇل » ، « چېگرا رايوننىڭ
قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا بېرىلىدىغان ياردەم پۇل » ،
« ئىقتىسادى تەرەققى قىلمىغان رايونلارغا ياردەم
قىلىنىدىغان تەرەققىيات فوندى » قاتارلىق مۇقىم
ياردەم پۇللارنى ئارقا - ئارقىدىن تەستىقلاپ
يولغا قويۇش بىلەن بىرگە يەنە ، ئاز سانلىق مىل-
لەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمى-
غان ئەھۋالىغا ئاساسەن ئالاھىدە جانلىق بولغان
ئىقتىسادى سىياسەتلەرنى ۋە تەدبىرلەرنى قوللان-
دى. مەسىلەن: باجنى كېمەيتىش ، كەچۈرۈم قى-
لىش ، سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق ۋە چارۋىنى كېمەي-
تىش - كەچۈرۈم قىلىش قاتارلىق بىر قاتار سىيا-
سەتلەرنى قوللاندى. دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ،
قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش
باھاسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. بۇلار ئاز
سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى-
نىڭ ، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە
خەلق ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش
ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى زور دەرىجىدە قوز-
غىدى.

پارتىيە ۋە دۆلەت يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئېتى-
بار بېرىش سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ ، خاس مەبلەغ-
لەرنى ئاجرىتىپ ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى-
نىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ئىشلىرىنى را-
ۋاجلاندۇرۇشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ ،
ئۇنى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ،
مەدەنىيەت ، مائارىپىنىڭ ، نامراتلىقنى ئۆزگەرتىش-
نىڭ كۈچلۈك ئاساسى قىلغان بولسىمۇ ، بىراق
ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، ئىشلىرىنىڭ ئا-
ساسى تېگى - تەكتىدىن ئاجىز بولغان بىر قىسىم
ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ نامراتلىق ۋە
قالاقلىق قىياپىتىدە بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ، بې-
كىنىۋېلىش ئىدىيىسى ، يۆلىنىۋېلىش كۆز قارىشى
يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە ، بۇ رايونلاردا پارتىيە
ۋە دۆلەتنىڭ تۈرلۈك ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى
ۋە تەدبىرلىرى تولۇق ئەمەللىشىپ كەتكىنى يوق.
شۇڭا ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتى-
ساد ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ
كونكرېت سىياسەتلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى ھەقىقى
تۈردە ، ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر.
بۇنىڭ ئۈچۈن:

1) ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ مىللىي
تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش-
نى كۈچەيتىپ ، بۇ قانۇندىكى پرىنسىپلارنى ئىز-
چىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ، مىللىي ئاپتونومىيىلىك
جايلارنىڭ تەبىئى شارائىتىغا ۋە مىللىي ئالاھىدى-
لىككە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئالاھىدە جانلىق بولغان
سىياسەتلەرنى قوللىنىشقا شارائىت يارىتىپ بې-
رىش لازىم.

2) ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا دۆلەت
مالىيە كۈچى ، ماددى كۈچ ۋە تېخنىكا كۈچى جە-
ھەتلەردە زۆرۈر بولغان ياردەملەرنى بېرىپ ، ئاز
سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى يۈك-
سەلدۈرۈشكە ، مائارىپ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈ-
رۈشكە ، خەلق ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشكە يار -
يۆلەكتە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم.

3) ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى خام ئەشيا
يەتكۈزۈپ بېرىش ، سانائىتى تەرەققى قىلغان ئىل-
غار رايونلار ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەپ سېتىش ،
شۇ ئارقىلىق ئىلغار رايونلار ئىلغار تېخنىكا ، ئىل-
غار ئۇسكۇنە قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەپ ، ئاز
سانلىق مىللەت رايونلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلەيدى-
غان يېڭى زاۋۇتلارنى قۇرۇپ ، ئاز سانلىق مىللەت-

لەرگە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى كۈچەيتىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈشنى تېزلىتىش لازىم.

4) دۆلەت مەنپەئىتىگە ۋە يەرلىكنىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش بىلەن، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كۆپرەك نەپ ۋە پايدا يەتكۈزۈپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ يۈكسىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

نامرات رايونلارنىڭ ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە پەن تېخنىكا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ھازىر بار بولغان ھەر دەرىجىلىك ھەر خىل مەكتەپلەرنى زامانغا لايىق ھالدا ياخشى باشقۇرۇپ، مىللىي ئوقۇتقۇچىلار، مىللىي تالانتلار ۋە پەن تېخنىكا خادىملىرىنى، ئىقتىسادشۇناسلار، ئىگىلىك باشقۇرۇش خادىملىرىنى زور كۈچ بىلەن تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئورتاق ھالدا جۇڭخۇا ئىلىنى گۈللەندۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىش لازىم.

5) ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ كونكرېت سىياسەتلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى ھەققىي تۈردە ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار، ئاز سانلىق مىللەت خەلقى ئارىسىدا تارىخى، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ، سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز، مەدەنىيەت، مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كۆپ، ئىقتىساد بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز، قارا كۈچ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ، پەن - تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئىچىدە سىياسىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ، ئىقتىسادى خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز بولۇشتەك غەيرى نورمال ئەھۋالنى ئۆزگەرتىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئىچىدە ئىقتىسادنى بىلىدىغان، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىش روھىغا باي بولغان تالانت ئىگىلىرى، ئىقتىسادشۇناسلار، ئاگرانوملار، ئىنژېنېرلار، پەن تەتقىقات خادىملىرى، لاھىيىلىگۈچىلەر، باش دېرىكتورلار، بانكىرلار، بوغالتىرلار، كاسسىرلارنىمۇ كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى پىلانلىق قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

△دۈشمەنىنىڭ ئالدىمىغا چۈشمە ۋە مەدداھىنىڭ ماختىشىنى بىر تىيىنگە ئالما، چۈنكى ئاۋالقىسى ھىيلىگەرلىك تورىقىنى قۇرىدۇ، كېيىنكىسى تاماخورلۇق ئېتىگىنى ئاچىدۇ.

ئەخمەق ئادەمگە ماختاش ياقىدۇ، نىمتە قىلىنغان گۆشنىڭ تۇپۇقىدىن پۈۋلەپ يەل بەرسەڭ، سېمىز كۆرۈنىدۇ.

△نادان بىلەن سۆز تالىشىپ قالغان دانا كىشى ئۆزىگە ھۆرمەت قىلىشنى كۈتمەسلىكى كېرەك. ئەگەر نادان كىشى دانانى سۆزدە يېڭىۋالسا، ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى، تاشمۇ گۆھەرنى پارچىلاپ تاشلايدۇ؟

— شەيىخ سەئىدى

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

1

قۇمۇل دىيارى — ئەزىز دىيار، ئانا دىيار،
ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەر قايسى
تارىخىي دەۋرلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە
قۇمۇل مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان ئالتۇن بۆشۈك.

قۇمۇل دىيارى — شەرقتە يىراق ھىنگان تاغـ
لىرىدىن، غەربتە پامىر تاغلىرىغىچە بولغان ئارىـ
دا خۇددى قاتار تىزىلغان كارۋان تۆگىلىرىدەك
ئۆتۈشكەن چىلەنشەن ۋە تەڭرى تاغلىرى تىزمىسىـ
نىڭ ئوتتۇرا كىندىكىگە جايلاشقان. قۇمۇللۇقلار
تاغلىق جىلغا، مۇنبەت زېمىن ۋە قۇمساڭ يايلاقـ
تىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىتنى بىر گەۋدە قىلغان زېمىنـ
دا ياشاپ، قۇمۇللۇقلارغا خاس تۇيغۇنلۇق،
پولات ئىرادە ۋە ئەركىن روھىيەتنى يېتىلدۈرگەن.

قۇمۇل دىيارى — قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز
ئەڭ دەسلەپ ئىجتىمائىي ھاياتقا قەدەم قويغان
ئىپتىدائىي ماكانلارنىڭ بىرى. يەتتە قۇدۇق، تاـ
رانچى ئەتراپىدىن كونا تاشقورال دەۋرى ئاخىرىـ
غا مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان.
قۇمۇل دىيارىنىڭ قويىندىكى قەدىمكى ئىزلاردىن
قارا دۆۋە، يانبۇلاق، مياۋئىرگۇ، كارساڭ، شىـ
رىنزى (بالپاللىق) قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان
تاش سۆڭەك ۋە قىسمەن تۈچ بۇيۇملار، سىپتە،
رەڭدار يۇڭ كىيىملەر بىلەن سىلىق ئەيلەنگەن تېرە
كىيىملەر، رەڭدار قۇم ساپال ئىدىشلار بۇ جايـ
دىن تېپىلغان ئوراكۆز، قاڭشالىق، ئۈچلۇق تۇـ
ماقلىق ئادەم جەسەتلىرىنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت
باسقۇچىدا نەپىسلىككە ھېرىسمەنلىكىنى كۆرسەتـ
تى. قارا دۆۋە بىلەن بارىكۆل جاساڭ قەدىمكى
ئايال جەسەتلىرىنىڭ چاچلىرىنى تورغا ئېلىشى،
ئۇزۇن ئۆرۈلگەن چاچنى چاچ خالتىسىدا ساقلىـ
شى، چاچقا يىپ (زىخچە) ئىشلىتىشى ئۇلاردا
ئىستېتىك قاراش ۋە تەلەپنىڭ ئۇسۇپ بېرىۋاتقانـ
لىقىنى كۆرسەتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 مىڭىنـ
چى يىللاردا ئۇلار شىمالىي يېرىم شار بويىچە ئەڭ
دەسلەپ ئاتنى كۆندۈرگەن. تېرىق نان، ئارپا
باشاقلىرى بىلەن قوقاس بولۇپ قالغان بۇغداي
دېنىنىڭ تېپىلىشى، ئاھالىدە تېرىقچىلىق ۋە ئولتۇـ
راقلىشىشنىڭ قىسمەن باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

قۇمۇل دىيارى — قىيا رەسىملىرى يېتەرلىك
تېپىلغان نوقتىلارنىڭ بىرى. قۇمۇل دىيارىدا كۆچـ
مە دۆلەتلەردىن باشقا يەنە لاپچۇق (ناجىكەنت)
قاتارلىق بىر مۇنچە قەدىمكى شەھەر - قەلئە خاـ
رابىلىرى ساقلانغان. بۇ قەدىمكى ئېۋىرغول خانـ
لىقىنىڭ كۆپ شەھەر - قەلئەلىك مەدەنىيەت چەمبـ
رى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قۇمۇل دىيارى — قاتناش ۋە ئالاقە قانىلى
ئىدى. ئەڭ قەدىمكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»،
غەربى دىيار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئالاقىلىرىـ
غا ئائىت بىر قاتار ئەپسانە رىۋايەتلەر مۇشۇ قاـ
نالغا تۇتاشقان. قەدىمكى غوزلار، دىلار، يۇرـ
چىلار، ئۇيسۇنلار، ساكلار، چاڭلار، ھونلار بىـ
لەن مىلادىدىن ئىلگىرىراق باشلانغان «ئۇلۇغ يىـ
پەك يولى» مۇشۇ قاتناش ۋە ئالاقە قانىلىغا تارىـ
خىي جۇلا قوشقان. مانىزم بىلەن بۇددىزم مەدەنىـ
يىتى يەنە مۇشۇ قانال ئارقىلىق غەربتىن شەرققە
تارقالغان. مۇشۇ قانال ئىچكى ئۆلكىلەرگە، بوـ
لۇپمۇ خۇاڭخې ۋادىسىغا يۇزلەنگەن يىپەك يولى
مەدىنىيىتىنى سۇزگەن، ئۇنى سەددىچىنىنىڭ ئىچىگە

مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ئاندىن راۋان قىلغان.

2

قومۇل دىيارى — ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى فولكلور مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەڭ قەدىمكى مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى بەرپا قىلغان مۇھىم بىر سەھنە. بىز قومۇل دىيارىنى ئوراپ تۇرغان تاغ - جىلغىلاردىن بىر قاتار ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر تەسۋىرلەنگەن قىيا رەسىملىرىنى كۆرىمىز.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەستۇرلىرىدىن «لوي شى چۈنچۇ» ناملىق كىتابتا، خۇاڭدى پادىشاھ كوللۇن تېغىنىڭ غەربىگە لىڭ لۇن دېگەن كىشىنى مۇزىكا كۈيلىرى تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان. بۇ تاغ ھازىرقى چىڭخەيدىكى كوللۇن تېغى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربى قومۇل ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«جۇ ئەدەپ-قائىدىلىرى» بىلەن «چى قەبىلىگالىقىدىن چىققان سالنامە» دېگەن كىتابلاردا يېزىلىشىچە، تۆت تەرەپتىكى غەيرى خەلقلەر مۇزىكىلىرىنى تى لو دېگەن مۇزىكا ماھىرى ئۆزلەشتۈرگەن. «رىيا»، «موتيەنزى تەرجىمە ھالى» ناملىق كىتابلاردا جۇموۋاڭنىڭ غەربكە ساياھەت قىلىپ پاتىشاھ ئانىنىڭ مۇزىكا-ئۇسسۇللۇق بەزمىسىگە قاتناشقانلىقى يېزىلغان. چۈنچۇ-جەنگو دەۋرىدە دىغار خەلقىنىڭ دۇمباق-كانايدىن ئىبارەت ھەربى مۇزىكىسى بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان يازما مەلۇماتلار گەرچە رىۋايەت شەكلىدە بولسىمۇ، بىزگە تاكى خۇاڭدى زامانىدىن باشلاپلا غەربى دىيارنىڭ ئەل نەغمىگە مەشھۇرلۇقى توغرىسىدا ئىزچىل ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ جەھەتتىكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى قومۇل دىيارى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. «نۇر گېزىتى» نىڭ 1954 - يىللىق سانىغا «شىنجاڭ ھەقىقى مەنىسى بىلەن ناخشا ۋە ئۇسسۇل يۇرتىدۇر» دەپ يېزىلغانلىقى تاسادىپى ئەمەس، ئەلۋەتتە.

3

غەربى خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قومۇل دىيارىمۇ ھونلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. بۇ چاغدا ساك - ئارى، ھون، قاڭقىل - خۇجيە، يۇرچى، ئۇيسۇن ۋەقسەمەن چاڭ قەبىلىلىرى چوڭ يۆتكىلىش ۋە ئارىلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى.

رەسمى بىر قانچە تارىخ يىلنامىلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، غەربى خەن دەۋرىدە غەربى رايونغا ئەۋەتىلگەن مەشھۇر تارىخىي شەخس جاڭچيەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 126 - 138 -يىللار) قومۇل دىيارىدىن «موخې دۇلې» (ماھادۇر) ئۇلۇغ كۈيىنى چاڭئەنگە تونۇشتۇرغان. بۇ كۈي قانداق ۋاستە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، خەن ئوردىسىدىكى نەغمە شۇناس لى يەنيەن بۇ ئۇلۇغ كۈيگە ئاساسلىنىپ «قورولدىن چىقىش»، «قورۇلغا كىرىش»، «قۇۋۇقتىن چىقىش»، «قۇۋۇقتىن كىرىش»، «سەپەرچىگە تەلمۈرۈش» قاتارلىق 28 نەغمە ئىشلىگەن.

بۇ بىزگە، جاڭچيەن قومۇل دىيارىدىن ئېلىپ كەتكەن «ماھادۇر» چوڭ كۈي بىر يۈرۈش مۇجەسسەملىك ئالامەتكە ئىگە مۇزىكىلىق تىزىلما ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا لى يەنيەن ئۇنىڭدىن 28 نەغمە ئىشلىمىگەن بولاتتى.

بۇ بىزگە، «ماھادۇر» ئىبارىسىنىڭ ساك - ئارى تىلى بويىچە «چوڭ كۈي» دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «ماھا» ئىبارىسى بۇددا ئىبارىسى بولماي، ساك - ئارى ئىبارىسى بولۇپ، ئۇ كېيىنچە ئەنەتكەك لېكسىكىسىغا قوشۇلغان. روشەنكى، قومۇل دىيارىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان جەسەت ۋە بۇيۇملار ساك - ئارى - ئوغۇزلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر

خەلقىنىڭ ئىراق ئەجداتلىرىدىن ئىگەللىگى شۈب-
ھىسىز ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرى
تەركىبىدە باشتىلا « ئۇلۇغدۇر مۇقامى » ئوينىلۇپ
كەلمەكتە .

« دۇر » ئىبارىسىنى بىز « ماھادۇر » كۈيىدىن
باشقا ، يەنە مىسىردا مۇقام مۇزىكىلىرىنى « دۇر »
دەپ ئاتايدىغانلىقىدىن ، گرېكلاردا « دۇرۇس »
مېلو دىيىشىنىڭ بارلىقىدىن ئاڭلايمىز . مېنىڭچە ،
يەرلىك ھىندىلارنىڭ « راگا » ئىبارىسىدىن پەرق-
لىق بولغان « دۇر » ئىبارىسى سومېر ۋە سىكتاي ئا-
رىلىرى تەرىپىدىن ئىگەي دېڭىزى ساھىلىغا ئېلىپ
بېرىلغان . مىسىرلىقلار بۇ ئىبارىنى تولۇنخان (
868 - 905) ئىخشىدىلار سۇلتانلىقى (935 -
969) قاتارلىق مەركىزى ئاسىيالىق تۈرك خانلىرى
بۇ جايغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردىن كېيىن
قوبۇل قىلغان .

بۇلاردىن باشقا ، لى يەنىيەنىڭ ياڭگۇەن
قوۋۇغى ۋە قۇرۇلىنى ، سەپەرچىنى تېما قىلىپ ئا-
ھاڭلار ئىشلىگەنلىكى ، « ماھادۇر » چوڭ كۈيىنىڭ
قۇمۇل دىيارى بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى كۆر-
سىتىدۇ .

4

شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى ، ئېلىمىزنىڭ تارى-
خىي مەنبەلىرىدە خەن سۇلالىسىدىن تاكى سۇي -
تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇزىكا
كۈيلەر ئىزچىل خاتىرىلەنمىگەن . « ماھادۇر » دىن
سۇجۇپىنىڭ « 12 تېمپېراتسىيەلىك قانۇنى » غىچە ،
لى يەنىيەندىن جىڭ جيەغىچە بوشلۇقنىڭ ساقلان-
غانلىقى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئەھۋال . قۇمۇل
دىيارى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ « ماھادۇر » دىن تاكى
« ئىبۇرغول كۈيى » گىچە ھېچقانداق كۈيشۇناس-
لىق تارىخىي مەنبەلىرى تېپىلغان ئەمەس . ئەمما ،
قۇمۇل دىيارىدا چالغۇلار ناۋادىن ، ئەل - يۇرت
مەشرەپتىن بىر كۈنمۇ خالى بولغان ئەمەس !

« ئىبۇرغول » ئىبارىسى ھون ، خەن دەۋرى-
دىلا مەۋجۇت ئىدى . ئۇ يەرگە ھونلار ھۆكۈمران-
لىق مۇئەسسەسى قۇرغان . بۇ جاينى روران‌لار ،
سۇي سۇلالىسى ، غەربىي تۈرك ياپغۇسى باشقۇر-
غان ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇەن 4 -يىلى (630
) ، « يىجۇ » (ئىبۇرغول ئايمىغى) دەپ ئاتال-
غان . مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلو 4 - يىلى (1406)
« خامى ۋى » (قۇمۇل مۇھاپىزەت ۋىلايىتى) دەپ
ئۆزگەرتىلگەن .

سۇي ياڭدى (605 -618) دايېنىڭ 5 - (
609) يىلى 6 -ئايدا شىلياڭ (جاڭ يې)نى كۆز-
دىن كەچۈرگەندە ۋەزىر خې جۇي تەشكىللىشى بى-
لەن ئۇيۇشتۇرۇلغان بەزمىدە قۇجۇ ، ئىبۇرغول
ئەلنەغمىلىرى ئوينالغان .

غەربىي دىيار ئەلنەغمىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىككە تونۇشتۇرۇلىشىدا جاڭ چەن ، لۈيگۇاڭ ،
ئاسىنا مەلىكەدىن باشقا غەربىي ياڭ تۇتۇق بەگلى-
رى ياڭ جىڭشۇ (杨敬述) گوچېرلىيەن كۆرۈنەرلىك
رول ئوينىغان ، كەيۈەنىڭ 2 - يىلى (714) تاڭ
شۈەنزۇڭ « ئوقۇتۇش مۇئەسسەسى » نى تەسىس
قىلدى . كەيۈەنىڭ 5 - يىلى (718) غەربىي
لياڭ تۇتۇق بېگى چاڭئەندىكى ئوقۇتۇش مۇئەس-
سەسىگە « ئىبۇرغول كۈيى » نى تونۇشتۇردى .
سۇي لىڭچىڭ يازغان « ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرى-
سى » دىكى 324 نەغمە قاتارىدا « ئىبۇرغول كۈ-
يى » ، « ئەتلەس كۆينەك » « ئۇيغۇر راھىبى سا-
ماسى » ، « كۆكتۈرك سەنىمى » ، « بېشبالىق نەغمى-
سى » ، « تاشئاتا » ، « باتۇر » ، « كۆك پوتا » قا-
تارلىق مۇزىكا ناملىرى يېزىلغان . سۇي لىڭچىڭنىڭ
يېزىشىچە ، « ئىبۇرغول كۈيى » نى « ئوقۇتۇش
مۇئەسسەسى » دىكى سازەندىلەر 5 كۈن ئۇدا چې-
لىپ ، ياندىن ئايرىماي ئۆگەنگەن .

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ، ئالدى بىلەن تاڭ
سۇلالىسىنىڭ داڭدار پايتەختى چاڭئەنگە كىرگەن

«ئېۋىرغول كۈيى» بىر مەزگىلدىن كېيىن تەدرىجى خەنزۇ تىڭشىغۇچىلار زوقلىنىدىغان تېكىستلەر بىلەن بەستىلىنىشكە باشلىدى. تيەنباۋنىڭ 13 - يىلى ئەنلۇشەن (رۇشەن بوقارى) توپىلىڭىدىن كېيىن چاڭئەنگە قايتقان تاڭ شۋەنزۇڭ غەربىي دىيار مۇزىكا - ئۇسۇللىرىنىڭ نامىنى بىر تۇتاش خەنزۇچە نامغا ئۆزگەرتىۋېتىش، تېكىستلىرىنى تېخىمۇ تاڭ نەزملىرىگە ئالماشتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بۇ چاغدا خەنزۇچە 5 - 7 خەتلىك نەزمىلەر كالتا كەلگەچكە سوزۇش، قايتىلاش ۋە ئاھاڭ تولۇقلىغۇچى سۆز - تاۋۇشلار قوشۇپ گارمونىيەلەشتۇرۇلدى. سوڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۇزۇن - قىسقا نەزىم شەكلى قوللىنىلدى ۋە بۇنى «ئېۋىرغول»، «لياڭجۇ» قاتارلىق ئالتە يۇرت نامىدا «ئالتە يۇرت ناخشىلىرى» (六州歌头) دەپ ئاتاشتى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، كومىراجىۋا 4 - ئەسىردىلا بۇددا نوملىرىدىكى نەزمىلىك قائىدىلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتا بۇ قىيىنچىلىقنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىلا مەۋجۇتلىكىنى كۆرگەن ۋە 5 خەتلىك نەزمىنى غەربىي دىيار يەتتە بوغۇملۇق خەلق بېيىتلىرىگە يېقىن بولغان 7 خەتلىك ھېكمەتدار شېئىر شەكلىدە نوم تەرجىمىچىلىكىنى راۋاجلاندۇرغانىدى.

5

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شائىرلارنىڭ بەزىلىرى «ئېۋىرغول كۈيى»نى مەدھىيەلەپ شېئىرلار يازسا، بەزىلىرى ئۇنىڭغا تېكىستلار ئىشلىگەن.

بەي جۈيى بەرباپ ماھىرى ساۋكاڭغا ئاتىغان بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«چىكىلگەن تارىلاردىن مۇڭ چىقار ھەر نەغمىسى ئەلۋەك،

ئۇنىڭخو نەغمىسى بىلەن ئۇنىڭ سۆز مەنىسى بىردەك»

بۇ يەردە ئەسلى ئاھاڭ ۋە ئەسلى كۈي نەزەردە تۇتۇلغان. «مۇزىكا مۇئەسسەسى نەزمىلەر توپلىمى»دا يېزىلىشىچە، ئوڭ قول ۋەزىر (جۈملىدىن شائىر ۋە رەسسام) ۋاڭۋېي «ئېۋىرغول كۈيى»نىڭ 5 - نەغمىسىگە جەڭ مەيدانىدا ئۇزۇن يۇرۇپ يۇرت سېغىنغان ھەربىي كىشى نامىدا مۇنداق شېئىر يازغان:

«كۆز شامىلى، ئاي تولۇن، تەنھا يۈرۈيمەن پەقەت،

ئون يىلىم ئۆتتى مۇساپىرلىق ئىچىدە رەتمۇ - رەت.

قوشۇلۇپ قوشۇن قاتارى ئەجرى قىلسامۇ، بىراق،

تۇرقا قايتقاندا ئاران يازدىم ئۆيۈمگە نەچچە خەت»

«ئېۋىرغول كۈيى»گە چىن چۈەن قاتارلىق شائىرلار ھەربىي مەزمۇندىكى تېكىستلارمۇ يېزىشقان.

ۋاڭ جيەن «قەسىرە نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا شياڭ دياۋ ۋەزىرىدە ئېۋىرغول نەغمىسى ئوينالغانلىقىنى مۇنداق ئوقتۇرىدۇ.

«نەيچە ھەم پەيتارلىق ساز تارىلار تەڭكەش بولۇپ،

بۇندا شياڭ ۋەزىرىدە ئوينالدى ئېۋىرغول كۈيلىرى»

گاۋپىڭ «ناخشىچىغا» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«ئاي راۋاق ئۈستىدە بەگزادە كۆكۈل ئاچتى بۇ ئان،

سازچى قىز كۈيلەپ ئېۋىرغول نەغمىنى قىلدى بايان.

قاپلىغاندەك بولدى مەي داستىخانىنى كۆزگى ھاۋا،

كۆزگە تاشلاندى شۇ دەم قۇرۇل تىشى سۇسىز ماكان»

ئەينى زاماندا نامەلۇم ئاپتور يېزىپ، دۈڭخۇاڭدىكى تېكىستلەردىن تېپىلغان بىر نەزمىدە مۇنداق يېزىلغان:

«چاسا ماش رەڭ پەنجىرە ئىچىدە ئېۋىرغول نەغمىنى،

مەس قىلار قىزىل تاۋار مەيخانىدا مەي ئەھلىنى»

ۋىن تىڭجۇن مۇنداق يازغان:

«چۇلىسىرەپتۇ ئاڭلىماق تەس بوپتۇ قۇش ئاۋازىنى،

ئىككى كۆزدىن ياش ئاقارتىڭشاپ ئېۋىرغول سازىنى»

لوچۇ «خۇڭئەر قىزغا» دېگەن شېئىرىدا كەيپىۋەن يىللىرى ئېۋىرغول نەغمىسىنى ئوقۇيدىغان خۇڭئەرنى ئەسلەش بىلەن بىللە بۇ نەغمىنىڭ شۆھرىتىنى مۇنداق تىلغا ئالىدۇ:

«تۈن قىراق ئىلكىدە ئەمما ياڭرار راۋاقتا خۇش ناۋا،

باشقا ئۇسۇل-ناخشىلارنى زوق پەقەت كۆرمەس راۋا»

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېۋىرغول كۈيى يەنە «بېشبالىق ئېۋىرغول نەغمىسى» دەپ ئاتالدى، «سۇڭ تارىخى، مۇزىكا تەزكىرىسى» دا: «ئېۋىرغول كۈيى غوزنەغمىسىدۇر» دېيىلگەن. سۇڭ دەۋرى تىياتىرلىرىدا «تۇمۇر تىرناق ئېۋىرغول»، «فى شاۋجۇن (ئورۇندىغان) ئېۋىرغول»، «ئاشپۇزۇل (دا ئوقۇلىدىغان) ئېۋىرغول» دېگەندەك نەغمە - مۇزىكىلار بولغان. تارىخىي مەنبەلەرنى سېلىشتۇرغاندا تاڭ دەۋرىدىكى ئېۋىرغول كۈيى مۇڭلۇق بولسا، سۇڭ دەۋرىدە جۇشقۇنلاشقان. ياپونىيە قاتارلىق جايلارغىمۇ بارغانسېرى كەڭ تارقالغان. «ئۇلۇغ ياپونىيە تارىخى»، 347 - جىلدىدا بۇ ھەقتە خاتىرىلەنگەن.

ئاۋ ياڭ يېڭشۇ مۇنداق يازغان:

«پىرقىرار ئۇسۇل بىلەن تەڭ بەلدىكى رەڭدار پوتا»

يەن جۇ ئوخشاش مەنىدە مۇنداق يازغان:

«چالغۇ ئاۋازىنى باستى ياڭرىغان ناخشا سازى،

پىرقىرار ئۇسۇل بىلەن تەڭ بەلدىكى رەڭدار پوتا»

جياڭ شيەن سۇڭ نەزمىلىرىدىكى ئۇزۇن-قىسقا بوغۇملۇق ئۇسلۇبتا يېزىلغان «قىسقا خەتلىك مۇلەن ئۇسۇلى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

«ئوينىشى ئۇنىڭ ئېۋىرغول ئۇسۇلى تېز پىرقىراپ،

چۈشمىدى بېشىدىكى گۈل سېرىلىپ يەرگە قاراپ»

بىز زامانلار ئاتلاپ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياۋيۈيچۈننىڭ ئۆز شېئىرىدا ئېۋىرغول كۈيىنى تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۇ بۇنداق يازغان:

«مىڭلىغان تاغ ۋە داۋان قورشاپتۇ قۇمۇل بويىنى،

بىر كۈنى ئاققار ئوقۇر قايتا ئېۋىرغول كۈيىنى»

بۇ شېئىردا قۇمۇل (خامى) ۋە ئېۋىرغول (يىجۇ) ئىبارىلىرى بىللە ئېلىنغان.

ئېۋىرغول كۈيىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاڭ جۇ (王灼) يازغان «بى جى مەن جىژ» (碧鸡漫之志) دېگەن كىتابتا مەلۇمات بېرىلگەن. بۇنىڭدا ناخشىسىز باشلىنىش مۇزىكىسى، ناخشىلىق مۇزىكا ۋە ئۇسۇللۇق ناخشا مۇزىكىسىدىن ئىبارەت 3 قىسمىدىن تەشكىل تاپقان، دېيىلگەن. «سۇڭ تارىخى، مۇزىكا تەزكىرىسى» ناخشىلىق باشلىنىش ۋە ئۇسۇللۇق ناخشا مۇزىكىسى دېگەننى تىلغا ئالغان. بۇ ئىككى مەنبەنىڭ بىرى 3، بىرى ئىككى قىسىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى «مۇزىكا مۇئەسسەسەنىڭ نەزمىلەر توپلىمى» دا ئېۋىرغول كۈيىنى 10 نەغمىدىن تەشكىل تاپقان دېيىلگەن.

بىز بۇ مەنبەلەر ئاساسىدا «ئېۋىرغول كۈيى» چوڭ ھەجىملىك مۇزىكا مۇجەسسەمى بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ياپونىيەدە بىر قاتار ۋارىيانتلارغا بۆلۈنگەنلىكىنى، ئۇنىڭ باشلىنىش مۇزىكىسى ۋە ناخشا-ئۇسۇللۇق مەشرەپلەردىن

تەشكىل تاپقانلىقىنى ، ناخشىلار ياڭراق ، كۆپچىلىك بولۇپ ، ئۇسۇللار چاققان ئوينىلىدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ كىشىنى زوقلاندۇرۇشى باشقا نەغمىلەر ۋە ئۇسۇللاردىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز .

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا دوڭخۋاڭدىن تېپىلغان تاڭ دەۋرى پىپا نوتىلىرى ئارىسىدا « ئاستا نەغمىلىك ئېۋىرغول » ، « تېز نەغمىلىك ئېۋىرغول » دېگەن ئىككى نوتا تېپىلغان بولۇپ ، شاڭخەي مۇزىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى يې دۇڭ تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن .

6

ھازىرقى « قۇمۇل مۇقامى » تارىختىكى « مادۇر » مۇقامى ، « ئېۋىرغول كۈيى » قاتارلىق مۇزىكىلىق مۇجەسسەملەر ئىچىدىكى ئەسلى قۇمۇل دىيارىغا خاس نۇسقىلىرىنىڭ مىڭلىغان يىللار داۋامىدا يوقۇلۇش ، قوشۇلۇش ، چايقىلىش ، راۋاجلىنىش ئاساسىدا ، بىر قانچە تارىخىي قاتلامنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىنكى ئەنئەنىۋى جانلىق داۋامىدىن ئىبارەت .

شۇ نەرسىنى ئىزاھلاش ھاجەتكى ، ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرى بىلەن تارىختىكى ، بولۇپمۇ مىڭلىغان يىللار پەرقلىنىدىغان تارىختىكى ئۇلۇغ كۈيلەرنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرغاندا ، بىرىنچىدىن ، ئۇنىڭ ئەسلى مەھەللى شەكلى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرا دىياردا (لياڭجۇدا ۋە چاڭئەندە) تارقالغان ، ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى ماكان ۋە زامان ، ئېتنىك ۋە مۇزىكىلىق تۈزۈلمە جەھەتتە پەرقلىق قاتلامغا قويۇپ قاراشقا ؛ ئىككىنچىدىن ، ئۇنىڭ قەدىمكى شەكلى بىلەن ھازىرقى شەكلىنىمۇ تارىخىي قاتلامغا قويۇپ قاراشقا ؛ ئۈچىنچىدىن ، بۇ خىل تارىخىي قاتلام پەرقلىرى ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىقنى بايقاشقا جىددى ئەھمىيەت بېرىش كېرەك . قاتلام قارىشى پرىنسىپسىز ئىككى ئۈچىنى بىر-بىرىگە مېخانىك سېلىشتۇرۇش خاھىشى كېلىپ چىقىدۇ . بۇ مۇزىكىدىكى ئىنكارچىلىق (نىگىلىزم) غا كىرىپ كېتىدىغان ھاڭدىن ئىبارەت .

يەنە شۇ نەرسىنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى ، « مۇقام » ئىبارىسى « مۇقام » مۇزىكىلىرىنى گېنېئالوگىيلىك (发生学的) پەيدا بولغان - بولمىغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىدىغان يول بەلگىسى ياكى « تەۋەللۇتنامە » (出生证) ئەمەس . گەرچە « مۇقام » ئىبارىسى ئىشلىتىلمىسىمۇ ، ئومۇمەن بىر نەغمە شەكلىدىن ئېشىپ كەتكەن كۆپ نەغمە شەكلىدىكى مۇزىكىلىق كۈيلەرنىڭ 12 تېمپىراتسىيىلىك كۈيشۇناسلىق رىجىسى بويىچە بىر ئاھاڭنى مەركەز قىلغان تاۋۇش قاتارى مۇقام خاراكتېرلىك مۇزىكىلىق مۇجەسسەم ھېسابلىنىدۇ .

يەنە شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى « مۇقام » نوقۇل ئىسلام مەدەنىيىتى ياكى ئارۇزنىڭ ئەرەب-فارس بەھرىلىرىدىكى نەزم ئاساسىدىكى مۇزىكىلىق مۇجەسسەم ، شۇ سەۋەبلىك بۇ خىل نەزم شەكلى تەسىر قىلىشتىن ئىلگىرىكى مۇزىكىلىق مۇجەسسەملەرنى « مۇقام » دېگىلى بولمايدۇ ، دېيىشمۇ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس . ئۇيغۇر مۇزىكا كۈي تېكىستلىرىدە يەتتە بوغۇملۇق بېيت شەكلىدىن تاشقىرى يەنە 15 بوغۇملۇق بېيت شەكىللىرى بولغان . ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەرەب-فارس ئارۇز بەھرىلىرىنىڭ بەزى تۈرلىرىنى ئۆزىدىكى شۇ خىل ئەنئەنىۋى بەھرىلەر بىلەن بىللە ، يەنە ئەرەب-فارسچە رىسالىلەردە « تۈركىي ئارۇز » دەپ نام بېرىلگەن ئۆزىگە خاس ئارۇز تەرىزىدىكى بەھرىلەر بىلەن قوللىنىپ كەلگەن .

مەسىلەن :

« ئىرغاي بىرلەن ئېلىپ بولماس سايىنىڭ تاشىنى »

« ئۆرۈلگۈنچە ، چۆرۈلگۈنچە يىللار ئۆرۈلدى »

« زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەد-

رنى بلمەس »①
« ئاھ ئۇرارمەن ، ئاھ ئۇرارمەن ئاھلرىم
تۇتقاي سېنى »
« تورلۇغۇم غۇرت ـ غۇرت قىلاردۇ ئاق جۇ-
جەمنىڭ بېشدا »
« يولدا ئۆتكەنشۇ كيىكنىڭ ئىزىبولغاي‌بولـ
مىغاي »
ياكى
« كېلسە قالاي قاتىغلق ئەتەردىيۇ سەرەنـ
گىل »
« ئوغلۇم سەنگە قۇدۇرمەن ئەردىم ئۇگۇت
خۇمارۇ »

ئەلشىر ناۋايى « سەئىدى ئىسكەندەر » داسـ
تانىدا ئىسكەندەرنىڭ رۇخسانە (رەۋشەنەك) ۋە
ناھىېرگە ئۆيلەنگەنلىكنى يېزىۋېتىپ خۇددى قۇ-
مۇل « ئۇلۇغدۇر » مۇقامى (ھايھاي ئۆلەك مۇقاـ
مى) دىكىدەك فولكلورلۇق نەزىم مەسنەۋى يازـ
دۇ :

« مۇغەننى تۈزۈپ چاڭ ۋەزىندە چاڭ ،
ناۋا چەكتى <ھايھاي‌ئۆلەك ،جان‌ئۆلەك> ،
دېسەڭ سەنكى جان قارداشىم يار ـ يار ،
مەن ئېيتايكى مۇڭلۇق باشىم يار ـ يار »

رۇشەنكى ، ئەرەپ ـ پارسلاردىمۇ قوشاق ،
بارماق ۋەزنى بولغاندەك ، تۈركى شېئىرىيەتتىمۇ
ئارۇز بەھىرلىرى بولغان .

ئاخىرىدا شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى ، ھازىر
ساقلىنىپ قالغان قۇمۇل مۇقاملىرى 12 مۇقام ، 19
تارماق بولۇپ ، ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى يەركەن
خانلىقى دەۋرىدە رەتكە سېلىنغان « كلاسك 12
مۇقام » غا نسبەتلەشتۈرگەندە « يەرلىك خەلق
مۇقاملىرى » ياكى « خەلق مەشرەپ ـ مۇقاملىرى »
ھېسابلىنىدۇ . ئەمما ، بۇ مۇقاملار ئۆز بېشىدىن
كلاسك مۇزىكىلىق دەۋرنى ئۆتكۈزمىگەن ، ئەزەلـ
دىن بىرى خەلق مۇقاملىرى ھالىتىدە ساقلانغان ،
دېگەن مۇتلەق ھۆكۈمنى چىقارغىلى ئاساس بولـ
مايدۇ . قۇمۇل مۇقاملىرى خەن ، تاڭ دەۋرلىرىـ
دە ، ھېچ بولمىغاندا « ئىۋىرغول كۈيى » قاتارلىق
مۇجەسسەم مۇزىكىلىق سىستېما سۈپىتىدە
كلاسسىكلىق خاراكتېرى ئالغان بولۇشى مۇمكىن .
مېنىڭچە ، كلاسسىك ئەدىبىيات دەپ شۆھرەتلەنـ
گەن سۆي ـ تاڭ ـ سۇڭ نەزىملىرى بىلەن بەستـ
لەنگەن (تېكىستلەنگەن) بۇ مۇزىكىلارنى
كلاسسىك مۇزىكا دېيىش كېرەك . شۇ نەرسە رو-
شەنكى ، « كلاسسىك » سەنئەت بىلەن خەلق سەنـ
ئىتى ئارىسىدا ئۆتكىلى بولمايدىغان پاسىل
يوق . گرېكلارنىڭ خەلق سەنئىتى بولغان تىراگىـ
دىيە ۋە كومىدىيەلەر كېيىنچە كلاسسىك سەنئەتكە
ئايلاندى . ئوخشاشلا كلاسسىك سەنئەتمۇ ئۇنى
يۆلەپ تۇرغان شەھەر قەلئە مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىرىـ
شى ، ئوردا ـ قەسىر سەنئەت پائالىيىتىنىڭ بۇزۇ-
لىشى ، پىيەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ خاراپ بولۇ-
شى ، ھەتتا كلاسسىك سەنئەتنىڭ يېزا -
قىشلاقلاردا ئومۇملىشىشى بىلەنمۇ خەلق سەنئىتـ
گە ئۆزگىرىشى مۇمكىن . بۇنىڭغا ئۇرۇش ئاپەتلىـ
رى ، ھەر خىل خانىۋەيرانلىق ئىچىدە سەنئەت پىـ
شىۋالىرىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ، ئۇنتۇلۇش ، يوقـ
لىش قاتارلىقلارمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ .

يۇقىرىدا تەكىتلەنگەن تۆت نۇقتا ، مۇقام مۇ-
زىكىلىرىغا قاتلام نەزىرىيىسى بويىچە ، جانلىق ۋە
تارىخي قاراش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ .

7

ھازىر ساقلانغان قۇمۇل مۇقاملىرى ئۇيغۇر
مۇقام مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى غايەت قىممەتلىك
بىر يۈرۈش بايلىق . ئۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن ئىباـ
رەت بىر پۈتۈن ئۇن ئىككى تېمفىراتسىيەلىك كۈيـ
شۇناسلىق قانۇنى ئاساسىدا يارىتىلغان مۇزىكىـ
لىق گەۋدىنىڭ بىرتەركىبى قىسمى ، ئۇ ئۆزىنىڭ
يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن يەرلىك تارىخي سەر-

① « ئۆلەك ـ ئالتۇن يارۇغ » ۋە « ئىككى پارچە ئۇيغۇر
تېكىستى » دا چۆپلۈك ، مايسىزار ، يايلاق مەنىسىدە بېرىلگەن .

گۈزەشتىلىرى تۈپەيلى بىر قاتار ئالاھىدىلىك ھا-
سىل قىلغان بولۇپ، بۇ تۈپ بىر پۈتۈنلۈك ئاسا-
سىدىكى ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت. ئالاھىدىلىكنى
ئىنكار قىلىش بىلەن بىر گەۋدە، بىر پۈتۈنلۈكنى
ئىنكار قىلىش خاھىشلىرى توغرا ئەمەس.

قۇمۇل مۇقاملىرى بىر قاتار ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇنىڭ بىرىنچىسى، قۇمۇل مۇقاملىرى ئاسا-
سەن قايناق مەشرەپ ـ مۇقاملىرىدىن ئىبارەت بو-
لۇپ، ئۇسۇل سەنئىتىنىڭ سالمىقى، شېئىرىيەت
سالمىقىدىن روشەن ئۈستۈن تۇرۇشتەك قەدىمكى
مىللىي سەنئەت خۇسۇسىيىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.
قۇمۇل مۇقاملىرىدا «باشلىنىش مۇزىكىسى» (يا-
كى «مۇقام نەغمە» قىسمى) بىر قەدەر قىسقا بو-
لۇپ، كۈچلۈك ئەمما قىسقا پەلسەپىلىك مۇقەددى-
مىلىك ناخشا ـ مۇزىكىدىن كېيىنلا ئۇسۇللۇق
ناخشا ـ مۇزىكىلار باشلىنىپ كېتىدۇ. گەرچە قۇ-
مۇل مۇقام تېكىستلىرىدە داستان ئامىللىرى («يا-
چىبەگ»، «ئايىمخان»، «تۆمۈر خەلپە» قاتار-
لىق) بولسىمۇ، خاس «داستان نەغمە» قىسمى
يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇسۇلسىز نەغمە ـ داستان
قىسمى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يەنە مەرغۇل قاتار-
لىق ئۇسۇللۇق مۇزىكىلارغا ئېھتىياج بولمىغان.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، قۇمۇل مۇقاملىرى قاي-
ناق مەشرەپ خاراكتېرىگە ئىگە بولغاندىمۇ،
ئەر ـ ئاياللار بىللە ئۇسۇل ئويناشتەك كۈچلۈك
سەنئەم خاراكتېرىگە ئىگە. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
غەربىي ئاسىيا مۇقاملىرىغا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق
ئىسلامىيەت شارائىتىدە ئەر ـ ئاياللار بىللە مەش-
رەپ ئۇسۇللىرى ئويناشتەك بۇنداق ئاياللار ئۇ-
سۇلى گەۋدىلەنگەن سەنئەم ئۇسۇل ھالىتىنىڭ قۇ-
مۇل مۇقاملىرىدا يارقىن ساقلانغانلىقىنى كۆرى-
مىز. ئالاھىدە ئەنئەنىۋى تاۋار ـ دۇردۇن كىيىملەر
كىيىش، بېشىغا ئېسىل تۇماق ياكى ئالتۇن گۈل-
لۈك تاجى تاقاش، ئۇسۇلدىن ئىلگىرى ئاياللار
بىر ئۆيگە توپلىشىپ ئۇسما قويۇپ گىرىم قىلىشتەك
ئادەت قۇمۇل مۇقاملىرىدا ئاياللار گۈزەللىكى
گەۋدىلەندۈرۈلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.
ئېھتىمالەم، بۇ كلاسسىكىزم دەۋرىدىن قالغان يال-
داما بولسا كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ پۈتۈن
ئوينىلىش جەريانى يۇرت ـ مەشرەپ ئويۇشچانلى-
قىنى چىنىقتۇرۇش، پېشقەدەملەرنى ھۆرمەتلەش،
ياشلارنى ئېتىنىڭ ـ ئەنئەنىۋى ئادەت ـ قائىدى-
لەر بىلەن تەربىيىلەش، ئايەم ـ مۇراسىم يوسۇن-
لىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. مەشرەپ بې-
شى، پوتا ئويۇنلىرى، بېيىت ئېيتىشىش، جازا ـ
رەخمەت قائىدىلىرىنىڭ ھەممىسى مىللىي تۇرمۇش-
نىڭ سەنئەت شەكلىدىكى مەكتىپى بولۇپ ئەسىرلەر
قويىندا داۋام قىلىپ كەلگەن. قۇمۇل مۇقاملىرىدا
كىشىلەرنىڭ سەينا ياكى سۇپا ـ پەگادا ئولتۇ-
رۇشلىرىمۇ بەلگىلىك تۈركۈم تەرتىپى، ئەخلاق ۋە
ئېتىبار قائىدىسى بويىچە بولىدۇ. ئۇسۇلغا چۈ-
شۈشتىمۇ پېشقەدەملەر باشلامچى بولىدۇ. ياشلار
مەيداننى ئىگىلىۋېلىپ، ياشانغانلارنى چەتكە چې-
قىرىپ قويىدىغان ئەھۋاللار بولمايدۇ.

تۆتىنچىدىن، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ ناخشا تې-
كىستلىرى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلار كلاسسىك ھېك-
مەتلىك غەزەللەر پارچىلىرى، پەندى ـ نەسىھەت
خاراكتېرلىك شېئىر ـ قوشاقلار، تارىخىي ياكى
داستان خاراكتېرلىك نەزمىلەر، ئىشقى قوشاقلار-
دىن ئىبارەت. بۇ تېكىستلەرنىڭ ئاساسى گەۋدى-
سى بىر چوڭ تارىخىي دەۋردىكى خەلق تۇرمۇش
قوشاقلىرىدىن ئىبارەت. ئىشقى ـ مۇھەببەت قو-
شاقلىرى تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ ئاساسى سالمى-
قىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىرىن ۋە ئوتلۇق مۇھەببەت
قوشاقلىرى قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ غايەت زور ھايا-
تى كۈچىنى نامايەن قىلغان. قوشاقلارنىڭ ئالمى-
شالىشى، تەكرارلانماسلىقى، قوشاق ۋەزنى ۋە

كۈي ۋەزنىنىڭ قوشاقلارغا ئۇلانما ، قايتارما قوشۇپ ھەل قىلىنغانلىقى ، قوشاق ۋە كۈيلەرنىڭ مۇھىمى $\frac{2}{4}$ ، $\frac{4}{4}$ ، $\frac{5}{8}$ ، $\frac{7}{8}$ ، $\frac{9}{8}$ رىتىمدا داۋام قىلدىغانلىقى قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ جەلىبكارلىقىنى كۈچەيتكەن .

بەشىنچىدىن ، قۇمۇل مۇقاملىرى بىر قاتار يەرلىك مۇقام ناملىرى ۋە كلاسسىك مۇقام ناملىرى بىلەن ئاتالغان بولۇپ ، بۇ بىزنى ئۇيغۇر مۇقاملىرى ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىق مەنبەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ .

ھازىرغىچە قۇمۇل مۇقاملىرى تۆۋەندىكى ناملاردا ساقلانغان :

1 . « دۇر مۇقامى » ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 17 ، ئىككىنچىسى 13 ، جەمئىي 30 نەغمىدىن تەركىب تاپقان .

2 . « ئۇلۇغدۇر مۇقامى » (« ھاي ـ ھاي ئۇلەك ») ، جەمئىي 11 نەغمىدىن تەركىب تاپقان .

3 . « مۇستەزات مۇقامى » ، ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 13 ، ئىككىنچىسى 16 ، جەمئىي 22 نەغمىدىن تەركىب تاپقان .

4 . « چارگاھ مۇقامى » ، ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 9 ، ئىككىنچىسى 13 ، جەمئىي 22 نەغمىدىن تەركىب تاپقان .

5 . « خۇپتى مۇقامى » ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 20 ، ئىككىنچىسى 13 ، جەمئىي 33 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

6 . « چەببىيەت مۇقامى » ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 10 ، ئىككىنچىسى 14 ، جەمئىي 24 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

7 . « مۇشاۋىرەك مۇقامى » ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 13 ، ئىككىنچىسى 12 ، جەمئىي 25 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

8 . « ئۆززال مۇقامى » ئىككى ۋارىيانت ، بىرىنچىسى 15 ، ئىككىنچىسى 12 ، جەمئىي 27 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

9 . « دۇگاھ مۇقامى » ، جەمئىي 10 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

10 . « دولان مۇشاۋىرەك مۇقامى » ، جەمئىي 11 نەغمىدىن تەركىپ تاپقان .

11 . « ئىراق مۇقامى » ، جەمئىي 12 نەغمىدىن ئىبارەت .

12 . « راك مۇقامى » ، جەمئىي 11 نەغمىدىن ئىبرەت .

يىغىپ ئېيتقاندا 12 مۇقام ، 19 ۋارىيانت ، 244 نەغمە ، 6036 مىسرالىق مۇزىكىلىق گەۋدە بولۇپ چىقىدۇ .

شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، قۇمۇل مۇقاملىرىدا ھېچقانداق « مۇكەممەل ئەمەس » لىك مەۋجۇت ئەمەس ، ئۇ ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆز ـ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل مۇزىكىلىق گەۋدە ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ باشلىنىش مۇزىكىسىنىڭ قىسقىلىقى ، داستان ، نەغمە ۋە مەرغۇل مۇزىكىلىرىنىڭ توقلىقى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مۇزىكىلىق گەۋدە ئالاھىدىلىكى بولۇپ مۇكەممەلسىزلىكى ئەمەس .

ئۇنىڭ ناملىرىدىكى « چارگاھ » ، « چەببىيات » ، « مۇشاۋىرەك » ، « ئۆززال » ، « دۇگاھ » ، « ئىراق » ، « راك » قاتارلىق ئىبارىلار مۇقاملارغا ئورتاق بولۇپ ، بۇ خىل مۇقاملارنىڭ مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇلارنى ئاھاڭ شەكلى (تون ، لاد) ۋە نەغمە شەكلى بويىچە سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئىزاھلاش مۇمكىن . « دولان مۇشاۋىرەك » مۇقامىنىڭ دولان مۇقاملىرىدىكى شۇ خىل مۇقام بىلەن (ئۇنى « چۆل باياۋان مۇقامى » مۇ دېيىلىدۇ) بولغان مۇزىكىلىق ئالاقىسىنىمۇ شۇنداق سېلىشتۇرۇپ ئىزاھلاش لازىم .

« دۇر مۇقامى » بىلەن « ئۇلۇغدۇر » مۇقامى ھەققىدە يۇقىرىدا توختالغان ئىدۇق . ئىمىن تۇرسۇن ئاكىنىڭ ئىزاھلىشىچە ، تۈركى خەلقلەردە

«كۆك»، «تۆلۈم» ئىبارىلىرى كۆي مەنىسىنى بىرىدىكەن.① ئۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىدىن مۇنداق مىسال كەلتۈرىدۇ:

«تۈرك سۈردى بىلە سالىپ قۇلۇم،
قىلسام ئاراي ئۆلۈكۈم ھەي تۆلۈم»

بۇنىڭدىن بىز «تۆلۈ» ئىبارىسىنىڭ «دۇر» ئىبارىسى بىلەن يېقىنلىقى بارمۇ-يوق دېگەن پىكىرگە كېلىمىز. ئۇيغۇرلاردا تۈركۈمنى «تۈكۈن»، قانۇن-قائىدىنى «تۆرو» دېگەن ئىبارىلار بولغان.

قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى «مۇستەھزات» نامى ئاروز شېئىرىدا ئۇلانغان، قوشۇمچە قىلىنغان دېگەن مەنىدە خاس مۇستەھزات شېئىرى شەكلىگە قارىتىلغان بولۇپ، بۇ نامنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بەلكى ئۇشبۇ مۇقامنىڭ تېكىست-كۈي ئالاھىدىلىكىگە قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى «خۇپتى» ناملىق مۇقامنىڭ نېمە مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ماڭا قاراڭغۇ.

قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى يەنە بىر خىل نام — مەسىلەن، «يۇردۇم ئالەمنى»، «جانىكەم»، «دەردىڭ يامان»، «سايراڭ بۇلبۇلۇم» قاتارلىقلارنى مېنىڭچە، بۇ مۇقاملارنىڭ يەرلىك نامى دېيىشىش ئىلمىي قاراش ئەمەس. بۇ مۇھىمى شۇ مۇقامدىكى باش ياكى مۇھىم قوشاقنىڭ نامى بولۇپ، تېكىس نۇتا رولى ئوينىغاندا، قوشاق نامى مۇقامنى پەرقلەندۈرگۈچ بەلگە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. پەقەت «ھاي-ھاي ئۆلەن» بىلەن «يالغۇز قويۇن» ھەققىدە باشقىچە ئويلىنىش مۇمكىن.

مۇقاملارنى قانداق چالغۇ بىلەن ئورۇنداش مەسىلىسى ھەر قايسى دەۋرلەردىكى چالغۇلار ۋە ئۇلارنى بىرلىكتە ئورۇنداش ئەھۋالىغا قاراپ ئىزچىل بولۇشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى ماھىيەتلىك ئالامەت بولالمايدۇ.

8

«قۇمۇل مۇقام» لىرى تېكىستولوگىيە مەسىلىسى ئۆز ئالدىغا خاس تېما. ئۇ «قۇمۇل مۇقام» لىرىنىڭ تېكىستلىك خۇسۇسىيىتى، تېكىست ۋە نەغمە رېتىمى گارمونىيىسى مەسىلىسى، تېكىستلەرنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى، ھازىرقى تېكىستلاردىكى كلاسسىك شېئىرىيەت ۋە خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەنبەلىرى، «قۇمۇل مۇقام» تېكىستلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە مەزمۇنى، «قۇمۇل مۇقام» تېكىستلىرىدىكى پەلسەپىۋى ئەخلاقى - تەلىم مەسىلىلىرى، «قۇمۇل مۇقام» تېكىستلىرىنىڭ ئىستېتىك، ئىستىلىستىكىلىق ۋە تىلشۇناسلىق خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىق بىر قانچە ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن بىر قانچە مەسىلە ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىمەن.

«قۇمۇل مۇقام» لىرىدا كلاسسىك «12 مۇقام» دا قوللىنىلغان غەزەل شەكلىدىكى تېكىستلەرنى ئەينەن ياكى ئۆزگەرتىلگەن پارچىلىرىنىڭ ھەر قايسى مۇقاملارنىڭ باشلىنىش نەغمە قىسمىغا قوللىنىلغانلىقى دىققەتكە سازاۋەر. مەسىلەن:

- «سېنىڭ ئىشقىڭدا ئەي دىلبەر (ئەجەپ دىۋانىلار بولدۇم)
بۇ ئالەمدە خالايىققا بەسى ئەپسانىلار بولدۇم»

- «يۇردۇم ئالەمنى كېزىپ، سورىدىم بارچىدا غەم بار،
غەمسىز كىشى ئالەمنى ياراتقان خۇدايىم بار»

- غۇربەتلىك، غەنىمەتلىك زامان بولماس ئىكەن،
قىزىل گۈللەر تىكەنسىز ئاشنا بولماس ئىكەن»

- «توخۇنى كۆرۈڭ سەھەردە پەرياد قىلىدۇ،
ھايۋان چېغىدا دوستلارنى ئۇ ياد قىلىدۇ»

- «تەكەببۇر ئەيلىمە زىنھار ئەگەر سەن ئاسمان بولساڭ،
ئۆزۈڭنى بارچىدىن كەمتۈت سۇلايمان پادى-

---

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى، 32 - بەت.

شاھ بولساڭ»

- «بىشىم كەتمەس بۇ سەۋدادىن، سەۋدا كەتمىدى باشتىن،

جاپانى كىم تولا چەكسە گۆھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن»

- «قانداق قىلاي، نىچۈك قىلاي بۇ ھەيرانلىقنى،

پىشانەمگە پۈتۈلگەن بۇ سەرگەردانلىقنى»

- «ئەزەلدىن تائەبەت كۆڭلۈم، قۇتۇلماس ئىشق بالاسىدىن،

يۈرەكلەر لەختىلەر بولدى، كۆڭۈلنىڭماجراسىدىن»

«جاننىبەرگەن خۇدايىم بىر كۈن ئامانەتنى ئالۇر،

نەمۇشەققەتلەر بىلەن سالغانئىللەتلەر قالۇر».

- «بولسا قاناتىم ئۇچسام ھاۋاغا،

ئەرزىمنى ئەيتسام قادىر خۇداغا»

- «سەن پادىشاھ، مەن بىر گاداي،

رەھىم ئەيلەگىل بىچارەلەرگە».

«قۇمۇل مۇقام» تېكىستلىرىدە يەنە كلاسسىك «12 مۇقام» تېكىستلىرىدە يوق غەزەل پارچىلىرى، رۇبائى ۋە تۇيۇق پارچىلىرى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

- «نە ئېرەنلەر پىنھان بولدى، بۇ دۇنيادىن مۇسۇلمانلار،

قارا يەر قوينىغا كىردى، نىنى ئۇخانى - خاقانلار»

- «بۇ دۇنيادىن ئۆتتۈپ كەتتى ئەشۇنداق شاھىدىن بەرنا،

چىمەنلەر ئىچىدە گۈل قالغاي، نەشاخى غۇنچىسى رەنا»

- «ئىلاھىم بەرمىدىڭ تۈھپىق

ئەزەلدىن قاخشىغان قۇلمەن»

- «بارچە ئايەتنىڭ بىشى ياسىندۇر،

ئوق ئاتالمىغان يىگىت ساسۇندىرۇر»

- «يارنى ئىزلەپ سوراقلاپ تاپمىدىم،

قول سىلىپ ئامراق تۆشىگە ياقمىدىم»

- «شۇ مۇھەببەت شەۋقى مەندىن كەتمىدى

قول سىلىپ سۇنسام لىۋىگە يەتمىدى»

«قۇمۇل مۇقام» لىرىدا قۇمۇل خەلقىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ۋە پەلۋان خاراكتېرىگە ئائىت كۆپلىگەن خەلق قوشاقلىرى ساقلانغان بولۇپ، كۆچلۈك تارىخىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. مەسىلەن:

- «هاي ـ ھەي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ گۈل قايدا بار، يار ـ يار،

بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار، يار ـ يار»

«يالغۇز تويۇنبىر پارچە تاغ ئاسماننى تەپكەن،

ئۆزى ئۇلۇغ، كۆڭلى پىقىر سۇلارنى سەپكەن»

- «قارلار ياغىپ ياز بولمايدۇ، باغراشنىڭ تاغى،

دەرت كەلگەندە پايلىمايدۇ، يۈرەكنىڭ داغى»

- «قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ قاراتماڭ بىزنى،

جاڭگالدىكى ئاچ بۆرىدەك ماراتماڭ بىزنى»

- «يۇقىرىدىن چۇشۇپ كىلىدۇ ئاتلار ئوينىتىپ،

قوللارىدا كۈمۈش مىلتىق، يار قۇلان ئاتىپ»

- «زىندان تىمى ئىگىز تام، ئۇنىڭ ئىچى گۆرۈستان،

ئەرەنلىككە بەل باغلاپ، شېھىت بولغان ئايمىخان»

- «شىڭ شىڭ شىيا يوغان گوبى، ئىككى تاغنىڭ ئاراسى،

قۇمۇل يولىغا قاراپ، ئاقتى كۆزنىڭ قاراسى»

- ئاتمىش ئالتە گۆدەكلەرمۇ ئەلنى دەپ ياتقان،

يارەنلىرى قول كۆتىرىپ لەھەتكە قويغان»

«قۇمۇل مۇقام» لىرىدا مۇھەببەت، ساداقەت، ھىجران، ۋىسال كۈيلەنگەن ئىشقى قوشاقلار ئاساسى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇسسۇللۇق سەنەملەرنىڭ گۈزەل ھەرىكىتىگە مەزمۇن قوشىدۇ. مەسىلەن:

- «گۈل بىلەن ئۇرسام تىكەننى، گۈل بولۇر، گۈللەر بولۇر،
باشقا قونغان قاغىلار يار ئالدىدا بۇلبۇل بولۇر»

- «بىز ئىككەيلەن ئەۋۋەلدىن نىملەر دېيىشتۇق،
سېرىق قوچقاچ بالاسىدەك دانلار يېيىشتۇق»

- «رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى ئەتىيازدىن كۈزگىچە،
ھەر كىشى يارىنى تاپسا شۇنچەدىرى شۇ كېچە»

- «ئەسسالام دەپ ئۆيگە كىرسەم، ئۆيدە بىر ئاي ئولتۇرۇر،
قاشلىرى قىغان قەلەمدەك، كۆزلىرى ئويناپ تۇرۇر»

- «ئوقۇشۇڭ ئىنناپەتەھنا، سۆرىسى ياسىنچە بار،
يارىنىڭ قىلغان گېپى پىچاق ئېلىپ كەسكىنچە بار»

- «ئاغزىدىن ئالما يۇرايدۇ، قوينىدا باردۇر ئانار،
بىر دەم ئولتۇرساڭ قېشىمدا چاقىغان باغرىم قانار»

- «ئاي بىلەن كۈن دوست ئىكەن، چولپانغا ھەمراھ يوق ئىكەن،
ئاخۇنۇمدىن سورىسام ئاشىققا نىكاھ يوق ئىكەن»

«قۇمۇل مۇقام» تېكىستلىرى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە خەلق تۇرمۇشى، سەرگۈزەشتىسى ۋە قەلبىدىن تامغان بولۇپ، كۈچلۈك پىكىر تىرەنلىكى، ھېسسىيات چىنلىقى ۋە ئىستېتىك - ئېتىكىلىق زوقلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە.

قۇمۇل مۇقاملىرى — قۇمۇل خەلقىنىڭ تەپەككۇر، كۆڭۈل ھېسسىيات تارىخىنىڭ ئۇلۇغ كىرىستالى؛ ئۇيغۇر مىللىي روھىيتى، مەنىۋى مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئىپتىخارلىق گۈلزار ۋە جانلىق فولكلور مەكتىپى.

ئەسىرلەر ئۆتتى، ئۇيغۇر خەلقى يېزىقلار ئالماشتۇردى، دىنى ئېتىقات ۋە مەزھەپلەر ئالماشتۇردى، ئەمما فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن قوزىقى بولغان ئۇيغۇر مۇقام كۈيلىرىنى ئىستېتىك ھاياتىنىڭ قۇتنامىسى بىلىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى.

ئەسىرلەر ئۆتتى، قانچە - قانچە ئەجدادلارنىڭ ئاتەش يۈرەكلىرى سوقۇشتىن توختىدى! قانچە - قانچە قەلئە - شەھەرلەر، ئوردا - قەسىرلەر خارابىلىققا ئايلاندى! ئەمما ئۇيغۇر مۇقاملىرى — ئۇيغۇر خەلقى مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇزىكىلىق سىگنالى توختىغىنى، ئۆچكىنى، چۆلدەرەپ قالغىنى يوق! ئاتىلار توغرا ئېيتقان: «باشتىن ئۆتكىنى باشقا، كۆڭۈلدە قالغىنى باشقا»! تارىخىي قىسمەتلىرىمىز تۈپەيلى، ھاياتى ئەنگۈشتىرىمىزنى يوقىتىپ قويىمىدۇق! مانا بۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ، جۈملىدىن قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ بىقىياس قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايىش قىلدى! مانا بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ياراتقۇچى ئىقتىدارىنى دەلىللىدى: يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! بۇ ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى گۈللەش مەنزىرىسىنىڭ سۈبھىلىك باھار شاملى! يىپەك يولى ئاساسى قانىلى ئۈستىگە جايلاشقان قۇمۇل دىيارى ئۆز مۇقاملىرى بىلەن خەلقىمىزگە، پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تېخىمۇ گۈزەل ۋە يالقۇنلۇق بەدىئىي زوق بېغىشلىغۇسى.

1992 - يىل 9 - ئاي

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ پىروزا ئىجادىيىتى

ئەنەتۇللا قۇربان

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدېئولوگىيىسى بىلەن ئېڭىنى قوراللاندۇرۇپ، سىنىپىي مەيدان، تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا، زور سىياسىي مەسىلىلەرگە ھەمدە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرگە توغرا، ئىلمىي باھا بېرىپ، خەلق ئاممىسىنى مەنىۋى جەھەتتە ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىققا، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىككە يېتەكلىگەن ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچى ئىدى.

ئۇ، ماركسىزم - لېنىنىزملىق نەزەرىيە سىستېمىسىنى، سوتسىيالىستىك نىشانىنى ئۆزىگە يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ۋە سىياسىي - ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش، خەلقنى بىر پۈتۈن ھايات پائالىيىتىدە، ئىجتىمائىي ئېڭىدە مىللىي بىرلىك، مەنىۋى ئىشەنچ - ئەمەلىي كۈچ - قۇدرەت ئورغۇتۇشتەك دەۋر روھىنى شۇنداقلا فاشىزمغا قارشى ئىنتېرناتسىئوناللىق روھنى تولۇق، ماھىيەتلىك ھالدا يېتىلدۈرۈپ چىقتى. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىنىشكە باشلىغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە، قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە تېماتىك مەزمۇنلارنى چوڭقۇر ئىجتىمائىيلىققا، سىياسىي قىزغىنلىققا ئىگە ئورتاق تېمىلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ، كونكرېت ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق ئىدىيىۋى ھالىتىنى ھەمدە فېئوداللىزمغا، مۇتەئەسسىپلىككە، جاھالەتلىككە، نادانلىققا، تۈرلۈك نورمالسىز تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئەخلاقىي قاراشلارغا قارشى ئىسيانكارلىقنى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىق ئىدىيىۋى سىستېمىسى دەرىجىسىگە كۆتەردى. خەلقچىللىق ئىدىيىۋى ھالىتىنى مەزمۇن ۋە خاراكتېر جەھەتتە ئاكتىۋال، يېڭىچە ئىدىيىۋى قاراشلار بىلەن يۇغۇرۇپ، ئوتاقلىققا، تەرەققىياتقا ئىگە قىلدى.

مۇتەللىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى دەسلەپتىلا ماھىيەتلىك مەسىلىلەرگە، ئاكتىۋال تېمىلارغا، ئومۇمىي ئىدىيىۋى ھالەتلەرگە قارىتىلغانلىقى ئۈچۈن، جەڭگىۋارلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاساسلىق ئىپادىلەش ئىدىيىۋى سىستېمىسى بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق ئىدىيىۋى مەزمۇن ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى مەزمۇن جەھەتتە يۈكسەلدۈرۈش بىلەن بىللە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىمۇ كۆپ خىللىققا، رەڭدارلىققا ئىگە قىلدى. تېما جەھەتتە ئاكتىۋاللىققا، يېڭىلىققا ئىگە قىلدى. ئومۇمەن ئۇ دەۋر روھىنى، ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى دەل ۋاقتىدا، تولۇق، ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر ئېچىپ بېرىشكە، شۇ ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا زور دەرىجىدە ئىجتىمائىي تەسىر ئورتاق ئىدىيىۋى ئاڭ شەكىللەندۈرۈشكە لايىق ئەدەبىي ژانىرلاردىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، زور نەتىجىلەرنى ياراتتى. ئۇنىڭ نەسىر ھەم فېليەتونلىرى شۇنداقلا تولۇق يېزىلىپ بولۇنمىغان رومانى باشقا ژانىر ۋە تۈرلەردىكى ئەسەرلىرىگە ئوخشاشلا ئەنە شۇ زۆرۈرىيەت ۋە مەقسەت بىلەن يېزىلغان. بۇلار مەلۇم بەدىئىي قىممەتكە ھەمدە سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئىگە نادىر ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

1 . نەسىر «ئۇنىڭ كەلگۈسى زور ھەم پارلاق»

بۇ ئەسەر 1943 - يىلى گېتلېر گېرمانىيىسى فاشىزملىق ئۇرۇشنىڭ ھالاكەت پاتقىقىغا پېتىپ، غالىبىيەت ئۈتۈقى دۇنيادىكى ھەققانىيەتنى ياقلىـ

غۇچى خەلققە مەنسۇپ بولغان؛ ياپون جاھانگىر-
لىكىنىڭ جۇڭگوغا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىغا قارات-
قان تاجاۋۇزچىلىقى ھالاكەتلىك تەقدىرگە يې-
قىنلاشقان، خەلق ئاممىسىنىڭ جاپا - مۇشەققەت-
لىك كۈرەش تارىخى نۇرغۇن قۇربان بېرىشلەردىن
كېيىن چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمران-
لىقىدىن، دەھشەتلىك بېسىمدىن قۇتۇلۇش تەرە-
پىگە قاراپ بۇرۇلۇش ياسىغان تارىخى شارائىتتا
يېزىلدى. بۇنىڭدا ئاپتورنىڭ چوڭقۇر، ئەتراپلىق
تارىخى ساۋاتى، مەسلىلەرگە تارىخى ماتېرىيا-
لىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەر بويى-
چە باھا بېرىشتەك پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ئۈزۈل -
كېسىل جەڭگىۋارلىقى بىلەن يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەر-
لىكى شۇنداقلا سىياسى قىزغىنلىقى بىلەن ئومۇد-
ۋار ئىرادىسى تولۇق ئىپادىلەنگەن.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ بۇ نەسرىدە بىر خىل ئە-
جادى ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، شۇ
دەۋردىكى ۋەتەننىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائى ئەھۋالىنى
بىۋاستە يىغىنچاقلاش، كونكرېت دېتاللار تەسۋى-
رىدە جانلىق تۈس بېرىش، بىۋاستە خىتاپ ياكى
چاقىرىق ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، جەڭگىۋارلىق
تەرغىباتى ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىدىن ئۆزگىچە ھال-
دا ① ئالدى بىلەن بىر پۈتۈن تارىخى بەدىئى ئو-
مۇملاشتۇرۇپ، گۈزەل تەبىئى مۇھىت، بۈيۈك تا-
رىخى ئۇتۇقلار ۋە مەدەنىيەت ياراتمىلىرىنى ئىپتى-
خارلىق تۇيغۇسىدا تولۇق، جانلىق سۈرەتلەش
ئارقىلىق ئەمگەكچان، باتۇر جۇڭگو خەلقىنىڭ
بەش مىڭ يىللىق تارىخىدىكى ئاجايىپ زور ئۇتۇق-
لىرىنى، جەبرى - جاپالىق ھاياتىنى، مەڭگۈ يو-
قالماس مېھنىتىنى، مىللى ئېڭى بىلەن مىللى پىس-
خىكىسىنى، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.
② شۇنىڭ بىلەن بىرگە غەربى - شىمالدىكى بۈ-
يۈك ماكان شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇر ھەم باشقا قېرىن-
داش مىللەتلەرنىڭ تارىخى ئۇتۇقلىرىنى، يارات-
مىلىرىنى ئىچكى رايونلاردىكى تارىخى تەرەق-
قىياتلار بىلەن بىرگە قويۇش ئارقىلىق قۇدرەتلىك،
باي، گۈزەل ھەمدە ئۇزۇن مەدەنىيەت تارىخىغا ئى-
گە ماكانىنىڭ ئومۇمى كۆرۈنىشىنى سىزىش ئارقى-
لىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭىدا ۋەتەنگە بولغان ھەق-
دالىق تۇيغۇسىنى ئومۇمى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە-
سىنى جانلىق ھالدا ئويغۇتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.
③ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مانا مۇشۇنداق بۈيۈك
تارىخقا، قىممەتلىك تەبىئى بايلىققا، گۈزەل شا-
رائىتقا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور تەرەققىياتلارغا
ئىگە ۋەتەننىڭ ئەمدىلىكتە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ
تاپىنى ئاستىدا يەنجىلىۋاتقانلىقىغا، جۇڭگو خەل-
قىنىڭ ئەركىنلىكتىن، دېموكراتىيىدىن مەھرۇم ھالدا
ئازاپ - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش ئىچىدە ئېزىلىۋات-
قانلىقىغا نىسبەتەن چەكسىز ئېچىنىش، قايغۇرۇش
تۇيغۇسىنى ئويغىتىپ، مەۋجۇت ھالەتنى ئۆزگەر-
تىش، مىللى بىرلىك ۋە مىللى روھ بويىچە ئومۇم-
يۈزلۈك كۆرەشكە ئاتلىنىش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنى
مەقسەت قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ دەسلىپىدىكى بۇ خىل
ئىدىيىۋى مەزمۇن يۈكسەك بەدىئى ئومۇملاشتۇ-
رۇش، ئىستىلىستىك ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پاي-
دىلىنىش ئارقىلىق قۇرۇلما ئىخچاملىقىدا چوڭقۇر
ئىدىيىۋى مەزمۇننى، ئۇزۇن تارىخنى، كەڭ تەبىئى
شارائىتنى ئىپادىلەش، ھېسسىيات قويۇقلىقىدا،
خاھىش چوڭقۇرلىقىدا ۋەتەننى، ئۇنىڭ ئۇتۇقلىرى-
نى، مەدەنىيەت تارىخىنى باشقا قەدىمى مەدەنىيەت
بۆشۈكلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش، تەكلەشتۈرۈش
ئارقىلىق تارىختا فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىدە ھال-
سىزلانغان، يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق
ھالىتىدە ئۇزۇن يىللار ئاسارەتتە قالغان جۇڭگوغا
نىسبەتەن خىلمۇ - خىل كۈچلەرنىڭ ھەر خىل با-
ھالارنى بېرىشىگە قارىتا دەل ۋاقتىدا ئەجەللىك
دەككە بەردى. شۇنداقلا يەنە جۇڭگونىڭ ئىچكى
قۇدرىتىنى، زور مەنىۋى كۈچىنى، ھەر مىللەت خەل-

قىنىڭ ۋەتىنىگە بولغان ھەقىقىي تۇيغۇسىنى، ئۇزۇن تارىخىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىنى بېرىش، خەلق ئەمگەكچان ئىككى قولى بىلەن ياراتقان ياراتمىلارنى تەسۋىرلەش، گۈزەل ماكانىنىڭ تەبىئىي كۆرىنىشىنى سۈرەتلەش ھەمدە ئۆركەشلەپ ئاققان دەريالارنىڭ جاراڭلىق شاۋقۇنىنى، يېقىلماس قورغان ـ سەددىچىن سېپىلىنىڭ قان ـ ياشلىق ۋۇجۇدىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق جانلىق ھالدا تولۇق گەۋدىلەندۈردى. دېمەك، ئەسەرنىڭ بىرىنچى مەزمۇن بۆلىكىدە ئاپتور جۇڭگونىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى جۇغراپىيىۋى ئورنى، تەبىئىي شارائىتى، تەبىئىي بايلىق مەنبەئى، مەدەنىيەت تارىخى قاتارلىقلارنى ئىخچام ئەمما چوڭقۇر ئىپادىلەش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭىدا يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى، ۋەتەنگە بولغان ھەقىقىي ئىستىگىنى ئۇرغۇتۇشنى مەركىزى ئىدىيە قىلغان. شۇنداقلا يەنە جۇڭگونى زور شىرغا ئوخشىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئويغۇنىدىغان چاغلىرىنىڭ چوقۇم يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۈردى. ئۇ، ئەسەرنىڭ مۇشۇ بۆلىكىدە لىرىك ئوبرازغا يەنى لىرىك قەھرىمانغا خىتاپ قىلىش شەكلىدە بەرگەن تەسۋىرلىرىدە، بايانلىرىدا ئىچكى رايونلارنىڭ ۋە ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي پىسخىكىسىنى نامايەن قىلىدۇ.

ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئىككىنچى بۆلىكىدە ئاپتور ئىستىلاسىنىڭ جانلاندۇرۇش شەكلىنى دەرىجىلىك قوللىنىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن جۇڭگودىن ئىبارەت بۈيۈك زېمىننى زور شىر ئوبرازى بىلەن سىمۋوللاشتۇرسا، كەينىدىنلا بۇ شىرغا ئادەملىك خۇسۇسىيەتنى بېرىش ئارقىلىق، ئەسىرنىڭ لىرىكىلىق سيۇژىتنى دىئالوگ شەكلىدە ئىپادىلەش ئارقىلىق جۇڭگونى يېرىم فېئودال ۋە يېرىم مۇستەملىكە خاراكتېرگە كىرگۈزۈپ قويغان چەت ئەل جاھانگىرلىرىغا نىسبەتەن تولۇپ ـ تاشـ

قان غەزىپى، چەكسىز ئۆچمەنلىكىنى، كەلگۈسىگە باغلىغان ئۈزۈلمەس ئۈمىدىنى جانلىق ئىپادىلىدى:

« دەرۋازىنى بىرى ئۇردۇ.
ـ كىم ئۇ؟ ـ شىر قاتتىق ئاۋاز بىلەن ۋاقىرايدۇ.
ـ ئاچ، تولا سۆزلىمە، بىر مېھمان!
قىرغاققا كېلەر ـ مېھمان، كېمىلىرى توختىدى، تۇپراقتى <مېھمان> لار دەسسىدى.
شىر غەزەپلىنىپ، خۇاڭخېنىڭ بىر ساھىلىگە كېلىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆزى زور ئېچىلغان، تومۇرلىرى كۆپكەن، چىشلىرى غۇچۇرلىغان، چاچلىرى تىك تۇرغان، يۈرەك تېپىشى ئۆرلىگەن، مۇشتۇملىرى ئىختىيارسىز تۈگۈلگەن ئىدى. »

ئارقىدىنلا ئاپتور مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ھەرىكەت كۆرىنىشىنى، شەكلىنى، ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى زېمىنىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى قىسقىچە ئىپادىلەش ئارقىلىق <ئەپيۇن ئۇرۇش> دىن كېيىنكى يېڭى مۇستەملىككىچىلىك ھەرىكىتى ۋە شۇندىن كېيىنكى جۇڭگونىڭ سىياسىي تەسلىمچىلىكى، ئىجتىمائىي ئاڭدىكى بۇرۇلۇش ۋە ئاجىزلىقىنى، ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىرگە مىللىي ئاڭنىڭ قىسقا بىر مەزگىل ئويغانغانلىقىنى يازدى. كەينىدىنلا مىللىي تەسلىمچىلىكنىڭ، ئىچكى جەھەتتىكى بېسىم ۋە ئاجىز روھىي ھالەتنىڭ ئومۇمىي كۆرىنىشىنى ئىخچام ئىپادىلىدى.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئۈچىنچى بۆلىكىدە فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ جۇڭگونىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىش يولىنى ئاچقان، ئۇنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدە شانلىق يۇرۇشلەر، پارلاق نىشان بويىچە ئىلگىرىلىگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ پېشىۋاسى سۇن جوڭشەن ئەپەندىنى زور ئىپتىخار ۋە گۈزەل ئارزۇ ئۈمىد بىلەن

تەرىپلەش ئارقىلىق ئەسەرنىڭ سيۇژېت مەركىزىـ
دىكى بۈيۈك ئوبراز شىرنىڭ شانلىق، ئۈمىدۋارـ
لىق ھەم ئىشەنچ تۇيغۇسىنى چوڭقۇر ئىپادىلىدى.
ئاپتور مۇشۇ يەردە جۇڭگونىڭ تەغدىرىنى پەقەت
سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى بۈيۈك ئىنقىلاپلا
ھەل قىلالايتتى. بۇ ئىنقىلاب جۇڭگونىڭ نەچچە
مىڭ يىللىق فېئوداللىق ھالىتىنى، يېرىم مۇستەملىـ
كە ۋە يېرىم فېئوداللىق خاراكتېرىنى ئۈزۈل - كېـ
سىل ئۆزگەرتتى ھەمدە ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇنـ
داقلا بۇ ئىنقىلاب جۇڭگونى دۇنيانىڭ ئىلغار ئېقىـ
مى قاتارىغا ئۆتكۈزۈشنى ئارزۇ قىلدى. توغرىسى
بۇ ئۇنىڭ نىشانى ئىدى. بىراق، ئىنقىلاب خائىنـ
لىرى ئىنقىلاب مېۋىسىنى تارتىۋېلىپ، ماھىيەت جەـ
ھەتتە فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزۈپ، سىرتقا
قارىتا تەسلىمچىلىك سىياسىتىنى قايتا يۈرگۈزدى.
شۇنىڭ بىلەن جۇڭگودىن ئىبارەت زور شىر يەنىلا
تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئىچىدە قالدى. ئاپتور بۇ
چىل تارىخى مەزمۇننى چىنلىق بىلەن بەدىئىي ئومـ
ۇملاشتۇردى. زور سىياسى، ئىجتىمائى ۋەقەلەرـ
نى يىغما ئىپادىلەش ئارقىلىق تەسىرچانلىقنى،
ئۇرغۇتۇش كۈچىنى ئاشۇردى. شۇ ئارقىلىق كىشىـ
لەر قەلبىدە ۋەتەن خائىنلىرىغا، چەت ئەل جاھانـ
گىرلىكىگە نىسبەتەن ئۈزۈل - كېسىل ئۆچمەنلىك
تۇيغۇسىنى رەسمى ئىدىيىۋى ھالەت دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈشنى مەقسەت قىلدى.

ئەسەرنى تۆتىنچى مەۇمۇن بۆلىكىدە لۈتپۇللا
جوڭگونىڭ ئۇزۇن تارىخى تەرەققىيات داۋامىدا بېـ
شىدىن ئۆتكۈزگەن ئېغىر سىياسى - ئىجتىمائى ۋەـ
قەلەر، ئازاب - ئوقۇبەتلىك ھايات رىئاللىقى،
نۇرغۇن ئېچىنىشلىق تەجرىبە - ساۋاقلار ئارقىلىق
ئۆزىنى باشقىدىن تونۇپ يەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ
ئەسلى قۇدرەتلىك ماھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا باشـ
لىغانلىقىنى، گۈزەل ماكانىنى، مول بايلىقلىرىنى،
مەدەنىيەت تارىخىنى، مۇستەقىللىقنى قوغداش يوـ
لىدا ئاخىرى ئويغىنىپ دەس تۇرغانلىقىنى يېزىپ
كېلىپ، ئۇنى ئەمدى ھەر قانداق بېسىم، خورلۇق
ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان كۈچلۈك ئىرادىسىنى،
يېڭىلمەس قۇدرىتىنى شىرنىڭ - جۇڭگونىڭ بۈيۈك
قەسىمى ئارقىلىق ئىپادىلىدى. ياپون جاھانگىرلىـ
كىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى تىز پۈكمەس
يۇرۇشىنىڭ يىغما ئىپادىسى بۇنىڭ تولۇق دەلىلى
ھەم ئىنكاسى بولدى.

« دۈشمەن چىۋىن جىنى بىلەن تاغ كۆتەرمەكـ
چى بولدى، دۈشمەن ئىلان گەۋدىسى بىلەن پىل
يۇتمەكچى بولدى. » ئاپتور يۇقىرىقى سېلىشتۇرما
بايان ئارقىلىق جۇڭگو ۋە جۇڭگودىكى ئازادلىق
كۈرەشچىلىرى بىلەن ياپون جاھانگىرلىكىنى ھەم
ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى كۆپتۈرۈش ھەم
جانلاندۇرۇش ئارقىلىق، بىر دەۋر تاجاۋۇزچىلىق
ھەم تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ھەققانى كۈرەشنىڭ
ئوبرازلىق كۆرىنىشىنى ئىنتايىن ئىخچام ھالدا ئىپاـ
دىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىنقىلابنىڭ جەزمەن
غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا نىسبەتەن تولۇپ - تاشقان
ئىشەنچىسىنى بىلدۈردى. شۇنداقلا شىرنىڭ جاـ
كاسى، چاقىرىقى ئارقىلىق ئۇلۇغۋار، سەلتەنەتـ
لىك كۈرەش يولى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ سىياسى،
ئىقتىساد ھەم ئىجتىمائى ئاڭ، ھەربى كۈچ، مەدەـ
نىيەت جەھەتتە ئورتاق تەرەققى قىلغانلىقىنى، فېـ
ئودال ھۆكۈمرانلىقنى، مۇستەملىكىچىلىكنى يىلتىـ
زىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقىنى ئۆزىنىڭ غايىۋى
تەسەۋۋۇرى بويىچە ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ماركـ
سىزم - لېنىنىزملىق نۇقتىئى نەزەر ھەم دىيالېكتىك
ماتېرىيالىزىملىق قاراش بويىچە ئىنقىلابنى ئاداقـ
قىچە ئېلىپ بېرىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئاپتور ئەسەرنىڭ كېيىنكى مەزمۇن بۆلەكلىرى ئارـ
قىلىق زۇلۇم - زوراۋانلىق، بېسىم ھامان قارشىلىق
دولقۇنىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ ھېسسىياتنىكى قارـ
شىلىق ئورتاق مىللى قاراش، ھېسسىيات ۋە مىلـ

لمي بىرلىك، مىللىي روھ ئاساسىدا جەڭگىۋار ئىدىيىۋى ھالەتكە تەرەققى قىلدۇ. يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىق ۋە داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش روھىلا جۇڭگونى قۇتقۇزالايدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئاپتور بىر خىل سىياسىي قىزغىنلىق ھەم باتۇرلۇقتا، يۈكسەكلىككە چوقۇنۇش خاھىشى بويىچىلا شىرنى بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇنىڭغا سىمۋوللۇق تۈس بەرگەن ئەمەس. بۇ يەردە ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ئادەت بىلەن مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىكى ئورتاق شەكىل ۋە مەزمۇنغا دىققەت ئېتىۋارىنى بېرىپ، ئۇنىڭ ئەسلىنى، ماھىيىتىنى قېزىشقا تىرىشقانلىقى، شۇنداقلا مۇشۇ ئورتاقلىق ئارقىلىق يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى تەبىئىي ھالدا كىشىلەر قەلبىدە ئۇرغۇتۇشقا ئورۇنغانلىقىمۇ مۇھىم ئاساس بولالايدۇ. شىر جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدا خەنزۇلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىدىلا ئەمەس بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مەدەنىيەت غەزنىسىنىڭ نامايەندىلىرىدىمۇ مۇھىم بەدىئىي ۋاسىتىلىك رول ئويناپ كەلگەن ئوبراز. ئۇ ھەر ئىككىلا مىللەتتە (بەلكى باشقا مىللەتلەردىمۇ بولسا كېرەك) شانلىق، ئىپتىخارلىق، باتۇرلۇق، پەم - پاراسەتلىك پىسخىك تۇيغۇسىنىڭ ھەمدە زور سىياسىي - ئىجتىمائىي مەقسەتلىرىنىڭ، ئىچكى باتۇرلۇق، قورقماس تۇيغۇلىرىنىڭ سىمۋوللۇق بىر پۈتۈن گەۋدىسى سۈپىتىدە نامايەن بولغان. دېمەك، ئۇيغۇرلار شىر ئويۇنىنى ئەنئەنىۋى نورۇز بايراملىرىدا كەڭ - كۆلەمدە ئويناش ئارقىلىق بىر ياقتىن ئۆزلىرىنىڭ باتۇر، ئەقىللىق، زېرەك، قورقماس مىللىي پىسخىكىسىنى، مىللىي روھى ۋە ئالاھىدىلىكىنى نامايەن قىلغان بولسا، يەنە بىر ياقتىن شىردەك زور قۇدرەت بىلەن ۋەتىنىنى، مىللىتىنى ھەم خەلقىنى قوغداش، گۈللەندۈرۈش يۈكسەك ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن خەلقچىللىق، جەڭگىۋارلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىكتەك ئىدىيىۋى ھالەت ۋە يۈكسەك مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي ئېتىقاد كۈچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. لۇتپۇللا مۇتەللىپ شىر ئوبرازىنى تەسۋىرلەش ۋە ئۇنى پۈتكۈل سېيۇژېتنىڭ مەركىزى نۇقتىسىغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەش مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنى يۈكلىشى، ئاخىرى زور سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى يەنىلا ئەنە شۇ ئوبراز ئۈستىدە يەنى ئۇنىڭ ھەرىكەت جەريانى، روھى چوڭقۇرلۇقىنىڭ جانلىق سۈرىتى، سىياسىي قىزغىنلىقى ھەم ئارزۇ - ئىستىكى جەريانىدا ئىپادىلىشى بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرىدۇ.

بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇزۇن يىللىق تارىخ داۋامىدا يۈز بەرگەن زور سىياسىي ۋەقەلەرنى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى شۇنداقلا مەدەنىيەت تەرەققىياتى، تەبىئىي مۇھىتى، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى قىسقىغىنا قۇرۇلمىغا سىغدۇرۇپ ئىپادىلىشى ھەمدە تەپسىلىي مەزمۇن ھالىتىدە چۈشەنچە ۋە تەسىر بېرىشى مۇھىم ئالاھىدىلىك. بۇ خىل ئالاھىدىلىك تارىخى ۋەقەلىكلەر ئاساسىدىكى تەپسىلىي مەزمۇننى يىغما ھالەتتە ۋەكىللىك بايان قىلىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان. بۇ خىل بايان شەكلى ھەم ماقالىنى قۇرۇلما ئىخچاملىقىغا ھەم مەزمۇن قويۇقلۇقىغا ئىگە قىلىدىغان ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

لىرىك تەسۋىر بىلەن مۇھاكىمىلىك باياننى بىرلەشتۈرۈپ ئەسەر ۋەقەلىكىنى ئىپادىلەش يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيەت يەنى ئالاھىدىلىك. ئاپتورنىڭ يىغما ئىپادىلەش، نۇقتىلىق بايان قىلىش ئارقىلىق ۋەقەلىكنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇن دائىرىسىنى ھاسىل قىلىش بىلەن بىرگە لىرىك تەسۋىر ئاساسىدا ئۇنىڭغا جانلىق، ئوبرازلىق تۈس بېرىش، شۇ ئارقىلىق بەلگىلىك مەقسەتكە ھەم بەدىئىي ئۈنۈمگە ئىگە بولۇش ھاسىل قىلىنغان.

ئومۇمەن، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىككى پارچە فىلىيەتوندىن كېيىن يازغان نەسرى ئارقىلىق شۇ دەۋر روھىنى تېخىمۇ تولۇق ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىق، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىۋى ھالىتىنى تولۇق گەۋدىلەندۇرۇپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تېماتىك مەزمۇن جەھەتتە بېيىتىپلا قالماستىن بەلكى ئىلغار ئىدىيە بىلەن، ئاكتۇئال تېمىلار بىلەن بېيىتىپ، ئەدەبىياتنىڭ تەربىيىۋى رولىنى، ئىستېتىكىلىق رولىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدىبى خاتىرە شەكلى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سالامنامە شەكلى ھەم ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى نەسرى بايان شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان نەسرچىلىكنى رەسمى بىر پۈتۈن ژانىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشتە تېگىشلىك رول ئوينىدى.

2. «<پادىشاھ سامۇرايلىرى> ئېغىر ھالسىرايدۇ» ناملىق فىلىيەتونى ھەققىدە

ئەسەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن، خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىۋى ھالىتى ۋە جەڭگىۋارلىق تۇيغۇسى بىلەن بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنى تۈپ يىلتىزىدىن ئاغدۇرۇپ، يېپ - يېڭى دۇنيا قۇرۇپ چىقىش ئارزۇ - ئىستىكى بويىچە قوراللىق كۈرەشنى ئاداققىچە ئېلىپ بېرىش يۈكسەك ئىنقىلابى ئىرادىسى گەۋدىلىك تۈردە نامايەن بولغان تارىخى شارائىتتا يېزىلدى. بۇ خىل سىياسى - ئىجتىمائى مۇھىت خەلقنىڭ روھى چوڭقۇرلۇقىدىكى، كۈرەش ئەمەلىيىتىدىكى غالىبىيەت مېۋىسىنى قولغا ئېلىشتەك ئۈزۈل - كېسىل ئىرادىسى لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىجادىيىتىنى ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە زور تەرەققىياتقا ئىگە قىلىش بىلەن بىللە خەلق ئاممىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ۋەتەننى مۇنقەررزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش كۈرىشىنىڭ ھەيۋىسىنى ئۆستۈرۈش، خەلقئارا جاھانگىرلىكنىڭ، بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇشتەك خاھىشىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەدەبى ئىجادىيەت يولى بىلەن خەلقنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىق روھىنى ئۇرغۇتۇشتا شېئىرىيەت ۋە دراماتورگىيە شەكلىدىن پايدىلانغان بولسا، چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتىنى، فاشىستىك سىياسىتىنى ماھىيەتلىك تۈردە جانلىق، ئەتراپلىق ئېچىپ تاشلاشتا، شۇنىڭ بىلەن بىرگە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى نىقاپلايدىغان ھەققى غەرىزىنى يوشۇرىدىغان تەشۋىقى - تەرغىبات ۋە جامائەت پىكىرىگە، ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ سۈيقەستىنى، تەسلىمچىلىكنى ئاشكارلاشتا فىلىيەتوندىن ئىشارەت ئىخچام، جانلىق ھەم جەڭگىۋار ئەدىبى شەكلىدىن ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلاندى.

فىلىيەتون ئەدەبى ئىجادىيەتتىكى ئىخچام ھەجىملىك تىلى ئۆتكۈر ھەم يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تۇرمۇش دېتاللىرىنىڭ بەدىئى يۈكسەكلىكتە جانلىق ئىپادىلىنىشى ھەمدە كىنايىلىك تۈس ئارلاشتۇرۇلغان بولۇشى شۇنىڭدەك ۋەقە ھەم ھادىسىلەر، شەيئىلەرنىڭ خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ھەرىكەت جەريانى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى بويىچە مەلۇم خاھىشچانلىقتا، قاراتمىچانلىقتا، كۈچلۈك ئىجتىمائى تەسىرچانلىقتا ئىگە بولىدىغان ژانىر بولغانلىقى ئۈچۈن ئاپتور ئۇنىڭدىن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆز ئىدىيىسىدىكى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن ئۈزۈل - كېسىل جەڭگىۋارلىقىنى، ئىنقىلابى دېموكراتىزملىق ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى تولۇق، چوڭقۇر ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىپادىلىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى فىلىيەتونلار ئاساسەن ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى؛ بۇنىڭ

بىرى ، پىكىرنى ، خاھىشنى مۇئەييەن ئوبرازلىق
كۆرۈنۈشلەر يەنى بەدىئىي چىنلىق يۈكسەكلىكىگە
كۆتۈرۈلگەن تۈرمۇش دىتاللىرى ھەمدە پېرسوناژ-
لار ئوبرازىنىڭ خاراكتېر خۇسۇسىيەتلىرى ، ئىش
پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەش يەنە بىرى ئىدى-
يىۋى مەزمۇننى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە نۇق-
تىنەزىرىنى ئوبرازلىق تىل ۋە ھېسسىيات قۇيۇقلىقى
ئىچىدە سىياسىي مۇھاكىمە تۈسىدە ئىپادىلەش.
بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ئەسەرنى كىنايىلىك
تۈسكە ، ھەجۋى ۋە يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە
قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ كىنايە بىلەن
ھەجۋىلەشتۈرۈش ، خاھىشنى ئوچۇق - ئاشكارە ،
ئىزچىل ۋە جانلىق ئىپادىلەش بولۇپمۇ مۇھىم.
لۇتپۇللا مۇتەللىپ فىلىيەتون ئىجادىيىتىدە ئالدىن-
قى-شەكىلدىن پايدىلاندى. بىز بۇنى ئۇنىڭ ئە-
سەرلىرىدىكى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھ-
دىلىكتىن ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

يايون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ فاشىستىك ماھىيىتى-
گە ، روھىي چوڭقۇرلۇقىغا ، ھالاكەتلىك تەغدىرىگە
چوڭقۇرلاش ئارقىلىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ سى-
ياسىي غەرىزى بىلەن ياۋۇز قىياپىتىنى ، تاشقى رەڭ-
دار تۈسى بىلەن ئىچكى ئىجىزلىقىنى ئۇزۇل - كې-
قىل ئېچىپ تاشلاش ئارقىلىق خەلققە خەلق ئاممى-
سىدىن ئايرىلغان. ھەققانىيەتچىلىكى بولمىغان
ئۇرۇشنىڭ مەيلى قانداق زامانىۋى قورال‌لارغا ئى-
گە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئاخىرىقى ھېسابتا
ھامان مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقىدەك
تارىخى ھەقىقەتنى ئۇقتۇرۇش ، يايون جاھانگىرلى-
كىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاجىز روھىي ھالەت بى-
لەن يۈكسەك ئىشتىقات بىلەن پارلاق نىشانغا ئىگە
بولمىغان ئومۇمىي ئاجىزلىقى ئارقىلىق خەلقنىڭ
جەڭگىۋار ئىرادىسىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە يې-
زىلغان بۇ فىلىيەتونىنىڭ بېشىدىلا ئاپتور تىنچ ئوك-
يان رايونىغا قاراپ كېتىۋاتقان ھەربىي پاراخوتتى-
كى يايون ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتى ، رو-
ھىي ھالىتى ، مەنىۋى چوڭقۇرلىقىنى سۈرەتلەپ چىق-
تى. ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەجبۇرى
ئەسكەر تۇتۇش يولى بىلەن ھەتتا قېرى بوۋايلار
بىلەن ياش بالىلارنىمۇ ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپى-
گە سۈرەپ كىرگەنلىكىنى ، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى-
نىڭ ئىنسانىيەتكە ھەر خىل شەكىل ۋە مەزمۇنلاردا
بالايى - ئاپەت ئېلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىككىنچى
قەۋەت مەقسەت چوڭقۇرلىقىدا ئىپادىلىدى.

ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ھەيۋەتلىك ئۇ-
رۇش پاراخوتى بىلەن تىنچ ئوكيان ئالدىنقى سې-
پىگە كېتىۋاتقان ئەسكەرلەرنى « پادىشا ئەسكەرلى-
رى » يەنى « پادىشاھ سامۇرايلىرى①» دېگەن تا-
رىخى نام بىلەن ئاتىلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان-
دىكى يايون ئەسكەرلىرى ۋە ئۇلار ئېلىپ بېرىۋات-
قان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلارنىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى
دارىتملاپ كۆرستىدۇ ۋە تارىخى تەرەققىيات دەۋ-
رىنىڭ بىر چېتىگە سىقىپ چىقارغان ئۆز دەۋرىنىڭ
داشقاللىرى بىلەن ئۇلارنى ئوخشاش خاراكتېر ۋە
ئورۇنغا قويۇپ ، يايون جاھانگىرلىكىنىڭ يەنىلا
مىللىتارىستلىق ، فاشىسلىق سىياسىتىنى يولغا قو-
يۇۋاتقانلىقىنى زور ھەجۋى تىغى بىلەن ئېچىپ
تاشلايدۇ. يۇقىرىقىدەك ئاتاش بىر تەرەپتىن
چوڭقۇر ھەجۋىلەشتۈرۈش ، ئەسەرنى شەكىل جە-
ھەتتە كىنايىلىك تۈسكە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىل-
سا ، يەنە بىر تەرەپتىن زور سىياسىي مەقسەتكە ئا-
ساس قىلغان. يەنى يايون جاھانگىرلىكىنىڭ تا-
جاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قانداقتۇر ئۆزلىرىنىڭ زېمىن
پۈتۈنلىكى ، كىشلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە پەقەت سىيا-
سىي يۈنىلىش جەھەتتىكى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئا-

① (سامۇرايي 1868 — - يىلى مىدزى ئىنقىلابى دەپ ئا-
تالغان سىياسىي ئۆزگىرىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغان ئاقسۆڭەكلەر-
نىڭ ئىمتىيازلىق ھەربىلەر تائىپى . يايوننىڭ جاھانگىر تاجاۋۇزچى
ھەربىي دائىرلىرى)

شۇرۇدىغان ۋاستىلار ئەمەس بەلكى پۈتكۈل ئىنـ
سانىيەتنى ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قىرىپ، ئوت قوـ
يۇپ، بۇلاپ توڭتىش فاشىستىك سىياسىتىنىڭ
قۇربانىغا ئايلاندۇرۇش غەرىزىدىكى ئىنسان قىلىـ
پىدىن چىققان ۋەھشىلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر قېـ
زىپ چىقىش ئاساسلىق مەقسەت قىلىنغان. ئۇرۇشـ
نى ئۇرۇش بىلەن توڭتىش ئاددى ئىش، لېكىن
ئۇرۇشنىڭ ماھىيىتىنى، غەرىزىنى، مەقسىدىنى ئاڭ
جەھەتتە چۈشۈنىش مۇھىم.

ئەسەر ۋەقەلىكىنىڭ ھادىسىلىك باياندا ئاپـ
تور ئۇرۇشتىكى ۋاستە ئادەم بىلەن قورالنى ئۆز
ئارا زىددىيەتنىڭ راۋاجىدا ئىپادىلەپ، ئۇلارنى
ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ياپون جاھانـ
گىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدا ھەر قانداق
زور زامانىۋى قوراللارغا ئىگە بولغان تەغدىردىمۇ
ئادەمدىن ئىبارەت ھەل قىلغۇچ ئامىل جەھەتتە
ياش قۇرامى، جىسمانى قۇۋۋەت ئەقىل ـ پاراـ
سەت، ئەقىدە، پسىخىكا ۋە روھتىن شۇنداقلا
خەلق ئاممىسىدىن ھەققانىيەتتىن ئايرىلغانلىقىنى
بىر ياش ۋە بىر قېرى ئەسكەر ئوبرازى، ئۇلارنىڭ
روھى ھالىتى، پسىخىكىسى، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇـ
شىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە ئەتراپتىكى ئەسكەرـ
لەرنىڭ ئومۇمي كەيپىياتى بىلەن روھى ھالىتىدىن
ئوچۇق كۆرسىتىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئېگىغا بۇ
خىل ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ھامان مەغلۇـ
بىيەت بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى بايان قىلدى.

ئەسەر ۋەقەلىكىنى ھاسىل قىلغان زىددىيەت
مەركىزى ياپون بايرىقىغا مەركەزلەشكەن. بۇ
ئۇلارنىڭ دۆلەت بايرىقى. ئۇنىڭ ئۆزى ئاق ئوتـ
تۇرىسىغا كۈنىنىڭ شەكلى قىزىل رەڭ بىلەن چۈشۈـ
رۈلگەن. مەلۇماتلارنىڭ ئۇقتۇرۇشىچە ياپونىيە
شەرقتىكى ئەل، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قۇياش چۈشۈـ
رۈلگەن بايراقنى دۆلەتنىڭ سىمۋولى قىلىۋالغان.
ياپونىيە تارىخنى سۈرۈشتۈرگىنىمىزدە ئۇلار مۇشۇ
بايراق ئاستىدا نۇرغۇن قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ئۇـ
رۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار گەرچە قۇياشنىڭ
ئىللىق نۇرلىرى بىلەن پۈتكۈل جاھاننى يورۇتۇشـ
نى، كۆكەرتىشنى، مېھرىبانلىقىنىڭ، تىنچلىقنىڭ،
بەخت سائادەتنىڭ سىماسى قىلغان بولسىمۇ، كېـ
يىن بۇنىڭ سىياسى ـ ئىجتىمائىي مەزمۇنى خاراكـ
تېر ئۆزگەرتىشى ئېلىپ بېرىپ، قانداقتۇ بايراقنىـ
ڭكى قۇياش نۇر ئەمەس قان چاچىدىغان، بالايى
ـ ئاپەت ئېلىپ كېلىدىغان ئەقىدىنىڭ ئوبرازىغا
ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئاپتور ياپون ئەسكەرلىـ
رىنىڭ تىلىدىن بېرىلگەن يۇقىرىقىدەك تارىخى مەزـ
مۇنىنىڭ ئىنكاسىنى ھەمدە جۇڭگوغا، تىنچ ئوكيانىغا
قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن
ھالاكەتلىك ئۇرۇش دەپ بىلىدىغان روھىنى ئۆز
ئارا كىرىشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ھەم دۈشـ
مەننى مەغسىتمەسلىك ھەم دۈشمەنگە جىددى قاـ
راش پوزىتسىيىسىنى جىددى ئىپادىلەيدۇ. دۈشـ
مەننىڭ ئاجىز روھى ھالىتى، بۇزۇلغان مەنىۋىيـ
تى، پسىخىكىسى، چۈشكۈن تۇرقى ئارقىلىق خەلق
جەڭگىۋارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بىلەن بىللە ئىنـ
قىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش چاقىرىقىنى قويۇق
بەدىئى تۈس ئىچىدە ئىپادىلەيدۇ. «دېڭىزنىڭ
تۇزلۇق سۈيى يىراقلاردىن دولقۇنلىنىپ كېلىپ،
قەھرى بىلەن پاراخوتنى ئۇراتتى.» تۇرمۇش چىنـ
لىقى ئاساسىدا ھاسىل بولغان بۇ بەدىئىي تەسـ
ۋىردە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغما ئىپادىـ
لەش، ئوبرازلىق تەسۋىر ئارقىلىق پۈتكۈل جۇڭگو
خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۆرەش
دولقۇنى بىلەن خەلقنىڭ غەزەپ نەپرەتلىك ھېسسـ
ياتىنى تولۇق ئىپادىلىگەن. شۇنداقلا دۇنيادىكى
تىنچلىقنى، ھەققانىيەتنى كۆزلىگۈچى خەلقنىڭ فاـ
شىزمغا قارشى روھى، فاشىزم كۈچلىرىگە قارشى
قوزغالغان ئىنقىلاب ئوتى يېغىنچاقلانغان، بۇنىڭـ
دا يەنە ئاپتورنىڭ ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېـ

رىش چاقىرىقى ۋە غايىسى تولۇق نامايەن قىلىن-
غان.

«پادىشاھ سامۇرايىلىرى ئىغىر ھالسىرايدۇ» 1942 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، شائىر دۇنيا قا-
راش ۋە ئىدىيۋى سىستىما جەھەتتە شۇنىڭدەك بە-
دىئى ئالاھىدىلىك جەھەتتە پىشقان ئىجادىيەت
دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ، ئەسەرنى تارىخى بىلىم،
كۈچلەر سېلىشتۇرمىسى ۋە پەرقى، كۈچلەرنىڭ رو-
ھى چوڭقۇرلىقى ۋە پسىخىكىسى، ماھىيىتى ۋە ئە-
مەلىي زىددىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن
تونۇش ئاساسىدا چىنلىققا ئىگە قىلىپ، مەزمۇن
يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ، كىچىككىنە بىر تۇرمۇش
دېتالى ئارقىلىق بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇش، كىرىش-
تۈرۈپ ئىپادىلەش، ھېسسىيات قۇيۇقلىقىدا غايە-
ۋى تۇيغۇ ۋە چوڭقۇر تەپەككۇر قوزغاش ئىجادى-
يەت ئۇسۇلى ئارقىلىق چوڭقۇر ئىدىيۋى مەزمۇننى
ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەسەر قۇرۇلمىسى، زىددىيەت جەريانى نىس-
بەتەن ئاددى، ئىخچام، جۈملە شەكلىمۇ يازغۇچى-
نىڭ كۈچلۈك غەزەپ - نەپرىتى ۋە قويۇق ھېسسى-
يات دولقۇنى ئىچىدە ئىزچىل، ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ
شەكىلدە بولماستىن بەلكى ئوچۇق ۋە ئادەتتىكى
بايان ۋە دىئالوگ شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. بۇ بىر
تەرەپتىن يازغۇچىنىڭ ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىنىڭ
تۇرمۇش رېئاللىقى بىلەن تولۇق، جانلىق ھالدا
تونۇشلۇقىنىڭ بولمىغانلىقى ھەمدە مەلۇم سىيا-
سى - ئىجتىمائى مەقسەتنى ئاساس قىلىپ، بەدى-
ئى تاللاش ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يازغۇچىنىڭ ئىدىيۋى
خاھىشى، غايىۋىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشنى ئا-
ساس قىلغانلىقى ئوچۇق ھەمدە يازغۇچى سوبيېك-
تىۋىنىڭ ئوبرازلىق تۈردە ئىپادىلەنگەنلىكىدىن ئە-
نە شۇنداق بولغان. دېمەك، بىز ئەسەرنىڭ ئۆتكۈ-
غىنى ئىدىيۋى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر، كەڭ دائىرىلە-
ىكىدىن، يازغۇچى سوبيېكتىۋىنىڭ ئوبرازلىق ئىپا-
دىلەنگەنلىكىدىن ھەمدە تۇرمۇش چىنلىقى ئاسا-
سىدا مەنىۋى چوڭقۇرلۇقنى قوزغىغانلىقىدىن ئىز-
دەيمىز.

3. «ئەجەل ھۇدۇقۇشىدا» ناملىق فىليەتون ھەققىدە

دۇنيا خەلقىنىڭ فاشىزىم كۈچلەرگە قارشى
ھەققانى كۈرىشىگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن يېزىلغان
بۇ فىليەتون 1942 - يىلى مايدا يورۇقلۇققا چىق-
قان بولۇپ، گېزىت خەۋىرىدىن چوڭقۇر تەسىرات
قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تارىخى بىلىمى، جۇغراپى-
يىۋى ساۋادى ۋە شۇ دەۋرگە نىسبەتەن دىئالېكتىك-
لىق چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن
سيۇژېت قۇرۇلمىسى يەنى زىددىيەت جەريانىنى،
ۋەقەلىك گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىپ، ھىتلىر ۋە مۇ-
سولىنى باشچىلىقىدىكى فاشىزم ئېقىمى ۋە ئۇلار-
نىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرى بىلەن جاھىل، ياۋۇز،
سۇيىقەستچى، ئۇرۇشخۇمار، زېمىنخۇمار ماھىيىتى-
نى، شۇنداقلا ئىنقىلابى كۈچلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك
جازالىشى ئاستىدىكى ئوبيېكتىپ ئەھۋالى بىلەن
ئۈمىدسىز روھى ھالىتىنى چوڭقۇر ھەجۋىلەشتۈ-
رۈش، ئۆتكۈر كىنايە ۋە يۇمۇرىستىك تۈستە جان-
لىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ئاپتور كومېدىيىلىك كۆ-
رۈنۈشتىكى تۇرمۇش رېئاللىقىنى، دراماتىك خۇ-
سۇسىيەتكە ئىگە زىددىيەت جەريانىنى، جىددى مە-
نىۋى كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن دىئالوگلار
ئارقىلىق فاشىستىك كۈچلەرنىڭ روھى قىياپىتى بى-
لەن نورمالسىز ھەرىكەت جەريانىنى جىددى ئىپادى-
لىدى. ئارقىدىنلا باش پانا ئىزدەپ، چىقىش يو-
لى ئىزدەپ ئۆزىنى ھەر ياققا ئۇرۇپ ئاخىرى ھىت-
لېرنىڭ سايىسىدا سەگىدەشنى راۋا كۆرگەن مۇ-
سولىنىڭ ئاجىز ئىرادىسى بىلەن ئۇرۇش ئوتى ئى-

چىدە قىلىپ تەغدىردىن قايغۇرغان قىياپىتىنى قو-
يۇق ھەجۋىي تۈستە ئىپادىلەش ئارقىلىق، ئوتتۇرا
دېڭىز رايونىدىكى خەلق ئىنقىلابىنىڭ ئوت - يال-
قۇنىنى ۋە پاجىئەلىك ئەھۋالدا جان تالىشىۋاتقان
ئىتالىيە فاشىستلىرىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىنى
قىسقىچە ئىخچاملاپ كۆرسەتتى. مۇسولىنىنىڭ رو-
ھى چوڭقۇرلۇقىنى، شۇ تارىخى رېئاللىقتىكى پىس-
خىكىسىنى قېزىش ئارقىلىق ئېچىپ كۆرسەتكەن. بۇ
ئوبرازلىق كۆرۈنۈشتە ئاپتور بەزى كونكرېت را-
يونلاردىكى ئۇرۇش ئەھۋالىنى جانلىق قېزىش
ئارقىلىق ئېچىپ كۆرسەتكەن. بۇ ئوبرازلىق كۆرۈ-
نۈشتە ئاپتور بەزى كونكرېت رايونلاردىكى ئۇ-
رۇش ئەھۋالىنى جانلىق يېزىش ئارقىلىق فاشىزمغا
قارشى ئېقىمنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتى بىلەن
ھالاكەت ئالدىدا جان تالىشىۋاتقان ھىتلېر بىلەن
مۇسولىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدىكى ئېغىر ئا-
قىۋەتلەرنى ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىك پىلان ۋە ھىلە
- مىكىرلىق مەخسەتلىرى ئاساسىدىكى دىئالوگلار
ئارقىلىق ئىپادىلىدى. بۇ يەردە ئاپتور فاشىست
ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاجىزلىق بى-
لەن ماھىيەتلىك بۆلۈنۈشنى، بېقىنىش ۋە بېقىندۇ-
رۇش تەرەپلىرىنى كۈچلۈك ھەجۋىلەشتۈرۈش ئار-
قىلىق ئىپادىلەپ كۆرسەتتى.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ مۇسولىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى
ئاستىدىكى ھەربى كۈچلەرنىڭ ھالاكەتلىك ئۇ-
رۇشلار خاتىرىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئاجىز قىيا-
پىتى بىلەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەغ-
لۇبىيىتىگە چاپان ياپقان سۆھبەتلىرىنى يۇمۇرىس-
تىك شەكىلدە ئىپادىلەش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن فا-
شىزمغا قارشى كەڭ فرونتلاردىكى جەڭگىۋار تە-
رەققىياتنى ياندىن تەسۋىرلىسە؛ يەنە بىر تەرەپ-
تىن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ غالىبىيەت تورى ئىچى-
گە قاپسىلىپ قالغانلىقىنى يۇقىرىقى جەڭگىۋار ئۇ-
رۇشنىڭ ئىككىنچى مەزمۇن قاتلىمى سۈپىتىدە
ئەكس - ئەتتۈردى. ئەسەرنىڭ مۇشۇ بۆلۈكىدە
ئاپتور ئۇيغۇر فىلىيەتون ئىجادىيىتىدىكى بەدىئىي
خۇسۇسىيەتلەرنى يەنى بىر پۈتۈن سىيۇژېت قۇرۇل-
مىسىدا بەلگىلىك ئىدىيىنى ئىپادىلەش، خاھىش-
چانلىقنى روشەنلەشتۈرۈش، ھەجۋىي ۋە كىنايە تۈ-
سىنى شۇنداقلا يۇمۇرستىك خۇسۇسىيەتنى تەبى-
ئىي، جانلىق ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكلەرنى بىر
قەدەر قويۇق ئەكس - ئەتتۈردى. ئاپتور بىر قاتار
يۇمۇرستىك تۈستە ئىپادىلەنگەن دىئالوگلار ئارقى-
لىق گېتلېرنىڭ سىياسى غەرىزىنى يەنە بىر قېتىم ئې-
چىپ بەردى. شۇنىڭدەك ئىتالىيىنى فاشىستىك مەق-
سىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسىگە ئايلاندۇ-
رۇۋالماقچى بولغانلىقىدەك نەيرىڭىنى ئىچكى جە-
ھەتتە ئېچىپ تاشلىغانلىقىنى ئاپتور مۇسولىنى قو-
شۇنىنىڭ روھىيەت جەھەتتە بۇزۇلغانلىقىدىن، ئەقى-
دە بىرلىكىنىڭ پارچىلانغانلىقىدىن، ئومۇمىي مە-
يۇسلۇك، چۈشكۈنلۈك ھالىتىدىن ئىپادىلىدى.

فىلىيەتوننىڭ ئاخىرقى مەزمۇنى مۇسولىنىنىڭ
چۈشى شەكلىدە ئەكس - ئەتتۈرۈلگەن، ئۇ چۈ-
شىدە ئوتتۇرا دېڭىز رايونىنىڭ ئىتتىپاقداش قو-
شۇنىنىڭ ئەسكەرلىرى، قوراللىرى بىلەن تولغانلى-
قىنى خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمىي قارشىلىق دولقۇنى-
نىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئەۋج ئالغانلىقىنى كۆردى.
دۇنيا مىقياسىدىكى فاشىزمغا قارشى كۈرەش دول-
قۇنىنىڭ ئومۇمىي رېئاللىقى ئارقىلىق مۇسولىنىنىڭ
چۈشىنى تەسۋىرلىگەن. ئاپتور ھالاكەت ئالدىدا
جان تالىشىۋاتقان گېتلېر بىلەن مۇسولىنىنىڭ ھايا-
تىدا دۈچ كەلگەن ئېغىر سىياسى - ئىجتىمائىي بۆھ-
ران بىلەن ئىختىسادى، ھەربى ۋە باشقا جەھەت-
لەردىكى ئېغىر ئەھۋالىنى، چۈشكۈن روھى ھالىتى
بىلەن ئۈمىدسىز كەيپىياتىنى، ئۆز ئارا كىرىشتۈ-
رۈپ، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ چۈش
تۈسىدە ئىپادىلەيدۇ. دېمەك بۇ چۈش رېئاللىقنىڭ
بەدىئىي ئىنكاسى، روھى چوڭقۇرلۇقىدىكى زىددى-

يەتلىك ھالەت بىلەن ھالاكەتلىك تەقدىرى ھەققىدە ئېلىپ بارغان جان تالىشىش ھەرىكەتلىرىنىڭ بە- دىئىي يىغىندىسىدىن ئىبارەت .

مۇسولىنى قورقۇپ :

— ۋاي ھىتەك (گېتلىر !) — دەپ ۋاقىرىۋەت- تى .

— ۋاللاقىلماي جىم يات ! — دېدى ھىتلېر بو- غۇق ، سەت ئاۋازى بىلەن .

ئىككىسى بىر — بىرىگە يات ئادەملەردەك ماي تارتىشىپ قارىشىپ ، خورازلاردەك بازغىشىپ ، ئوتتۇرا دېڭىز تەرەپتىكى دەرىزىدىن كىرىۋاتقان شامالدا ، مۇزلىغاندەك غوللىرىنى چىقىرىپ ، ھو- دۇقۇپ گاڭگىراشتى ، ھېتلېر ئاستاغىنە دېدى :

— ھۆكۈمرانلىق ھارۋىمىز پاتقاققا پاتتى . بىر چاقى شەرقتە ، يەنە بىر چاقى غەربتە ....

— پېتىش بۇياقتا تۇرسۇن ئوقمۇ سۇندى ....

— « ئوقى سۇندى » !

ئىككىسىنىڭ كۆزى ئالاق — جالاق بولۇپ كەتتى . »

قىسقا ، جانلىق دىئالوگ شەكلى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىر پارچە تەسۋىردە ئاپتور شىمۋو- لىستىك ۋاستە ئارقىلىق فاشىزم ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسكى ھارۋىغا ئوخشىتىپ ، ئۇنىڭ دولقۇن ۋە شىددەتلىك بوراندا ئەبجەغى چىققان تۇرقىنى ئوبرازلىق ، جانلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تارىخى ماتېرىيالىزملىق ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم- لىق نۇقتىنەزىرى بويىچە تارىخى تەرەققىياتقا باھا بەردى . كېيىنكى ئوبيېكتىپ رىئاللىق بۇنى تولۇق ئىسپاتلىدى .

ئەسەرنىڭ مۇھىم بەدىئىي ئۇتۇغىنى كۆپ جە- ھەتتىن ئىزلەشكە بولىدۇ . ئۇنىڭ پۇتكول قۇرۇلما- سىنى ھاسىل قىلغان تىلىنىڭ جانلىق ، ئوبرازلىق ئىكەنلىكى ، دىتاللارنىڭ ئىخچام ۋە ئېنىق ئىكەنلى- كى ؛ دىئالوگلارنىڭ ئۆزىدىكى مەزمۇن يۈكلىمىسى- دىن باشقا يەنە يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ھەم خاراكتېرىنى ، ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى ئۆزىگە قوشۇمچە يۈدۈپ كېلىشى ، شۇنداقلا كۈچلۈك دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ئىخ- چام ، ئوبرازلىق ھەم ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولۇشى ئومۇمىي نەزىرىمىزگە ئاسان چېلىقىدىغان بىر تە- رەپ ، بۇ خىل بەدىئىي ئۇتۇق كىشلەرگە فاشىزم ئۇرۇشىنىڭ ماھىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئاخىرقى ھالا- كەتلىك تەقدىرىنى ئوبرازلىق تۈردە ئىپادىلەش بىلەن بىرگە ھېتلېر ۋە مۇسولىنىگە ئوخشاش بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۇيقەستلىك سىياسى غەرىزى ، ياۋۇز قىياپىتىنى جانلىق سۈرەتلەش ئارقىلىق كى- شىلەر قەلبىدە ئومۇمىي قارشىلىق تۇيغۇسىنى ئۇر- غۇتتى .

ئەسەر قۇرۇلما جەھەتتە ئىخچام ، بىر قەدەر ئورگانىك گەۋدە ھاسىل قىلغان قۇرۇلما ئىچىدە فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى مەسىلىنىڭ ئىككىنچى تەرىپى بولغان فاشىزم كۈچلىرىنىڭ ئىچ- كى قالايمىقانچىلىقى ، روھى چۈشكۈنلىكى ، ۋەھ- شىلىك مەنىۋى قاتىللىقنى ، ئوبرازلىق تۈردە جانلىق ھەجۋىلەشتۈرۈش ، كىچىك كىنايە ھالىتىدە ئېچىپ بەرگەن . روھى چوڭقۇرلۇقتىكى ، ھەرىكەتتىكى قالايمىقانچىلىق ۋە ئاجىزلىقلارنى ئاپتور ئوبيېكتىپ رىئاللىقتىكى خىلمۇ — خىل ھادىسىلىك ئىپادىلەش- لەردىن بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق گەۋدى- لەندۈرگەن . دېمەك ، ھېتلېر بىلەن مۇسولىنى ئوب- رازىدا ھەم ئۆزلىرىگە تەۋە خاسلىق ھەم ئومۇمى ھالەتكە تەئەللۇق قاراتمىلىقلار يىغىلغان . شۇن- داقلا ئۇلارنىڭ ئوبرازىنى جانلىق ئەكس — ئەتتۈ- رۈشتە ، چىنلىق بىلەن سۈرەتلەشتە ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى بىلەن سوبيېكتىپنىڭ ئوبرازلىق ئىنكا- سىنى ئۆز ئارا يۇغۇرۇپ بەرگەن . شۇنداقلا بۇ خىل ئىپادىلەش فىليەتون خۇسۇسىيىتى بويىچە

بولغان ئىدى.

خائىش گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق ئەسەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاشۇرۇلغان. ئەسەردە بىر پۈتۈن سيۇژىت قۇرۇلمىسىدىكى تەسۋىر ۋە ئىپادىلەشلەرگە يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسى ۋە دىئالېكتىك غايىسى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئەسەرنى دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش، خەلقنى ئاڭ ۋە ئىدىيە جەھەتتە تەربىيىلەش رولىغا ئىگە قىلغان. ئۇرۇش ئوتى ئىچىدىكى ئوتتۇرا دېڭىز جۇملىدىن ئىتالىيىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى تەسۋىرلەشتە، ھېتلېر بىلەن مۇسولىنىنىڭ روھىي ھالىتىنى، ھەرىكەت جەريانىنى ئىپادىلەشتە بۇ نۇقتا تولۇق نامايەن بولىدۇ. ئاپتور مۇشۇ نۇقتىدا سەلبىي پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىنقىلاب ئېقىمىنىڭ توختاۋسىز تەرەققىياتىدىن بىشارەت بەردى.

ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە ھېكايىچىلىق خۇسۇسىيەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن. فىلىيەتون پىكىر جەھەتتە، يازغۇچىنىڭ خاھىشى جەھەتتە سىياسىي مۇھاكىمىنى ئاساس قىلغان. ئەندى ئۇنى ئىپادىلەش جەريانىدا بىر پۈتۈن سيۇژىت قۇرۇلمىسىنى ئوبرازچانلىققا ئىگە قىلىش ئارقىلىق ئاپتور تەسۋىرى، بايانى ھەممە پېرسوناژلارنىڭ مۇۋاپىق دىئالوگى يەنى ئەسەر ۋەقەلىكىگە ئۇيغۇن دىئالوگلار ئارقىلىق زىددىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە ئاخىرقى يەشمىنى بەرگەن. بۇ يەردە پېرسوناژلار ئوبرازىنى مۇئەييەن ئىدىيىۋى قاراشقا، ئىندىۋىداللىق ھەم ئومۇمىيلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قىلىش، شۇنداقلا زىددىيەت تەرەققىياتىنى پېرسوناژلارنىڭ كونكرېت ھەرىكەت پائالىيىتى، روھىي ھالىتى ئارقىلىق ئىپادىلەش، مۇۋاپىق تۈردە ئاپتور بايانى ۋە تەسۋىرىنى يېزىپ، ئۇلارنى ئۆز ئارا كىرىشتۈرۈش ئارقىلىق فىلىيەتوننىڭ شۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، بولۇپمۇ سىياسىي مۇھاكىمىلىك بايان ئورنىغا ئوبرازلىق تەسۋىر ۋە بەدىئىي ئىپادىلەشنى قوللىنىش، تۇرمۇش چىنلىقىنىڭ بەدىئىي يۈكسەكلىكتە خاھىشنى ئىپادىلەش، تارىخىي رىئاللىقنى شەخسلەرنى كۆپ خىل تەرەپتىن قېزىش ئۇنىڭ فىلىيەتون ئىجادىيىتىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دراماتىك توقۇنۇش، دراماتىك ئىپادىلەش ۋە يەشمە مۇھىم بەدىئىي خۇسۇسىيەت ھېسابلىنىدۇ. لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ مۇشۇ فىلىيەتونىدا يۇقىرىقى نۇقتىنى پۈتكۈل سيۇژىت قۇرۇلمىسىنىڭ ھەر بىر قاتلىمىدا، ياندىن تەسۋىرلەنگەن ئۇرۇش ئەھۋالى، پېرسوناژلارنىڭ قىياپىتى ۋە ھەرىكەت جەريانى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى بىلەن روھىي ھالىتى، زىددىيەتنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىياتى جەريانىدا، شۇنداقلا پېرسوناژلارنىڭ زىددىيەتلىك ئىدىيىۋى ھالىتى بىلەن مەنىۋى دۇنياسى ھەممە بۇنىڭ جانلىق ئىپادىسى بولغان دىئالوگلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ئىپادىلىگەن.

ئومۇمەن، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ فىلىيەتون ئىجادىيىتىنى ھەر خىل ژانىردىكى بەدىئىي تەرەققىياتى بىلەن ئورگانىك تۈردە كىرىشتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە ئۆز نۆۋىتىدە كۈچلۈك ھەجۋىلىككە، چوڭقۇر كىنايىگە ۋە يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە قىلىش ئارقىلىق ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا، ئاكتۇئال تېمىغا، مۇنتىزىم بەدىئىي قۇرۇلمىغا، ھەممە بىر قەدەر ئىنچىك ۋە گەۋدىلىك خائىشچانلىققا ئىگە قىلغان بولۇپ، فىلىيەتون ئىجادىيىتىنىڭ قاراتمىچانلىقى، ئىجتىمائىي رولى، ئۆزىگە خاسلىقى ھېلىغىچە بەرگەن ھەر قانداق باھا ۋە تەھلىلىمىزدىن خېلى دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ فىلىيەتونلىرىنىڭ ئۆزىدە ھېلىغىچە ھەم ھېلىمۇ ئەشۇنداق تەتقىقات چوڭقۇرلىقىدىن خالىي تۇرماقتا.

تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا

بەختىيار تۇرسۇن ، مەمتىمىن مەڭلىك

قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى چېتىگە جايلاشقان بولۇپ ، جەنۇبتا كوئېنلۇن تېغى ئارقىلىق تىبەت ئېگىزلىكى بىلەن چېگرىلىنىپ تۇرىدۇ. تىبەت بىلەن ئۇدۇن جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن خوشنا بولغاچقا ، تىبەت خەلقى بىلەن ئۇدۇن خەلقى قەدىمدىن بېرى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلدى. بۇ مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلىش بىز ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىمىزدا مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز.

1 . تىبەتلەرنىڭ باش كۆتۈرىشى ۋە ئۇدۇنغا باستۇرۇپ كىرىشى.

قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى ھۆججەتلەردە «تۈبۆت» ياكى «تۆبۆت» دېگەن ناملار بىلەن خاتىرىلەنگەن تىبەتلەر ، قەدىمدە غەربىي شىمال رايوندا ياشايدىغان چياڭ قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.① ئۇلار مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىدى ھەمدە بۈگۈنكى تىبەت ، كۆكنۇر ئەتراپىغا كېڭەيدى. تارىخى ماتېرىياللاردا «تۆبۆت» دېگەن ئاتالغۇمۇ دەل مۇشۇنىڭدىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىدى. مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا ئۇلارنىڭ مەشھۇر خاقانى سوڭزەن گەنپۇ تارقاق تىبەت قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تىبەت خانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تېز راۋاجلاندى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى ھەم يېزىققا ئىگە بولدى.② مىلادى 651 - يىلى سوڭزەن گەنپۇ ئۆلۈپ ، تېخى يېشىغا يەتمىگەن نەۋرىسى تەختكە چىقتى. ئەمەلىي ھوقۇق چوڭ ئاقسۆڭەك گېشى جەمەتىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى ، گېشى جەمەتى سوڭزەن گەنپۇ يۈرگۈزگەن بىر قاتار سىياسەتلەردىن ۋاز كەچتى ھەمدە ئەتراپقا قاراپ داۋاملىق كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ، بۇ رايونلارنى قاتتىق پاراكەندە قىلدى. بولۇپمۇ ئۇدۇن رايونىنى ئىككى ئەسىرگە يېقىن پاراكەندە قىلدى.

مىلادى 665 - يىلى تىبەت قولدار ئاقسۆڭەكلىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ گۈڭيۈ قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇدۇنغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇدۇن ھاكىمىيتىنى بىر مەزگىل كونترول قىلدى. كېيىن تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىپ ، غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ تىبەتلەرنى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقاردى ھەمدە ئۇدۇندا مەھكىمە قۇرۇپ بۇ كەڭ زېمىننىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى مىلادى 670 - يىلى تىبەتلەر ئەنشىدىكى تۆت شەھەرگە بولغان ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئۇدۇندىكى تاڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ كوسەن ، باخان (ھازىرقى ئاقسۇ) شەھەرلىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىيلىشىپ كەتتى. مىلادى 675 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى بىلەن تىبەت كۈچلىرىنى غەربىي يۇرتتىن قوغلاپ چىقاردى.③ مىلادى 856 - 688 - يىللىرى ئارىلىقىدا تىبەتلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇننى تالىشىپ يەنە ئۇرۇش-

تى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى مەغلۇپ بولۇپ
(ئۇرۇشتا)، ئۇدۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربى
يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. مىلادى
692 - يىلى تاڭ سۇلالىسى گەرچە تىبەتلەردىن
ئۇدۇننى تارتىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما دائىم تىبەت-
لەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ تۇردى.

مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن
چى سۇڭ دېزەن تىبەت خانلىقىنىڭ تەختىگە چىق-
تى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە تىبەتلەر زور
دەرىجىدە كۈچەيدى. چى سۇڭ دېزەننىڭ ئىلگىرى-
كى خانلارغا ئوخشاش سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچى-
لىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ 790 - يىلى بەشبا-
لىقنى بېسىۋالدى. 791 - يىلى شىجۇ ۋە ئۇدۇننى
بېسىۋالدى. نىيە ناھىيىسىنىڭ ئەندىر خارابىسى-
دىن تېپىلغان بىر پارچە ۋەسىقىدە جىن يۈەن 7 -
يىلى (مىلادى 791 - يىلى) تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇننى
بېسىۋالغانلىقى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ خاتىرە
بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئەستىقلايدۇ. دۈنخۇاڭدىن
تېپىلغان تىبەتلەرنىڭ تارىخى ھۆججىتى بولغان
«زانپۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇنغا
ھۇجۇم قىلغانلىق ئەھۋالى بايان قىلىنغان بولۇپ
ئۇنىڭغا «بۇ خان ۋاقتىدا (چى سۇڭ دېزەن.
مىلادى 755 - 797 - يىللىرى) مۇلۇچى ۋە سۇرۇ-
مۇلار يازدا لەشكەر تارتىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ
ئۇدۇننى بويسۇندۇردى ھەمدە ئۇدۇن خەلقىدىن
باج - سېلىق يىغدى» ④ دېيىلگەن. بىز بۇ ئىككى
ھۆججەتتىكى خاتىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك،
ئۇلارنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە ئاساسەن ماس
كېلىدۇ.

2. تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندا يولغا قويغان تۈزۈملىرى

تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندا يولغا قويغان تۈزۈملى-
رىنى سىياسى، ئىقتىسادى ۋە ھەربى جەھەتلەردىن
بايان قىلىمىز.

بىرىنچى، سىياسى جەھەتتە. يەر ئاستىدىن
قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا تىبەت-
لەر ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئاساسەن بېقىن-
دىلىق تۈزۈمنى يولغا قويۇپ يەرلىك كىشىلەرگە
تايانغان. بۇ مەزگىلدە ئۇدۇننىڭ خان جەمەتى
ھېسابلانغان ۋىيسارا (Visa') جەمەتىنىڭ ئورنى
قانداق ئىدى؟ بۇ مەسىلىدە خەلقئارا ئىلىم ساھە-
سىدە ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت. بىرىنچى خىل
قاراشتىكىلەر مازار تاغ خارابىسىدىن تېپىلغان ئۇ-
دۇن يېزىقىدىكى MT. bii0065 - نومۇرلۇق ھۆج-
جەتتىكى ئۇدۇن پادىشاھى ۋىيساراكىرتى (Visa')
(Kirti) مەدھىيىلەنگەن «تىبەتلەرنى قوغدىغۇچى
ئەڭ ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى، ئۇنىڭ پادىشاھىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى 6 - يىلغا قەدەم قويدى» ⑤ دېگەن
بىر جۈملە سۆز ۋە شۇ خارابىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇ-
دۇن يېزىقىدىكى MT. C0018 نومۇرلۇق ھۆججەتتى-
كى «ئۇدۇن پادىشاھى ۋىيسارا كىرتىنىڭ 4 - يى-
لى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى» ⑥ دېگەن مەز-
مۇنلارغا ئاساسلىنىپ، «تىبەتلەر ئۇدۇنغا ھۆكۈم-
رانلىق قىلىشتا بېقىندىلىق تۈزۈمنى يولغا قويغان
بولۇپ، ئۇلار بىر تەرەپتىن مازار تاغ، ئالتە شە-
ھەر (بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ۋە
ئەندىر دەريا بويلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزسا، يەنە
بىر تەرەپتىن ۋىيسارا جەمەتىنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆ-
كۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشقا يول قويۇپ،
ئۇلاردىن پەقەت تەۋەلىك بىلدۈرۈشنى، باج -
سېلىق تاپشۇرۇشنى ھەم يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى
ساقلاشنى تەلەپ قىلغان» ⑦ دەپ قارايدۇ. يەنە
بىر خىل قاراشتىكىلەر دۈنخۇاڭدىن تېپىلغان
PT. 1089 نومۇرلۇق ھۆججەتتىكى «تىبەت پادىشا-
ھى ئۇدۇن خاننىڭ تۆھپىسىگە قاراپ، ئۇنىڭغا مەھ-
رى - شەپقەت يەتكۈزۈپ، ئۇنى پادىشاھلارنىڭ
نام شۆھرىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يە-
نىلا ئۇدۇندا تۇرۇشلۇق كومۇش مۆھۈرلۈك تىبەت
ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. ئۇدۇندىكى

باشقا ئىش باشقۇرغۇچى ۋەزىرلەرگە گەرچە ئالتۇن ۋە قاش تېشى مۆھۈرلەر تارقىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما تىبەتلەرنىڭ مىس مۆھۈرلۈك ئەمەلدارلىرىنىڭ كونتروللۇقىدا بولاتتى» ⑧ دېگەن مەزمۇنلارغا ئاساسلىنىپ، «تىبەت ئەمەلدارلىرى ئۇدۇندا ئەڭ ئالىي ھوقۇقتىن بەھرىمان ئىدى. ئۇلار ئۇدۇن پادىشاھلىرى ۋە ئاساسلىق ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنى خالىغانچە تەيىنلەپلا قالماستىن يەنە ئۇلار ئۇدۇندا ئۆزلىرىنىڭ (تىبەتلەرنىڭ) جازا قانۇنىنى يولغا قويۇپ، ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلىگەن. ئۇدۇن پادىشاھلىرىنىڭ ھوقۇقى كىچىك، ئورنى تۆۋەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار تىبەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بېقىندىسى ئىدى» دەپ قارايدۇ. بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر ئاساسلانغان ھۆججەت ۋېيسارا جەمەتىنىڭ مەيدانىنى چىقىش قىلىپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋېيسارا جەمەتىنىڭ ئورنى سەل مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن. ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر ئاساسلانغان ھججەت تىبەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ يېزىلغان بولۇپ، ۋېيسارا جەمەتىنىڭ ئورنى چۆكۈرۈۋېتىلگەن. شۇڭلاشقا بۇ ئىككى خىل ھۆججەتنىڭ ھېچقايسىسى بىزنى ئېنىق پاكىت بىلەن تەمىن ئېتەلمەيدۇ. ئەگەر بىز ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا ھۆججەتلەرنى كونكرېتنى تەھلىل قىلساق، بۇ ئىككى خىل قاراشتىكىلەر ئاساسلانغان تارىخى رېئاللىقنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز ھەمدە تىبەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇدۇن پادىشاھلىرىنى خالىغانچە ۋەزىپىگە قويۇپ، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇۋېتەلمەيدىغانلىقىنى، قەدىمدىن بېرى ئۇدۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ۋېيسارا جەمەتىنىڭ تەبەتلىكلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ ئۇدۇنغا داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى، ئەدلىيە ۋە خەلق ئىشلىرى جەھەتتە ۋېيسارا جەمەتىنىڭ خېلى چوڭ ھوقۇقتىن بەھرىمان ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مازار تاغدىن قېزىۋېلىنغان 20 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە: «خېلگى (Helge) ۋە ناگ (Nag) دا يۈز بەرگەن بۇلاڭچىلىق دىلوسى توغرىسىدىكى دۆرې (Mdo — bzher) ئالىيلىرىنىڭ جىددى ھۆججىتىنى تېخى تاپشۇرۇپ ئالمىدىم، مەن ئۆز پۇقرالىرىم ئىچىدىكى بىر قاراقچىنى سەنخۇ دېگەن جايغا ئېلىپ بارىمەن... ئۇ ھازىر يالاپ ئېلىپ كېتىلىۋاتىدۇ ... قاراقچىنىڭ شېرىكلىرىنىڭ تېزرەك جازالىنىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن» ⑨ دېيىلگەن بولۇپ، بىزنىڭ يۇقىرىقى خۇلاسىمىزنى تەستىقلايدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇدۇنلۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىشغالىيەتچىلەر بىلەن ئىشغال قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ئوخشاش بولماسلىقى مۇقەررەر. ئەمما ئۇدۇن تىبەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى بازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. ئەگەر تىبەتلەر ئۇدۇندا كۈچلۈكرەك قارشىلىققا دۇچ كەلسە، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى كىرزىسكە دۇچ كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دىنىي سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇدۇن تىبەتلەرنىڭ نەزىرىدە غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولغاچقا (مەشھۇر تارىخى ئەسەر «خەنزۇ - تىبەت تارىخ توپلىمى» دا ئۇدۇن توغرىلىق مەخسۇس «مۇقەددەس جاي ئۇدۇننىڭ پادىشاھلىرى» دەپ بىر باب ئاجرىتىلغان) (10) ئۇلار بۇ جايدا چېكىدىن ئاشقان ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنالمىدى. كەڭ ئەمگەكچى خەلققە كەلسەك، ئۇلارنىڭ تىبەت قۇلدارلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىشى شۈبھىسىز. ئەمما ئۇدۇندىكى دېھقان - چارۋىچىلار ئاساسەن مۇستەقىل ھالىتىنى

ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى
قۇللارنىڭ ۋە خېشى لوڭشىدىكى خەلقنىڭ ئەھۋا-
لىدىن خېلىلا ياخشى ئىدى. (خىشى ـ لوڭشى
رايونى مىلادى 791 ـ يىلدىن 860 يىلغىچە تىبەت-
لەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان) بىر پارچە تارشا
پۈتۈكتە (قىزىۋېلىنغان ئورنى نامەلۇم): «يۆجى
قەبىلە ئاقساقىلى چىلى ماجىغا دوكلات قىلىپ:
ئەگەر بۇ جايدا تۇرۇشلۇق تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇ-
دۇنلۇقلار ئوتتۇرىسىدا يايلاق تالىشىپ جىدەل ـ
ماجرا كېلىپ چىقسا، ئۇدۇنلۇقلار ئۇچۇن باشقا
يايلاق تېپىپ بېرىش كېرەك. باشقا يايلاق تېپىپ
بەرمىسە بولمايدۇ، دېدى»(11) دېيىلگەن بو-
لۇپ، بۇنىڭدىن بىز تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇدۇن-
لۇقلارنىڭ ئورنىنىڭ ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدى-
غانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ئىككىنچى، ئىقتىسادى جەھەتتە، تىبەتلەر ئۇ-
دۇندا يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىش ۋە ھېسابات
دەپتىرى تۈزۈمىنى يولغا قويغان.

يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمىگە كەل-
سەك، ئۇدۇندىكى يەرلەر ئاساسەن پادىشاھلىق
يەرلەر ۋە مۇئاشلىق يەرلەر دەپ ئىككىگە ئاي-
رىلاتتى. پادىشاھلىق يەرلەر پادىشاھقا تەۋە بو-
لۇپ بۇ يەرلەرنى كىملەرنىڭ تېرىيدىغانلىقى نامە-
لۇم، مۇئاشلىق يەرلەر ئەمەلدارلاغا مۇئاش ئور-
نىدا بېرىلگەن يەرلەر بولۇپ ئۇدۇندىكى ئەمەل-
دارلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىر پارچىدىن ئوخشىمىغان
كۆلەمدە يېرى بار ئىدى. بۇ ھەقتە 2 ـ نومۇرلۇق
تارشا پۈتۈكتە «كىچىك ۋاڭ باۋبۇنىڭ تېرىقچىلىق
يېرى بىر دور ... زى شيۇنىڭ دېھقانچىلىق يېرى
بىر يېرىم دور»(12) دەپ يېزىلغان (بىر دور 10
موغا تەڭ). بۇ يەرلەردىن باج ئېلىنمايتتى. ئە-
مەلدارلار ئادەتتە بۇ يەرلەردە باشقىلارنى ياللاپ
ئىشلىتەتتى. بەزىلىرى يەرلىرىنى دېھقانلارغا ئى-
جارىگە بېرەتتى. بۇ ھەقتە 15 ـ نومۇرلۇق تارشا
پۈتۈكتە «ناسوڭ ئۆز يېرىدە ئۈچ كىشىنى ياللاپ
ئىشلەتتى ... ئۇنىڭ يېرى ئۈچ دور»(13) دەپ
خاتىرە قالدۇرۇلغان.

بەزى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا يۇقۇرى-
قىلاردىن باشقا ئۇدۇندا يەنە ئۆز ئالدىغان مۇس-
تەقىل تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارمۇ بار بو-
لۇپ، ئۇلار ھۆكۈمرانلارغا باج تاپشۇراتتى. ھۆ-
كۈمرانلار دائىم ئادەم ئەۋەتىپ «تېرىلغۇ يەرلەرنى
ۋە باج سېلىقلارنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىي نوپۇسنى
ئېنىقلاپ تۇراتتى»(14) شۇڭلاشقا ۋەسىقىلەردە
ئاشلىق قەرز ئېلىشقا دائىر مەزمۇنلار دائىم ئۇچ-
راپ تۇرىدۇ. بۇندىن سىرت دېھقانلار يەنە پادى-
شاھنى كېرەكلىك بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەيتتى. بۇ
توغرىلىق دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان PT. 1098 ـ نو-
مۇرلۇق ھۆججەتتە: «كۆز پەسلىدە ئولپان بېگى
ئۇدۇنلۇق يۇلەي دېگەن كىشىنى ئولپان يىغىشقا
ئەۋەتمەكچى بولغان. لېكىن يۇلەي ئۆيىدە بولمى-
غاچقا شى دۇڭسا قەبىلىسىدىكى مۇسىزنى ئورنى-
غا ياللاپ ئىشلەتكەن، ئولپاننىڭ ھەممىسى يىغى-
لىپ بولمىغاچقا خاننىڭ ئولپان يىغىش پەرمانى
تولۇق ئىجرا قىلىنماي جازاغا ئۇچرىغان»(15)
دېيىلگەن.

ھېسابات دەپتىرى تۈزۈمىگە كەلسەك، بۇ تۈ-
زۈم ئۇدۇندا خېلى بۇرۇندىن باشلاپلا يولغا قو-
يۇلغان. بۇ توغرىدا ياپونىيىلىك تارىخشۇناس
چى تىيەنۋېن تۈزگەن «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان-
دىكى ھېساۋات دەپتىرى تەتقىقاتى» ناملىق كىتاب-
تا «تاڭ سۇلالىس كەييۈەن 9 ـ يىلى (مىلادى
721 ـ يىلى) ئۇدۇندىكى مەلۇم بىر بۇتخانىنىڭ
ھېساۋات دەپتىرى بار»(16) لىقى تىلغا ئېلىنى-
دۇ. تىبەتلەر ئۇدۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن بۇ
خىل تۈزۈمنى داۋاملىق يولغا قويدى. بۇ خىل ھې-
ساۋات دەپتىرى نوپۇس ھېساۋات دەپتىرى، قەرز
پۇل ھېساۋات دەپتىرى ۋە كىرىم ـ چىقىم ھېساۋات

دەپتىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنەتتى. 335 ـ، 62 ـ، 76 ـ، 92 ـ نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكلەر بىزنىڭ پىكرىمىزنى دەلىللەپ بېرەلەيدۇ. (17)

ئۈچىنچى، ھەربىي جەھەتتە. تىبەتلەر ئۇدۇندا ئەسكەر ئېلىش، چارلاش ۋە ئۆتەڭ تۈزۈملىرىنى يولغا قويغان.

ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى. تىبەتلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنى كۆپىنچە ھاللاردا قەبىلە تەشكىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەبىلىمۇ دائىم مەلۇم ئۇرۇق ياكى جەمەتنى يادرو قىلاتتى. شۇڭلاشقا «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» نىڭ 250 ـ جىلدىدا «تىبەتلەر ھەر قېتىم ئەسكەر چىقارغاندا ھەر بىر قۇلدار نۇرغۇنلىغان قوللارنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭاتتى. ئادەتتە. ھەر بىر ئائىلىدە ئوندىن ئارتۇق ئادەم بولغاچقا تىبەتلەرنىڭ ئەسكىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى» (18) دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا تىبەتلەردە ھەربىي ئىشلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، خەلق ئاممىسى ئۇرۇش پارتلىسا ئۇرۇش قىلاتتى، تىنچ ۋاقىتلاردا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئەمما تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇننى ئىگىلىشىگە ئەگىشىپ، قەبىلە تەشكىلىنىڭ ھەربىي خاراكتېرى ئاجىزلاشقا باشلىدى. تىبەت ھۆكۈمرانلىرى جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ھەم ئۆزلىرىنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، مۇنتىزىم قوشۇن تەشكىللەپ مازار تاغ، ئالتە شەھەر (چىرا ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ۋە ئەندىر دەريا بويلىرى قاتارلىق مۇھىم ستراتېگىيىلىك جايلاردا تۇرغۇزدى. تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇنلۇقلاردىن ئەسكەر ئالغان ياكى ئالمىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرە يوق. ئەمما بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تىبەتلەردىن كۆپ پەرقلەنمىگەچكە، تىبەتلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن ئۇدۇنلۇقلاردىنمۇ ئەسكەر ئېلىشى ئېھتىمالدىن ئانچە يىراق ئەمەس.

چارلاش تۈزۈمى. تىبەت ھۆكۈمرانلىرى جەمئىيەت ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن چارلاش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئادەتتە چارلىغۇچىلارنىڭ مىللەت تەركىبى ئايرىلمايتتى. مەسىلەن، 1049 ـ نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە «لىن رىننىڭ قورۇقىدا ئىككى تىبەت چارلىغۇچى ۋە ئىككى ئۇدۇنلۇق چارلىغۇچى بار» دېيىلگەن. 209 ـ نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە: «چىلى توبا دۆڭ چۆمۈدىكى ئىككى نەپەر تىبەت چارلىغۇچى ئىككى نەپەر ئۇدۇنلۇق چارلىغۇچىغا ئۆز ئىشىنى ئىقرار قىلدى» (19) دېيىلگەن. بۇ ۋەزىپىنى (چارلىغۇچى يايلىق ۋەزىپىسىنى) ھەر بىر ئائىلىلەرگىچىلىك ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى شەرت ئىدى. چارلىغۇچىلارنىڭ بەلگىلەنگەن دائىرىسى بار بولۇپ، ئۇلار ئەشۇ دائىرە ئىچىدە چارلاش ئېلىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى نارازىلىق كەيپىياتلىرىنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا يۇقىرىغا دوكلات قىلىش، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلىش ئىدى. ئادەتتە ھەر بىر چارلاش دائىرىسىدىكى تۇتۇن سانى، چارلايدىغان ئۆرۈننىڭ باشقا رايونلار بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراق يېقىنلىقى قاتارلىقلارغا ئاساسەن چارلىغۇچى يايلارنىڭ سانى بەلگىلىنەتتى. بۇ ھەقتە 198 ـ نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە: «چىبام قەبىلىسىدىكى ئېرگۈي جاڭ ساڭ (ئىككى رايوننىڭ) ئوتتۇرىسىغا جايلاشقاچقا، چارلىغۇچىلارنىڭ سانىغا كىرگۈزۈلمىگەن» (20) دېيىلگەن بولۇپ، بىزنىڭ پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ. ئەگەر ئۇرۇش پارتلىسا ياكى باشقا ئالاھىدە ئەھۋاللار يۈز بەرسە چارلىغۇچىلارنىڭ ياكى چارلاش نۇقتىلىرىنىڭ سانى كۆپەيتىلەتتى. بۇ توغرىدا 147 ـ

نومۇرلۇق تارشا پۈتەكتە : «چارلىغۇچىلارنىڭ سا-
نىنى كۆپەيتىش قارار قىلىنغان بولسا مۇشۇ جاي-
دىن ئەۋەتىلگىنى تۈزۈك. ئىلگىرى ماجاخۇ ئېغىز-
دا تۇرىۋاتقان چارلىغۇچىلار ساڭ مۇخاغا كۆچ-
سۇن» (21) دېگەن بايانلار بار.

چارلىغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق
بولۇپ، ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك يېتىشمەسلىك
ئەھۋاللىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغاچقا، چارلىغۇ-
چى يايلار پۇرسەت تاپسىلا قېچىپ كېتەتتى. بۇ
توغرىدا 142 - نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە : «ئۆ-
تەڭ ئەمەلدارى شى نوشى داشيوڭ زەرنباغا ئۇ-
دۇنلۇق بىر چارلىغۇچىنىڭ 11 - كۈنى كېچىدە قې-
چىپ كەتكەنلىكىنى، ئەمدى بۇ يەردە چارلايدىغان
ئادەم قالمىغانلىقىنى دوكلات قىلدى» (22) دې-
يىلگەن.

ئۆتەڭ تۈزۈمى. ئۆتەڭ تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندى-
كى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى جان
تومۇرى بولۇپ، ئۇ ھەر خىل ئاخباراتلارنى ۋاقتى-
دا يەتكۈزۈشنى مەخسەت قىلاتتى. ئۇدۇننىڭ يېرى
كەڭ، بوستانلىقلار بىلەن بوستانلىقلارنىڭ ئارىلى-
قى يىراق بولغاچقا، ئۆتەڭ تۈزۈمى ئۇدۇندا خې-
لى بۇرۇندىن باشلاپلا يولغا قويۇلغان ئىدى. تى-
بەتلەر ئۇدۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن بۇ خىل تۈ-
زۈمنى داۋاملىق يولغا قويدى. ئادەتتە ھەر بىر
ئۆتەڭدە تۆتتىن يايى بولاتتى. بۇ توغرىدا 144
- نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە : «شام تېغىدىكى بىر
چارلىغۇچى پونكىتتا تۆت چارلىغۇچى بار. ئەجدى-
ھا يىلى 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى چارلىغۇچى
ئەۋەتىش توغرىسىدىكى تارشا پۈتۈك» (23) دې-
گەن خاتىرە قالدۇرۇلغان. بۇ تۆت يايىنىڭ ئىككى-
سى ئۇدۇنلۇق، ئىككىسى تىبەتلىك بولاتتى (
149 - ۋە 209 - نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكلەرنى-
ڭ پىكرىمىزگە دەلىل بولالايدۇ). ئۆتەڭدىكى
يايىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۆتەڭدىن ئۆتكەن ئەلچىلەر-
نى يېمەك - ئىچمە، ياتاق ۋە ئات بىلەن تەمىن-
لەش، خەت - چەكلەرگە (يول خەتلىرىگە) تامغا
بېسىش ھەم دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلىش
ئىدى.

3. تىبەتلەرنىڭ قوغلاپ چىقىرىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى

9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تىبەت جەمئىيىتى
قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ گۈللەنگەن باسقۇچىدىن خا-
رابلىشىش باسقۇچىغا قاراپ يۈزلەندى. بۇنىڭ-
دىن تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەر بار ئىدى. بىرىن-
چى، تىبەت قۇلدارلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى
تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇشۇپ
دۆلەت بايلىقىنى خوراتتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت-
نىڭ ئىقتىسادى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتتى.
ئىككىنچى، تىبەت خانلىقى تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن
بولغان ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن
كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈستىدىكى باج - سېلىقنى
بارغانسېرى ئېغىرلاشتۇردى. نەتىجىدە باج - سې-
لىقنىڭ بېسىمى بىلەن خەلق ئاممىسى تۇرمۇش كە-
چۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، ئاستا - ئاستا قوزغى-
لىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. تىبەتلەر ھۆ-
كۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئۇدۇن ۋە باشقا جايلاردا
چارلىغۇچىلارنىڭ ئادەم يوق جايلارغا قېچىپ كېتى-
شى ۋە ھەربىلەر ئۈچۈن توشۇلۇۋاتقان ئاشلىقلار-
نى بۇلاشتەك ئەھۋاللار بارغانسېرى كۆپىيىشكە
باشلىدى. ئۈچىنچى، چوڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر
ۋە دىندارلار (راھىپلار) ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-
يەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. تۆتىنچى، چېگرا
جايلاردىكى سانغۇنلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى زور
بولغاچقا، خاننىڭ ئەمر - پەرمانلىرى بۇ جايلار-
دا تولۇق ئىجرا قىلىنمايتتى. خان بۇ خىل ۋەزى-
يەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ھوقۇقنى مەركەزگە مەر-
كەزلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ ھو-
قۇقىغا چەك قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرى-
سىدىكى زىددىيەت تۇغۇلدى. بەشىنچى، پادىشاھ
چى سۇڭ دېزەن (755 - 779 - يىللار) دەۋرى-
دىن باشلاپ بىر قانچە ئەۋلاد زانپۇلار راھىپلارنى

يۆلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ قەبىلە ئاقساقاللى-
رىنىڭ كۈچ نەسرىنى چەكلەش ئۇسۇلىنى قوللان-
غاچقا ، بۇ ئۇسۇل بىر قىسىم ئاقساقاللارنىڭ قار-
شىلىقىنى قوزغىدى. بۇ خىل زىددىيەتلەر ئاخىرى
تىبەت خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇرۇش
پارتلاشقا سەۋەب بولدى. مىلادى 842 - يىلى
زانپۇ دامو ئۆلدى. ئۇنىڭ نوغلى بولمىغاچقا
خانلىق ئورۇنىنى تالىشىپ كەسكىن ئۇرۇش پارتلى-
دى. تىبەت خانلىقى بۇ ئۇرۇشلار بىلەن بولۇپ
كېتىپ ئۇدۇنغا قاراشقا چۇلىسى تەگمىدى. ئۇدۇن
خەلقى بۇ پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ،
مىلادى 850 يىلى تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈم-
رانلىقىغا خاتىمە بەردى. شۇندىن كېيىن ئۇدۇن
خانلىقى مۇستەقىل تەرەققى قىلىپ ، مىلادى 10 -
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
قاراخانىلار خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقى بىر
ئەسىرگە يېقىن داۋاملىشىپ ، ئاخىرقى ھېسابتا
ئاغدۇرۇلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇزۇن تارىخقا چوڭ-
قۇر تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئالدى بىلەن ، تىبەت-
لەر ئۇدۇننى بېسىۋالغاندا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ھا-
كىمىيەتلىرىنى دوراپ ئۇدۇنغا ئاھالە كۆچۈرگەن
ئىدى. (24) تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمران-
لىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ بىر قىسىم تىبەتلەر
ئۇدۇندا داۋاملىق ئولتۇراقلىشىپ قالدى. ئۇلار-
نىڭ بەزىلىرى ۋېيسارا جەمەتىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئې-
رىشىپ خېلى مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويۇلدى. مەسى-
لەن ، ئۇدۇن پادىشاھى ۋېيسارا سامبھارا مىلادى
925 - يىلى شاجۇغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى-
نىڭ ئۆمەك باشلىقى Rgyal — sam ئىسىملىك تى-
بەت ئىدى. (25) ۋاقىتنىڭ ئۆتىشى بىلەن بۇ تى-
بەت ئاھالىلىرى ئۇدۇنلۇقلار ئىچىگە سىڭىپ كەت-
تى. ئىككىنچى ، تىبەتلەر ئۇدۇننى بېسىۋالغاندىن
كېيىن ، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ قوللىنىپ كېلىۋاتقىنىغا بىر
نەچچە ئەسىر بولغان يېزىقىنىڭ بولۇشىغا قارىماي ،
تىبەت يېزىقىنى ھۆكۈمەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى.
شۇنىڭ بىلەن « ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ، ئار-
خىپلار ، شەخسى ھۆججەتلەر ۋە بىر قىسىم بۇددا

نوملىرى تىبەت يېزىقىدا يېزىلدى (26) . تىبەتلەر
ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ خىل
ئەنئەنە خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋاملاشتى. مەسى-
لەن ، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان مىلادى 925 - يى-
لى ئۇدۇن ئەلچىلىرى شاجوغا بارغاندا ئېلىپ
بارغان پادىشا ۋېيسارا سامبھارانىڭ خېتىمۇ تىبەت
يېزىقىدا يېزىلغان ئىدى. (27) ئۈچىنچى ، ئۇ-
دۇن جەمئىيىتى تىبەتلەر بېسىپ كىرىشتىن خېلىلا بۇ-
رۇن فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئۆتۈپ بولغان بولۇپ ،
بۇ دەۋردە تىبەتلەر تېخى قۇلدارلىق تۈزۈم شارائى-
تىدا ئىدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ تىبەتلەر ئۇ-
دۇندا تۇرىۋاتقان زور قوشۇننىڭ تەمىنات مەسىلى-
سىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن « بوز يەر ئېچىپ » (28)
دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇننىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكى مەلۇم
تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. تۆتىنچى ، تىبەتلەر ئۇ-
دۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن يىپەك يولىدىكى سو-
دا زەربىگە ئۇچراپ ، ئۇدۇن ئۇچۇن زىيان سالغان
بولسىمۇ ، ئەمما تىبەت بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدى-
كى سودا مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. يەنى
بۇ دەۋردە ئۇدۇننىڭ قاش تېشى ، يىپەك بۇيۇملى-
رى ۋە ئۈزۈم ھارىقى تىبەتتە بازار تاپتى. (29)
بۇ ئۇدۇننىڭ ئىگىلىكى ئۈچۈن پايدىلىق تەسىر
كۆرسەتتى.

تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۇ-
دۇن ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن-
دىن باشقا ، تىبەت جەمئىيىتى ئۈچۈنمۇ مەلۇم تە-
سىرلەرنى كۆرسەتتى. يەنى تىبەتلەر ئۇدۇن ۋە
باشقا جايلاردىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان مىللەت-
لەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرمۇش ئادەتلىرىنى مە-
لۇم جەھەتتىن ئۆزگەرتىپلا قالماستىن بەلكى دېھ-
قانچىلىق قىلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. شۇندىن كېيىن
دېھقانچىلىق تىبەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا
مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولدى. دېھقانچىلىق ئىشلەپ-
چىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئاھالىلەرنىڭ
مۇقىم ئولتۇراق نۇقتىلىرى ۋە مەلۇم كۆلەمگە ئىگە
شەھەر - قورغانلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.
(30)

قىسقىسى ، تىبەتلەرنىڭ ئۇدۇندىكى بىر ئەـ
سىرگە يېقىن داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقى تىبەت
قۇلدارلىق جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور
تەسىرلەرنى كۆرسىتىپلا قالماستىن بەلكى يەنە ئۇـ
دۇنىنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۇـ
چۇنمۇ مەلۇم تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى .

ئىزاھاتلار :

① « يېڭى تاڭنامە . تىبەتلەر تەزكىرىسى »
ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنىسا سىدىقلار يازغان
« شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى » دا كەلتۈرۈلـ
گەن نەقىل .

② رىھادسون : « تىبەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىـ
خى » ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنىسا سىدىقلار يازغان
« شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى » دا كەلتۈرۈلـ
گەن نەقىل .

③ « كونا تاڭنامە » 40 ـ يىلد . ماگورۇڭ
« تاڭ دەۋرىدىكى تىبەتلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائاـ
لىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى » دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل
« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى » ژۇرنىلى ، 1985 ـ
يىللىق 5 ـ سان .

④ ، (11) ، (14) ، (15) ـلى جىنپىڭ
« بۇددا دۆلىتى ئۇدۇن » .

⑤ S. Konow. A Saka Name of Mazar — tagh. A Volune of Eastern and Indian studies presented to professor. F. w. Ihomas onhis 72nd - Birthday. Bombay 1939. 146 — 149; KT. ii, 72; SDTV. 90 — 91.

رۇڭ شىنجاڭ « 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇـ
دۇننىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئىزدىنىش »
دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەـ
رى » ژۇرنىلى . 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان .

⑥KT. II. 72; SD TV. 79.

رۇڭ شىنجاڭ « 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇـ
دۇننىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئىزدىنىش »
دا كەلۈرۈلگەن نەقىل « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەـ
رى » ژۇرنىلى . 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان .

⑦ F. w. Thomas. TibeTan LiTerary Texst and Documents concerning chinese TurKestan. II. London. 1951. 184 — 190.

رۇڭ شىنجاڭ « 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇـ
دۇننىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئىزدىنىش »
دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەـ
رى » ژۇرنىلى . 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان .

(8) ، (9) ، (10) ، (25) ، (27) ، (
28) ، (29) يىن چىڭ « قەدىمكى ئۇدۇن بىلەن
تىبەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە »
« شىنجاڭ مەدەنىيەت ـ يادىكارلىقلىرى » ژۇرنىلى
1993 ـ يىللىق 4 ـ سان .

(12) ، (13) ، (17) ، (18) ، (20) ،
(21) ، (22) ، (23) جاڭ يۈەن « تىبەتلەرنىڭ
غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان تۈزۈملىرى « شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى » 1992 ـ يىللىق 4
ـ سان . بۇ نەقىللەردىكى تارشا پۈتۈكلەرنىڭ
رەت نومۇرى ۋاڭ شياۋ ، چېن شيەنلەر تۈزگەن »
« تىبەت يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر » ناملىق كىـ
تابىدىكى رەت نومۇرنى كۆرسىتىدۇ .

(16) يىن چىڭ « تاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ
ئىجتىمائىي ئىقتىسادى توغرىسىدا تەتقىقات » دا
كەلتۈرۈلگەن نەقىل . « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەـ
رى » ژۇرنىلى 1990 ـ يىللىق 5 ـ سان .

(24) قېزىۋېلىنغان يېرى نامەلۇم بولغان بىر
پارچە تارشا پۈتۈكتە « يۈجى قەبىلە ئاقساقىلى
چىلى ماجىغا دوكلات قىلىپ : ئەگەر بۇ يەردە تۇـ
رۇشلۇق تىبەتلەر بىلەن ئۇششۇنلۇقلار ئوتتۇرىسىدا
يايلاق تالىشىپ جىدەل ماجىرا كېلىپ چىقسا ، ئۇـ
دۇنلۇقلار ئۈچۈن باشقا يايلاق تېپىپ بېرىش كېـ
رەك . باشقا مۇۋاپىق يايلاق تېپىپ بەرمىسە بولـ
مايدۇ ، دېدى » دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان بولۇپ ،
بۇ خاتىرە بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ .

(26) ، (30) ماگورۇڭ « تاڭ دەۋرىدىكى
تىبەتلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەـ
سىرى » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى ژۇرنىلى 1985
ـ يىللىق 5 ـ سان .

پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئائىت بىر نەچچە مەسىلە توغرىسىدا

ئابدىغىنى قۇربان

يولداش دېڭ شياۋپىڭ ماركسىزمنىڭ پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى تەلىماتىنى ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئەھۋالىغا تەدبىقلاپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، «پەن ـ تېخنىكا ـ بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، .... پەن ـ تېخنىكا ـ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى» ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ كۆرسەتتى ھەمدە پەن ـ تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەلدى.

نۆۋەتتە، پەن ـ تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت ھەم ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئىچكى ـ تاشقى مۇناسىۋەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتمەكتە. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ كۈچىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم سانائەت ئىقتىدارى بولسا، ئۇرۇشتىن كېيىن پەن ـ تېخنىكا ئىقتىدارى ئاساسىي ئۆلچەم بولۇپ قالدى. ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بارغانسېرى پەن ـ تېخنىكا ۋە تالانتلىقلار رىقابىتى بولۇپ ئىپادىلەنمەكتە. دۇنيا مىقياسىدا پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىغانلىقتىن، زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىغا ئىگە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلمىۋاتقان ئەللەرگە زوراۋانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى تالان ـ تاراج قىلىشنىڭ قورالى قىلىۋالدى. پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگە سىڭىپ كىرىش، بېسىم ئىشلىتىش ۋە ئۇلارنى پارچىلاشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى بولۇپ قالدى.

ھازىر جۇڭگو دۇنيادا بىردىن ـ بىر سوتسىيالىستىك دۆلەت بولۇپ قەد كۆتىرىپ تۇرماقتا، سوتسىيالىزم كاپىتالىزمنىڭ گوركارى بولغانلىقتىن كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگوغا سىڭىپ كىرىش، پارچىلاش، بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىشكە ئۇرۇنماقتا. مەملىكەت ئىچىدە، ئاز ساندىكى كىشىلەر تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى پەرقىنى سېلىشتۇرۇپ، «سوتسىيالىزم كاپىتالىزمغا يەتمەيدۇ» دەيدىغان ئىدىيىنى تارقىتىش ئارقىلىق كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇشقا ھەرىكەت قىلماقتا.

دۆلىتىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا نەزەر سالساق، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى، شىمالىي مىللىتارىستلار ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بېكىنمىچىلىك، مۇستەبىتلىك، جاھانگىرلارنىڭ كونتروللۇقى ئىچكى ئۇرۇش ۋە نامراتلىق تۈپەيلىدىن پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئومۇمىي تەرەققىيات ستراتېگـ

يىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلىپ بەلگىلەپ، بىر
قاتار سىياسەتلەرنى تۈزۈپ يولغا قويۇپ، تەشـ
كىللىدى ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. بۇنىڭ بىلەن
ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپـ
كى مۇۋەپپەقىيەتلىرى مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ
پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى ئۈچىنـ
چى ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي
كومىتېتى «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا پەن ـ تېخنىكىغا
تايىنىش، پەن ـ تېخنىكىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشـ
قا يۈزلەندۈرۈش» تىن ئىبارەت باش فاڭجېنىنى
ئوتتۇرىغا قويۇپ، پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلـ
دۇرۇشقا توغرا يۆنىلىش كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن
ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرى ئىقتىسادىي ۋە
ئىجتىمائىي تەرەققىيات بىلەن ماسلىشىشقا يۈزلەنـ
گەن ھالدا تەرەققىي قىلىپ، خېلى زور مۇۋەپپەقىـ
يەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بەزى ساھەلەردە بۆـ
سۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەشلەر بولدى. يەنە
بەزى ساھەلەردە دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يې
قىنلاشتى ۋە يېتىشىۋالدى. لېكىن تارىخىي، ئىجتىـ
مائىي، ئىقتىسادىي ۋە بۇرۇنقى ئاساسنىڭ ئاـ
جىز، تەجرىبىنىڭ كامچىل بولغانلىقى قاتارلىق
سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا
تەرەققىياتى تەرەققىي تاپقان بىر قىسىم دۆلەتلەرـ
نىڭكىدىن خېلى ئارقىدا، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىـ
ياتى جەھەتتە ئارقىدا قالغانلىق دۆلىتىنىڭ ئۇنىۋېرـ
سال كۈچىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئاجىز ئىكەنلىكىنىڭ
ئىپادىسى. دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچىنىڭ ئاجىزـ
لىقى تۈپەيلىدىن 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇـ
شىدىن باشلاپ 100 نەچچە يىل جاھانگىرلار تەرىـ
پىدىن بوزەك قىلىنغان خورلۇق تارىخىمىزنى ئۇنۇتـ
ماسلىقىمىز كېرەك.

قىسقىسى، مەيلى خەلقئارا رىقابەت ياكى
دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈپ، ئۇنىۋېرـ
سال كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ياكى تارىخىي ئاچچىق
ساۋاقلار ھەم ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى
مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسبالىنى قولغا كەلـ
تۈرۈش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بولمىسۇن، ئېلىمىزـ
نىڭ پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنى ناھايىتى زور تىـ
رىشچانلىق بىلەن ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇشـ
مىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، نۆۋەتتە، ئېلىمىزنىڭ
پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا
ساقلىنىۋاتقان تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە مەسىلىنى
ھەل قىلىشىمىز ئىنتايىن زۆرۈر.

بىرىنچى، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ پۈتـ
كۈل خەلق ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ قېلىش مەسىلـ
سى. ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى گەرـ
چە زامانىۋى سانائەت ۋە كەسىپلەرنىڭ قۇرۇلۇشـ
نى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان بولسـ
مۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ پۈتـ
كۈل خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشىدىن ئايرىلىپ قالـ
غان بولۇپ، پەن ـ تېخنىكا بىلەن ئىقتىساد، جەمـ
ئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۆز ئارا ماسلاشمايدۇ. بۇ
ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىدا، ئۇزۇنـ
دىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نوقۇل ۋە بىر
تەرەپلىمىلىك ھادىسە. پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىـ
نى تېزلىتىش ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن
پەن ـ تېخنىكا بىلەن ئىقتىساد ۋە جەمئىيەت تەرەقـ
قىياتىنى ماسلاشتۇرۇشىمىز، پەن ـ تېخنىكىنى
خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشىنىڭ پىشاگى قىلىشىمىز
لازىم.

ئىككىنچى، پەن ـ تېخنىكا تەتقىقات نەتىجىـ
لىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرۇشقا
سەل قاراش مەسىلىسى. ئېلىمىزدە ئۇزاق مۇددەت
پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغانلىـ
قى سەۋەبىدىن پەن ـ تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن
ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى، پەن ـ تەتقىقات پاـ
ئالىيەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ـ ئىگىلىك پاـ
ئالىيەتلىرى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ قالغان،

پەن ـ تېخنىكا پائالىيەتلىرىدە تەتقىقاتتا ئېتىبار بېرىلىپ، ئېچىش، پايدىلىنىشقا، بولۇپمۇ پەن ـ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرۇشقا سەل قارالدى. بۇنىڭ بىلەن ھەم پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى جانلىق بولمىدى. ھەم پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش يېتەرلىك بولمىدى. پەن ـ تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىرلەشكەندىلا ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تاپالايدۇ ھەم ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتەلەيدۇ. شۇڭا بىز پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا پەن ـ تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى، پەن ـ تەتقىقات پائالىيىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، پەن تەتقىقاتتا ئېتىبار بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېچىش، پايدىلىنىشقا، بولۇپمۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى، پەن ـ تېخنىكىنى باشقۇرۇش سىياسەتلىرى ۋە ۋاستىلىرى مەسىلىسى. ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكىنى باشقۇرۇش سىياسەتلىرى ۋە ۋاستىلىرى ئاددىي ھەم قاتمال بولۇپ، يەنىلا داشقازاننىڭ تامىقىنى يېيىش ھادىسىلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى پەن ـ تەتقىقات پائالىيەتلىرى پىلاندىكى تۈرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پەن ـ تېخنىكا سىياسەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسەتلەر تېخى مۇكەممەللەشمىدى. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇكەممەل سىستېما تېخى شەكىللەنمىدى. بىز پەن تېخنىكا ئىشلىرىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بۇنى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. سىياسەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە، پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق يېڭى سىياسەتلەرنى ۋە ۋاستىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشىمىز، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان سىياسەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈشىمىز لازىم.

تۆتىنچى، پەن ـ تېخنىكا مەبلىغى مەسىلىسى. بۇ، ئاساسەن، پەن ـ تېخنىكا مەبلىغىنىڭ پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىق مەسىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پەن ـ تېخنىكا تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ، 1985 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا سېلىنمىسىدا ئاساسلىقى مالىيەدىن پۇل بۇيرۇپ بېرىشكە تايىنىشتەك بىر خىل يول ۋە بىردىن ـ بىر شەكىل تەدرىجىي ئۆزگەرتىلىپ، يېڭى مەنبە ۋە يېڭى شەكىللەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن پەن ـ تېخنىكا مەبلىغىمۇ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ، 1988 ـ يىلدىن 1991 ـ يىلغىچە دۆلەت مالىيەدىن بۇيرۇپ بەرگەن، كارخانىلار سالغان ۋە بانكىلار قەرز بەرگەن پەن ـ تېخنىكا مەبلىغى بۇرۇنقى 28 مىليارد 205 يۈەندىن 47 مىليارد 427 يۈەنگە كۆپەيدى. لېكىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، پەن ـ تېخنىكا سېلىنمىسىغا بولغان ئېھتىياجمۇ ئۈزلۈكسىز ئاشقانلىقتىن، پەن ـ تېخنىكا سېلىنمىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ۋە شەكلى جەھەتتە يەنىلا ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ، پەن ـ تېخنىكا سېلىنمىسىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسى يەنىلا تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەن ـ تېخنىكا سېلىنمىسىنى يۇمشاق سېلىنما، ئاز ـ كۆپ بولسىمۇ ئومۇمىي ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ دېگەنگە ئوخشاش مۇجمەل قاراشلار تۈپەيلىدىن پەن ـ

تېخنىكا سىلىنمىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش سىلىنمىسى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىلگەن ، بۇ هال پەن - تېخنىكىنىڭ تېز تەرەققى قىلىش ۋە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنىڭ ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشىغا زىيان يەتكۈزىدۇ. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، تەرەققى تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن پەن - تېخنىكا سىلىنمىسى تەڭ ئېشىش مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ، يەنە كېلىپ ، پەن - تېخنىكاسىلىنمىسىمۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى سىلىنما بولۇپ ، پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرىگە مەدەت بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، پەن - تېخنىكا مەبلىغىنىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا ئاشۇرۇشىمىز لازىم. پەن - تېخنىكا ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا سىلىنما جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پەن - تېخنىكىغا مەبلەغ توپلاش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ، پەن - تېخنىكىنىڭ مەبلەغ ئېھتىياج ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، يېڭى مەبلەغ مەنبەلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ پەن - تېخنىكىغا مەبلەغ سېلىش سىستېمىسىنى قۇرۇپ ، پەن - تېخنىكا مەبلىغىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرىشىمىز لازىم.

تۆتىنچى ، بىكىنمىچىلىك ۋە بېقىندىلىق مەسىلىسى. بۇ تارىخىي ۋە رېئال مەسىلە. 1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ «بىكىنمىچىلىك» دىپلوماتىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇشى جۇڭگونى دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدىن ئارقىدا قالدۇرۇپ ، جاهانگىرلار تەرىپىدىن ئۇزاق مۇددەت بوزەك قىلىنىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرى بولغان ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان ، ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى گەرچە دەسلەپكى قەدەمدە بىر قەدەر تەرەققى قىلىپ ، خېلى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن دۆلىتىمىز ئۇزاق مۇددەت جاهانگىرلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن ، چەت ئەللەر بىلەن تار دائىرىدە هەمكارلىشىشتىن سىرت بىكىنمىچىلىك خاراكتېرىدىكى دىپلوماتىيە سىياسىتى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى بىكىنمىچىلىكنىڭ ئاسارىتىگە ئۇچراپ ، دۇنيانىڭ پەن - تېخنىكا يېڭىلىقلىرىدىن خەۋەرسىز قىلىپ ، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا بولۇپ قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇش ئارقىلىق پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كەڭ ۋە داغدام يول ئېچىلدى. بۇنىڭ بىلەن چەت ئەللەرنىڭ نۇرغۇن ئىلغار ، يېڭى ، يۇقىرى پەن - تېخنىكا تۈرلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ كىرگۈزۈلۈپ ، ئۇلار بىلەن كەڭ دائىرىدە هەمكارلىشىش يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە نۇرغۇن ناچار نەرسىلەر ۋە چىرىك ئىدىيىۋى ئېقىملارمۇ سىڭىپ كىردى. شۇڭا بىز ئۇلار بىلەن ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق ئىلغار ، يېڭى پەن - تېخنىكا تۈرلىرىنى قوبۇل قىلىش ، كېڭەيتىش ئاساسىدىكى هەمكارلىقنى ئۇزاق مۇددەت ، ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا چەت ئەللەرنىڭ ناچار نەرسىلىرى ۋە چىرىك ئىدىيىۋى ئېقىملىرىغا قارشى تۇرۇشىمىز لازىم.

شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش ۋۇرۇركى ، چەت ئەللەر بىلەن هەمكارلاشقان پەن - تېخنىكا تۈرلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تېز ۋە پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ ، ئۇ تۈرلەرنى هەم ئۇلار بىلەن هەمكارلاشقان ۋاقىتتا قوللىنالايدىغان ، هەم مۇستەقىل

قوللىنالايدىغان بولۇشىمىز؛ ھەر قانداق پەن ـ
تېخنىكا تۈرلىرىنى چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ
ھەمكارلىقى ۋە ياردىمىدىن ئايرىلىپ قالغاندا
تەتقىق قىلالمايدىغان ھەم قوللىنالمايدىغان بىقىن-
دىلىق ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشتىن ساقلىنىشىمىز
لازىم. شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، 1860 ـ
يىللاردىن باشلاپ، بىر تۈركۈم ئەجنەبىچىلەر چىڭ
سۇلالىسىنىڭ لىكشىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى
ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن، غەرب كاپىتالىزمىنىڭ سا-
نائەت ئۇسكۈنە ۋە تېخنىكىلىرىنى كىرگۈزۈپ، كا-
پىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا تەقلىد قىلىپ جۇڭگو-
دا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇپ،
ئەجنەبىچىلەر ھەرىكىتى ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ
ھەرىكەت گەرچە جۇڭگودا يېقىنقى زامان سانائىتى-
نى مەيدانغا كەلتۈرۈش رولىنى ئوينىغان بولسى-
مۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك بېقىندىلىق خا-
راكتېرىنى ئالغاچقا، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى چەت
ئەللىكلەر تەرىپىدىن نابۇت قىلىنىۋېتىلدى. ئەجەپلە-
نەرلىكى شۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى زو-
زوڭتاڭ ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيىلىكلەر بىلەن ھەمكار-
لىشىپ قۇرغان فۇجيەن كېمىسازلىق زاۋۇتى 1884 ـ
يىلىدىكى جۇڭگو ـ فرانسىيە ئۇرۇشى داۋامىدا
فرانسىيىلىكلەر تەرىپىدىن كومپەيكۇم قىلىنىۋېتىلدى.
يەنە شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يېڭى
جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي
قاتارلىق يېڭى جۇڭگو رەھبەرلىرى 1950 ـ يىلى 2
ـ ئايدا موسكۋادا ستالىن بىلەن «جۇڭگو ـ
سوۋېت دوستلۇق ھەمكارلىق كېلىشىمى» نى ئىمـ
زالاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن
ئىدى. 1959 ـ يىلى جۇڭگو سوۋېت مۇناسىۋىتى
يىرىكلەشكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ستالىن
رىياسەتچىلىكىدە ئىمزالانغان كېلىشىمگە ۋاپاسىز-
لىق قىلىپ، جۇڭگوغا ياردەمگە كىرگۈزگەن مۇتە-
خەسسىسلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىپ، قەرزلەرنى قايتۇ-

رۇشقا قىستاش بىلەن نۇرغۇن پەن ـ تېخنىكا تەت-
قىقات تۈرلىرى ۋە قۇرۇلۇشلار يېرىم يولدا توختاپ
قېلىپ، ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈردى. بۇ تارىخىي
ئاچچىق ساۋاقلارنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز لازىم.
بەشىنچى، پەن ـ تېخنىكا قوشۇنىنىڭ ئىسراپ-
چىلىق مەسىلىسى. مەملىكىتىمىزدە ئالىي مەكتەپلەر-
نى پۈتتۈرگەنلەر، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ نىسبىتى بى-
لەن سېلىشتۇرغاندا، ئىگىلىگەن سانى تەرەققىي
تاپقان دۆلەتلەرنىڭكىدىن خېلىلا تۆۋەن تۇرىدۇ.
پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىمىز مەيلى سان ياكى سۈ-
پەت جەھەتتىن بولمىسۇن، تېخى زامانىۋىلاشتۇ-
رۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. لې-
كىن جەمئىيەتتە بۇ ئېھتىياجنىڭ ئەكسىچە، پەن ـ
تېخنىكا خادىملىرى مۇۋاپىق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇل-
مىغان، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتى تولۇق جارى قىلدۇ-
رۇلمىغان، قەھرىمانلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئۈچۈن
سورۇن يوق بولۇشتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت. مەملى-
كەت بويىچە 10 مىليوندەك پەن ـ تېخنىكا خادىمى-
نىڭ 60 ـ % 70 ى ئەمەلىيەتتە يېرىم ئىشلەش يا-
كى خىزمەت يېتىشمەسلىك ھالىتىدە تۇرماقتا. ئالى
ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرۈپ، خىزمەت كۈ-
تۈپ تۇرغان ياشلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.
ھەتتا پىلان ئىچىدە ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن-
لەرمۇ خىزمەت كۈتۈپ تۇرۇش، ياكى ئۆز كەسپىگە
ئورۇنلاشتۇرۇلماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇلار
ناھايىتى چوڭ ئىسراپچىلىق بۇ، ئىگىلىك تارماقلى-
رىنىڭ پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنىڭ رولىغا بولغان
تونۇشىنىڭ تېخى يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، پەن ـ
تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا قوللى-
نىشقا ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى،
ھەمدە پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مەھ-
سۇلاتقا ئايلاندۇرۇش نىسبىتىنىڭ تېخى تۆۋەن ئى-
كەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىلەن
پەن ـ تېخنىكا تۈزۈلمىسىنى يۇرۇشلەشتۈرۈپ
ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق بۇ چوڭ زىددىيەتنى ۋاقتى-
دا مۇۋاپىق ھەل قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر.
ئالتىنچى، پەن ـ تېخنىكا قوشۇنىنىڭ تەمىن-

نات ۋە تۇرمۇش شارائىتى مەسىلىسى. پەن - تېخنىكا پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا پەن - تېخنىكا خادىملىرى ھەم پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچىقى، ھەم پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى تارقىتىش ۋە پەن - تېخنىكا تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرۇشنىڭ ئەلچىسى. بىر قولىدا ئوقۇتۇش، بىر قولىدا پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلار ئېلىمىز پەن - تېخنىكا قوشۇنىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىمىز پەن - تېخنىكا قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ھەم تۇرمۇش شارائىتى كارخانا ۋە پۇل مۇئامىلە ئورۇنلىرىدىكى ئىشچى خىزمەتچىلەرنىڭكىدىن خېلى تۆۋەن تۇرىدۇ. بۇ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سۈپىتى بىلەن ئىش ھەققى تەتۈر تاناسىپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىقتىسادلىقلار رىقابىتى بارغانسېرى كەسكىنلىشىۋاتقان ھازىرقى تارىخى دەۋردە، ئېلىمىز پەن - تېخنىكا قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، تەمىنات ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، ئۇلارنىڭ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا تولۇق شەرت - شارائىت يارىتىش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئېلىمىز ئىسلاھاتنىڭ قاينام - تاشقىنلىق دولقۇنى ئىچىدە، گوۋۇيۈەنىنىڭ «پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېخىمۇ تېزلىتىش توغرىسىدىكى قارارى» ۋە مەملىكەتلىك پەن - تېخنىكا يىغىنىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشى، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىدىكى يوقىرىقىغا ئوخشاش مەسىلىلەر ئۈزلۈكسىز ھەل قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى پارلاق مەنزىلگە قەدەم قويغۇسى.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق ...

«ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى» ئاتۇش شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىكى مەشھەد كەنتىگە جايلاشقان. شەھەر مەركىزىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، ئۇ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەپنە قىلىنغان جاي. بۇنىڭغا ھازىرغا قەدەر 1000 يىلدەك ۋاقىت بولدى. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، ئۇ شىنجاڭدا ئىسلام ئېتىقادچىلىرىنىڭ پېشىۋاسىدۇر. شۇڭا، ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى «جۇڭگو مەشھۇر ئاسار - ئەتىقىلەر لۇغىتى» دېگەن كىتابقا ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاسار - ئەتىقىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە كىرگۈزۈلدى. بۇ مازارغا 1990 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت ۋە يەرلىك كۆپلەپ مەبلەغ ئاجرىتىش بىلەن ئالدى دەرۋازا، ئىككى ياندىكى قىرىق نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مۇنارنى يېڭىدىن ياسىدى، بۇنىڭدىن باشقا دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىنكى سول تەرەپتىكى پېشايۋانلىق مەسچىت ۋە ئەتراپتىن قورشالغان تاملىرىمۇ رېمونت قىلىندى، چاسا خىش ياتقۇزۇلغان يول ياقىسىدىكى دەل - دەرەخ گۈل - چېچەكلەر كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدۇ، شىمالىي قىسمىدىكى تۆت چاسا كۆركەم ئۆينىڭ ئىچىگە «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» نىڭ مېيتى قويۇلغان. بۇ ئۆينىڭ ئۈستىگە ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن مۇنار ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۆزگىچە ھەيۋەتلىك قىياپەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ تەرەپتە سامانىيلار خانلىقىدىن كېلىپ چىققان «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» نى تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن «ئەبۇ ناسىر سامانىي» نىڭ قەبرىسى بار.

تەھرىرلىك — يازغۇچىلىق

ئىسلامجان شېرىپ

1 . تەھرىرلىك ـ يازغۇچىلىقنىڭ داۋامى

زامانىمىز ئومۇميۈزلۈك ئىجادىيەت دەۋرىگە
قەدەم قويدى. بىزنىڭ تېخىچە تەبىئىي مەھسۇلاتلى-
رىمىزنى ماختاش بىلەن ئۆزىمىزنى ئەمەكلەپ يۈرۈ-
شىمىزگە قارىماي، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى
قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەھسۇلاتلى-
رىنى كىشلەرنىڭ پسخىكىسىغا لايىقلاشتۇرۇپ
پىششىقلاش يولى بىلەن رىقابەت بازىرىدا ئۆزىگە
بوشلۇق ئىزدەۋاتقانلىقى بۇنىڭ دەلىلى. دۇنيا-
نىڭ ئىلغار ئەللىرىدە، ھەتتا بىز داشۆلىرىمىزدىمۇ
ئويلاپ كۆرمەيۋاتقاندا، ئادەمنىڭ يوشۇرۇن قا-
بىلىيىتىنى ئېچىش ۋە ئۇ قابىلىيەتنى تۇرمۇشنىڭ
بارلىق ساھەلىرىنى بىرەكلەشكە ئىشلىتىشنى مەق-
سەت قىلغان ئىجادىيەتشۇناسلىقنىڭ ئومۇمىي
خەلق مائارىپىنىڭ دەرسلىكىگە ئايلىنىپ، خەلقنىڭ
ئىجادكارلىقىنى ئاشۇرۇشقا تەدبىقلىنىۋاتقانلىقى
بۇنىڭغا تېخىمۇ تولۇق پاكىت. بىز مۇھەررىرلەر
دەل مۇشۇنداق ئىجادىيەت دەۋرىدە تۇرۇپ خەلقى-
مىزنىڭ مەدەنىيەت كۆلچىكىگە سۇ باشلاپ كەلگۈ-
چى ۋە ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەتنىڭ ھۇل تې-
شى بولغان مائارىپقا ياردەملەشكۈچىلەرمىز. بىر
دۆلەت، بىر مىللەت، ھەتتا دۇنيا، ئىنسانىيەت تە-
رەققىياتىدا ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلەشنىڭ تۈپ سەۋە-
كارى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى
بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ۋاستىچىلىك قىلىدىغان كىتاب،
ژۇرنال، گېزىت، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىشلەپچىقى-
رىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ يېتەكلىگۈ-
چى بولغانلىقتىن، بىز مۇھەررىرلەر ھەممىدىن ئاۋ-
ۋال كىشلەرگە ئەقىل ـ پاراسەت، كۈچ، قۇۋۋەت
سوغا قىلىمىز. بۇنداق ئىكەن، بۇ مۇقەددەس
مەجبۇرىيەتنى ئورۇنداشنىڭ باش ھالقىسى نېمە؟

بىز بۇنىڭغا ئىجادىلىق ياكى يازغۇچىلىق ما-
ھارىتى دەپ جاۋاب بېرىمىز. چۈنكى، كىتاب،
ژۇرنال ۋە ياكى رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى
ئىشلەپچىقىرىشتا مەسلىنىڭ تۈگۈنى ئىجادىيەت
بولۇپ، ئاپتورلار بىلەن مۇھەررىرلەر ئىجادىيەت
ۋەزىپىسىنى ئورتاق ئورۇندايدۇ. نەشرىياتچىلىق-
نىڭ بېشى يازغۇچىلىق بولسا، ئاخىرى مۇھەررىر-
لىك بولىدۇ. مۇھەررىر پەقەت ئۆزىنى ئىجادىيەت
ئىچىگە قويغاندا، ئەقەللى بولغاندىمۇ ئىجادىيەت-
نىڭ ئورتاقلىقى ھەم چوڭ كاتوگورىيىلىرىدىكى ما-
ھىيەتلىك قانۇنىيەتلەرنى بىلگەندىلا ئىجادىيەت
ۋەزىپىسىنىڭ ئاخىرىنى ئويلاپ ئورۇندىيالايدۇ.
بىراق، مەن كىتاب ۋە ژۇرنال نەشرىياتچىلىقى بى-
لەن ئۇزاق يىللار شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ياز-
غۇچى بىلەن بىرلىكتە ئىجادىيەت ۋەزىپىسنى ئۆز
ئۈستىگە ئالمايدىغان مۇھەررىرلەرنى كۆرۈپلا قال-
ماستىن، بۇنداق ئەھۋالنىڭ تەھرىر بۆلۈملىرىدە
سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەلگە ئايلىنىپ، يېزىش-
تىن ئايرىلغان يالقاۋ مۇھەررىرلەرنىڭ كۆپىيىپ كې-
تىشىگە ياكى نۇقۇل تەرجىمە سېلىشتۇرىدى-
غانلارنىڭ تەرجىمە بىلەن جان ساقلاشنىڭ كويىدا
خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىۋات-
قان بىلىملىك ئاپتولارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى
چەتكە قېقىشقا ئاساس ھازىرلاپ بېرىپ، مەدەنىي-
تىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىنى غۇۋالاشتۇرۇۋات-
قانلىقىنى ھېس قىلدىم. مەدەنىيەت كېلىچىكىمىزنى
تۈرلۈك مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىلغار مىللەتلەر-
نىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى بىلەن تولۇقلاش نا-
ھايىتى زۆرۈر بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ يۈرىكىدە
جەزبىلىك تۇيغۇ قوزغايدىغان، مىللىي ئىدىياللىق-
نى زامانغا لايىقلاشتۇرىدىغان يازارمەنلىرىمىز تې-

خىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ، تەھرىر بۆلۈم-
لىرىدە تەھرىرلىك بىلەن يازغۇچىلىقنى بىر بىرى-
دىن ئايرىپ تاشلايدىغان بۇنداق سۆزۈلما خا-
راكتېرلىك كېسەللەرنى داۋالاش ، تەھرىرلىكنى
يازغۇچىلىق بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئىجادىيەت
ۋەزىپىسىنى ئاپتولار بىلەن بىرلىكتە ئورۇنلاشنىڭ
شەرتى بولىدۇ ، ئەلۋەتتە .

تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ ئەمەلىيىتىگە قارايدى-
غان بولساقمۇ يېزىش شەرت بولمايدىغان ھېچقان-
داق ئىش يوق . ئەسەر تەكشۈرۈش پىكرى ، ئاپتور
ۋە كىتابخانلارغا يازىدىغان مەكتۇپلەر ، كىرىش
سۆز ، خاتىمە ، كىتابلارغا باھا ، زاكاس خېتى قا-
تارلىقلار يازغۇچىلىقنىڭ مىنىموم دەرىجىسى بولسى-
مۇ ، ئۇلارنى ياخشى يېزىش نەشرىياتچىلىقنىڭ
ھالقىلىرىنى ئىگىلەشتە شەرت بولۇپ قېلىۋېرىدۇ .
بۇنداق شەرتلەرنى قانداق ئورۇنداش ۋە ئاستا
- ئاستا يازغۇچىلىققا ئۆتۈش بىلەن بۇ كېسەلنى
داۋالاشتا پىشقەدەم مۇھەررىرلەر بىزنىڭ ئۈلگىمىز-
دۇر . 70 - 80 - يىللاردا مەن كۆرگەن پىشقەدەم
مۇھەررىرلەر يېزىشقا ئىنتىلىپ تۇراتتى . ئۇنىڭدىن-
مۇ بۇرۇنقى چاغلاردا يېزىشنى بىلمەيدىغان مۇ-
ھەررىر ياكى نەشرىيات باشلىقلىرى يوق ئىدى .
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ پىشقەدەم ئالى مۇ-
ھەررىرى مەرھۇم مامۇت سابىتنى ئالىدىغان بول-
ساق ، ئۇ مېنىڭ تەرجىمە قىلىش ۋە گېزىت ژۇر-
نااللارغا ئاددى ماقالىلارنى يېزىشتىن ئىلمىي ما-
قالە ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىشقا سەۋەب بول-
غان ئىدى ، مەن مەركىزى پارتىيە مەكتىپىدە ئاسپى-
رانتلىقتا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەن بىر كۈنى ئۇنىڭ
ھوزۇرىغا باردىم . ئۇ مېنىڭ بېيجىڭدا بىلىم ئاشۇ-
رۇش جەريانىدا ئالغان تەسىراتلىرىمنى سورىدى .
مەن ۋەقەشۇناسلارغا ئوخشاش بايانلارنى قاي-
رىپ قويۇپ ، ھازىرقى ۋەزىيەتتە ئادەمنىڭ ئىچكى
دۇنياسىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشنىڭ

كەلگۈسى ئىستىقبالىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى-
نىڭ نەقەدەر مۇھىملىقى ھەققىدە تەسىراتىمنى سۆز-
لەپ بەردىم . ئۇ گەپ ئارىلىقىدا نۇرغۇن ئىلمىي
مەسىلىلەرنى ، بولۇپمۇ دۇنيانىڭ مەدەنىيەت تەرەق-
قىياتىنى ، پەن-مەدەنىيەتتىكى يېڭى بايقاشلارنى
ئاخىرقى نۇقتىدىن قوبۇل قىلىپ مىللەتكە ئۆز-
لەشتۈرۈش ھەققىدىكى مەسىلىلەرنى قىزىقسىنىپ
سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن ، « ھەببەللى ، - دېدى
ئۇ ، - بۇ مەزمۇنلار داشۆدىكى باللارغا ، بار-
لىق ئوقۇتقۇچىلارغا دەرس قىلىپ سۆزلەپ بەرگى-
دەك مول ئىكەن ، ھەتتا كىتاب قىلىپ يېزىپ پۈت-
كۈل خەلققە بىلدۈرۈشكە تېگىشلىك ئىلىم ئىكەن .
مېنىڭچە ، تامامەن شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇ . دەر-
ھال قولغا قەلەم ئالسىلا ، ئۇنداق بولمىغاندا ،
بۇ پىكىرلەر بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن ئەستىن كۆ-
تۈرۈلۈپ كېتىدۇ . » مەن تەھرىرلىكتە پىشقان بۇ
تالانتلىق مۇھەررىرنىڭ ئالاھىدە كۈزىتىش سەزگۈ-
لىكى بىلەن مېنى جەزمەنلەشتۈرگەنلىكىدىن « مەنمۇ
كىتاب يازالايدىغان ئوخشايمەن » دەپ چۆچۈپ
خوشال بولساممۇ ، قەلەم تەۋرىتىشتىكى خاملىقىم-
نى نەزەرگە ئېلىپ دەماللىققا ۋەدە قىلالمىدىم . ئۇ
« ئەسەر يېزىش دېگەن خۇددى بالا مېڭىشنى ئۆ-
گەنگەنگە ئوخشايدۇ . يېزىش جەريانىدا بارغان-
سېرى روھلىنىش ، جاپالىق ئۆگىنىش بىلەن يېڭى
باسقۇچلارغا كۆتۈرۈلۈش بولىدۇ . ھازىرچە قە-
لەملىرى خام بولسىمۇ ، ئۆزلىرىگە ئىشەنچە قىلىپ
يېزىشنى ، يېزىش جەريانىدا چىنىقىشنى باشلى-
سىلا ، مانا مەن تېگىشلىك ياردەملەرنى بېرىمەن »
دېدى . ئۇ شۇ چاغدا پىرافېسور ئابدۇشۈكۈر
مەتىمىننىڭ « فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمى-
سى » دېگەن ئەسىرى ئۈستىدە ئىشلەۋاتقان ئى-
كەن . مەن ئۇنىڭدىن ھېچقانداق مۇئەللىمدىن
ئاڭلىمىغان قۇتلۇق سۆزلەرنى ئاڭلاۋاتقاچقا زا-
دىلا ئايرىلغۇم كەلمىدى ، ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى چۈ-

شەنگەندەك قىلىپ، ئەتىسى مېنى شىنجاڭ داشۆنىڭ فرافېسورى ئابدۇشۈكۈر مەتمىننىڭ ھوزۇرىغا باشلاپ باردى. ئۇ يەردە بۇ ئۇستاز ئۆزىنىڭ «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»نى ئاممابلاشتۇرۇش ۋە ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاش ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر ھەم تېخنىكىلىق مەسىلىلەرنى بايان قىلدى. فرافېسور ئابدۇشۈكۈر مەتمىن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە شۇنداق قايىل بولدىكى، «بۇ ئەسەر ئىككىمىزنىڭ ھەمكارلىقىدا پۈتۈپ چىقىۋاتىدۇ» دېدى. دېمەك، ئۆزىنى تەرجىمە ۋە يازغۇچىلىقتا چېنىقتۇرغان، يازغۇچىلىقنىڭ ئورتاق بولغان ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلىرىنى چۈشەنگەن بۇ ئۇستازنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئابدۇشۈكۈر مەتمىندەك ئالىملار ئۆز ئەسىرىنى تېخىمۇ يارقىنلاشتۇرسا، مەندەك قەلىمى گال، خام ئاپتورلار بۈگۈنكى كۈندە ئەسەرلەر يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. شىنجاڭدا يېرىم ئەسىر جاراڭلاپ تۇرۇۋاتقان «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى تۇردى سامساق، پىشقەدەم باش مۇھەررىرلىرى ئەخەت تۇردى، قاھار جېلىللارنىڭ ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا شۇنچە يارقىن ئوبرازغا ئايلىنىشى، «شىنجاڭ ياشلىرى»نىڭ باش مۇھەررىرى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ شىنجاڭدىكى ياش ئاپتورلار ئارىسىدا شۇنچە سۆيۈملۈك بولۇپ كېتىشى … بۇلارغا ئوخشاش نۇرغۇن مۇھەررىرلەرنىڭ ئالاھىدە يازغۇچىلاردىن بولۇپ ئاپتورلار قوشۇنىمىزغا تېخىمۇ كۆپ كۆچەتلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشىمۇ ئەنە شۇنداق يازغۇچىلىق بىلەن مۇھەررىرلىكنى زىچ بىرلەشتۈرۈشنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ھازىرقى دۇنياغا نەزەر سالغىنىمىزدىمۇ، نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە يازغۇچى-مۇھەررىر-نەشرىيات سودىگەرلىرى لىنىيىسىنى ياكى مۇھەررىر-يازغۇچى-نەشرىيات سودىگەرلىرى لىنىيىسىنى ۋە ياكى مۇخبىر - مۇھەررىر - جەمئىيەتشۇناسلار لىنىيىسىنى كۆرىمىزكى، يازغۇچىلىقتىن ئايرىلغان نوقۇل ئىملاكەشلەر گورۇھى ياكى تەتقىقاتتىن ئايرىلغان نوقۇل تەرجىمە سېلىشتۇرغۇچىلار گورۇھىنى كۆرمەيمىز. بۇنىڭدىن ئۆزىمىزگە نەزەر سالغىنىمىزدا شۇنى تەخمىن قىلالايمىزكى، بىزدە ھازىرقى كۈندە باش كۆتىرىپ قالغان بۇنداق نوقۇل تەھرىرلىك، ئۆزلىرى قەلەم ئارقىلىق مەنىۋى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا پوستا تۇرغان تۇرۇقلۇق يېزىشنى مەشق قىلماسلىق، ئاپتورلارغا تېخىمۇ ئىلغار، يېڭى، ئىلمىي تېمىلاردا يازدۇرۇش ئۈچۈن، ھازىرقى دۇنيانىڭ ئىلغار يەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا بىزنىڭ مەدەنىيەتتە كەم جايلىرىمىز نېمە؟ ئۇنى قانداق تولۇقلايمىز؟ قانداق ئەسەرلەر بىزدىكى پىسخىك ئاجىزلىقلارغا شىپا بولىدۇ؟ يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئىجادىيەتنى ئەدەبىيات سەنئەت ساھەسىدىن ئىبارەت تار كىچىككە قىستاپ قويۇپ، ئىلىم - پەننىڭ باشقا ساھەلىرىدە ئات چاپالمايدىغان بولۇپ قالغان جايلىرىمىزنى تولۇقلاشقا كېرەكلىك ئەسەرلەرنى قانداق قىلىپ تولدۇرىمىز؟ دېگەندەك تېما تاللاش دائىرىسىدىكى ئىجادىي ئويلاردا بولماسلىق خەلقىمىزنىڭ گىگانت ئادەملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا باشقا خەلقلەر بىلەن بەيگىگە چۈشۈشكە بىر خىل توسالغۇ، جەمئىيەتنىڭ نېرۋا شاخچىلىرىنى ياشارتىپ تۇرىدىغان نەشرىياتچىلىقتىن ئىبارەت چوڭ مېڭىدىكى بىر يىلىگدەش بولۇپ، بۇنداق ھالەت بىزنى يۇقىرىقىدەك پىشقەدەم مۇھەررىرلىرىمىزنىڭ تەھرىرلىكنى يازغۇچىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئەنئەنىسىگە كۈچلۈك ۋارىسلىق قىلىشنى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، خەلقىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتقان ھەر بىر مۇھەررىر بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ئالدىراش، ئىجادىيەت دەۋرىنىڭ قەدىمىگە يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن جاسارەت بىلەن ئىلگىرىلەش كېرەك.

2 . يازغۇچىلىقتىكى ئورتاقلىق ئالامىتى ۋە مۇ-
ھەررىرلەرگە قويىلىدىغان تەلەپ

بىزنىڭ مەسىلىنى بۇنداق ئوتتۇرىغا قويىشى-
مىزدىكى سەۋەب شۇكى ، تەھرىرلىك ئاساسلىقى
ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مۇلازىمەت خىزمىتى
بولۇش سۈپىتى بىلەن پەن - تېخنىكا خادىملىرى-
دىن ئۈستۈن بولغان ھېسسىيات سەزگۈرلىكىنى تە-
لەپ قىلىپ ، ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ خوشلۇق -
خاپىلىقى ، بەخت-سائادىتى ، قايغۇ-ھەسرىتى ،
نىشان قوغلىشىش رىقابىتىدىكى ئۆزىنى رىئاللاش-
تۇرۇشىنىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىدىكى مۇرەككەپ ھېس-
سىياتلارغا ھامى ھالدا ئىلگىرىلەيدۇ. شۇنداق
بولغاچقا ، ئۇ ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى-
نى ئىپادىلەيدىغان ماددى مەدەنىيەت ئادەملىرىگە
قارىغاندا تېخىمۇ سەزگۈرلۈك بىلەن تۇرلۇك ژا-
نىرلاردىكى ئەسەرلەرنىڭ پىكىر تومۇرى ۋە ھېسسى-
يات ئېقىمىنى چۈشىنەلەيدىغان بولۇشقا مۇھتاج
بولىدۇكى ، ھەرگىز نوقۇل ھالدىكى ئىملاكەشلىك
ياكى تېخنىكلىق تۈزەشكىلا مۇھتاج بولمايدۇ.
بۇنداق مۇھتاجلىق تۇرلۇك ژانىردىكى ئەسەرلەر-
نى بىر - بىرلەپ بىلىپ كېتەلمىگەن ، ياكى ھەر بىر
ژانىردىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ كېتەلمىگەن تەقدىر-
دىمۇ ، ھەر بىر مۇھەررىردىن بىر پۈتۈن مەدەنىيەت
گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىۋاتقان ئەسەرلەر ئىجادىيى-
تىدىكى ئورتاقلىق بىلەن شۇ ئەسەرلەرنىڭ چوڭ
كاتوگورىيىلىرىدىكى ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىنى
بىلىشنى شەرت قىلىدۇ. چۈنكى ، تۇرلۇك ئىجادىي
پائالىيەتلەردە ئورتاق قانۇنىيەت بولىدۇ ، بۇ ئى-
جادىيەتنىڭ ئورتاقلىقىدۇر. بۇنىڭ بىلەن بىر چاغ-
دا ، تۇرلۇك ئىجادىيەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۆزگى-
چىلىكى بولىدۇ ، بۇ ئىجادىيەتنىڭ خاسلىقىدۇر.
ئىجادىيەتنىڭ ئورتاقلىقى دېگىنىمىزدە ، ئاساسلى-
قى ، ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەتى-
نىڭ ۋە ئالىملار بىلەن سەنئەتكارلارنىڭ ئورتاقلىق
تەرىپىنى نەزەردە تۇتىمىز . ئىجادىيەتنىڭ خاسلىقى
دېگىنىمىزدە ، ئوخشاش بولمىغان ئىجادىيەت تۈر-
لىرى ۋە بۇ ساھەلەردە ئىجادىيەت قىلغۇچىلارنىڭ
ئۆزگىچىلىكىنى نەزەردە تۇتىمىز .

ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەت
ئوخشاشمايدىغان ئىككى ساھەگە مەنسۇپ بولسى-
مۇ ، لېكىن ، بىر مۇنچە ئۇلۇغ سەنئەتكار ھەم ئا-
لىملارنىڭ ھەر ئىككى ساھەدە ئوخشاشلا مۇۋەپپە-
قىيەت قازانغانلىقى بۇ ئىككى خىل ئىجادىيەتتە
ئورتاقلىق مەۋجۇتلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ، تالانتشۇ-
ناسلارنىڭ قارىشىچە ، بىر سەنئەتكار ياكى ئالىم-
نىڭ قازانغا مۇۋەپپەقىيىتى قانچە زور بولسا ، بۇن-
داق ئورتاقلىق ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىداشۇنچە كۆچ-
لۈك بولىدۇ. ئىجادىيەت تارىخى ۋە ھازىرقى كۈن-
دىكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ گىرەلى-
شىش ئەھۋالىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا ، نادىر ئە-
سەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، تەھرىرلەر
بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتلەر ۋە بۇ ساھەدىكى
ئىككى خىل ئىجادكارلاردا بەزى ئورتاقلىقلارنىڭ
بارلىقىنى بايقاشقا ماھىر بولۇشى كېرەك .

مۇھەررىرلەر بۇ مەسىلىنى ئالىملار بىلەن ئە-
دىبلەرنىڭ ئۆز ساھەسىدىن ھالقىش ئالامەتلىرى
ئارقىلىق چۈشىنىش مۇمكىن. ئالايلۇق ، ئېينىشتې-
يىنىڭ خىزمىتىدە مەلۇم سەنئەت تەرتىپى ئىز-
چىللاشقان. ئۇ ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن بەدىئىي
ئىجادىيەت بىلىنمىگەن شەيئىنى تېپىشقا ئىنتىلىشتىن
ئىبارەت ئورتاق مۇددىئا بىلەن ئورتاق مەنبەگە ئى-
گە ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشەنگەن. ماتېماتىك سۇ-
بۇچىك ئۆسمۈرلۈك چېغىدا تارىخ ، ئەدەبىيات ھە-
ۋەسكارى ، خۇسۇسەن كلاسسىك شېئىر ھەۋەسكارى
بولغان. خىمىك ياڭ شىشيەن ۋاقتى يەتسىلا
كلاسسىك شېئىرلارنى ئوقۇپ تۇرغان. چۈنكى ،
ئۇ ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم ئە-
دەبىي ئەسەرلەرنى ، بولۇپمۇ شېئىر- داستانلارنى

ئوقۇپ تۇرمىسا بولمايدۇ، دەپ قارىغان.
XIX ئەسىردىكى ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ماتې-
ماتىكى ھاممىلتونمۇ شېئىر ئوقۇش بىلەن شېئىر يې-
زىشقا تولىمۇ ئامراق ئىكەن. ئۇ گېئومېترىك ئو-
قۇملارنى ئىجاد قىلىشنى شېئىر يېزىشقا ئوخشاي-
دۇ، دەپ قارىغان. دېمەك، ئالىملارنىڭ ئەدەبى-
يات ۋە بەدىئىي ئىجادىيەتكە قىزىقىشى ئۇلارنىڭ
ئىجادىيىتىگە ئىلھام بەرگەن. ئالىملارغا ئوخ-
شاشلا، ئەدەبىيات- سەنئەتچىلەرمۇ ئىلىم - پەنگە
ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. لۇشۈن دەسلەپ-
دە كانچىلىق مەكتىپىدە ئوقۇغان، كېيىن ياپونىيىگە
بېرىپ تىببىي پەن ئۆگەنگەن، ئاندىن كېيىن بىر
مەزگىل فىزىئولوگىيە ۋە خىمىيە ئوقۇتقۇچىسى بول-
غان. ئۇ كىچىك چېغىدىلا «مىتال ھەققىدە»،
«جۇڭگو گېئولوگىيىسى ھەققىدە»، «جۇڭگو كان
مەھسۇلاتلىرى تەزكىرىسى»، «ئىنسانلارنىڭ تارى-
خى»، «ئىلىم - پەن تارىخىدىن دەرسلىك» قا-
تارلىق نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەر ۋە ئىلىم - پەن
تارىخىغا دائىر ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەر
ئۇنىڭ تەبىئىي پەن ۋە ئىلىم - پەن تارىخى جەھەت-
تىكى مەلۇماتىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى
ئەكس ئەتتۈرگەن. مانا بۇلار ئۇنىڭ كېيىنكى ئە-
دەبىي ئىجادىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش رولىنى ئۆتە-
گەن. روسىيىلىك يازغۇچى چىخوۋ ئۆز دوستىغا
يازغان خېتىدە: «تىببىي پەننى ئوقۇغانلىقىم بى-
لەن تەتقىق قىلغانلىقىمنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدى-
كى پائالىيىتىمگە ناھايىتى زور ياردىمى بولدى.
چۈنكى، ئۇ مېنىڭ كۆزىتىش دائىرەمنى كېڭەيتتى.
ماڭا مول بىلىملەرنى بەردى... تەبىئىي پەن بىلەن
ئىلمىي ئۇسۇللارنى پۇختا بىلگەنلىكىم ئۈچۈن،
ھامان ئېھتىياتچان، ھوشيار بولۇپ كەلدىم. مۇم-
كىنقەدەر ئىلمىي ئاساستا مۇھاكىمە قىلغىلى بولى-
دىغانلىكى ئىشلارنى ئىلمىي ئاساستا يازدىم.
ئۇنداق قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان يەرلىرىنى
زادىلا يازمىدىم» دېگەن.

تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى
ئىجادكارلارنىڭ قارشى تەرەپتىن بەھرى ئېلىشىدىن
كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادى-
يەتتە ئورتاقلىق بار. بۇنداق ئورتاقلىقنى دۇنيا-
دىكى ئەڭ ئۇلۇق يازغۇچى ۋە ئالىملار ئۇزاقلار-
دىن بۇيان ھېس قىلىپ كەلگەن ۋە ھازىرمۇ ھېس
قىلىۋاتىدۇ. خۇددى فرانسۇز يازغۇچىسى فروبې-
لېي ئېيتقاندەك، ئىجادىيەتتە «ئالغا ئىلگىرىلىگەن-
سېرى بەدىئىيلىك شۇنچە ئىلمىيلىشىپ بارىدۇ، ئىل-
مىيلىكمۇ شۇنچە بەدىئىيلىشىدۇ، بۇ ئىككىسى تاغ
باغرىدا ئايرىلسىمۇ، تاغنىڭ چوققىسىغا بارغاندا
قوشۇلىدۇ».

دېمەك، قارىماققا كىشىلەر ئىلمىي ۋە بەدىئىي
ئىجادىيەتلەرنى زادىلا مۇناسىۋىتى يوقتەك ئاددىي
چاغلاپ يۈرگەن بىلەن، ئالىملار ئەدەبىي ئەسەر-
لەردىكى ئىلمىيلىك ئېھتىماللىقلىرىنى تولۇق نەزەر-
گە ئېلىپ كەلدى. ھازىرقى كۈندە، ئالىملارنىڭ
گېپىگە قۇلاق سالغان ناھايىتى كۆپ كىشىلەر ئىل-
مىي ئىجادىيەت بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەت، ئا-
لىملار بىلەن سەنئەتكارلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇ-
نىيەتلەرگە ئەمەل قىلىش شەرتى بىلەن «زۆرۈرىيەت
ئالىمى» دىن «ئەركىنلىك ئالىمى» گە ئۆتۈپ،
ئەركىنلىك ئالىمدە ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي ئىقتىدا-
رىنى ئىشقا سېلىشى لازىملىقىنى تونۇپ يەتتى.
شۇنىڭ بىلەن تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى بەدىئىي ۋا-
سىتە بىلەن ئىپادىلەيدىغان ئىلمىي فانتازىيە ئە-
سەرلىرى دۇنياغا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر بارغانسې-
رى كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە تارتماقتا. مۇھەر-
رىر بولغان كىشى، ئۆز خەلقى ئارىسىدىن كاتتا
يازغۇچى، ئالىم يېتىشتۈرۈشكە ياردەمدە بولۇش
ئۈچۈن، مۇشۇنداق نازۇك تەرەپلەردىن ئۇلارنى
چوڭقۇر بايقاپ، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەردىن
ئەتراپلىق يېتىلىۋاتقان ئاپتورلارغا نىشانلىق يار-

دەم بېرىشى كېرەك.

ئىلمىي فانتازىيە ئەسەرلىرى نېمە ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ شۇنچە ئەتىۋارلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، ئىلمىي فانتازىيە ئەسەرلىرى كىشىلەرنىڭ پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى ئىزدىنىشلەرگە بولغان قىزىقىشلىرىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۇلارنىڭ ئەقىل پاراستىنى بېيىتىدۇ ۋە ئۇلاردا ئىلمىي ئاساستىكى مول تەسەۋۋۇر قابىلىيىتىنى تۇرغۇزىدۇ. بۇنداق فانتازىيە ئەسەرلىرىنى پەقەت ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن ساھەدىكى نۇرغۇن بىلىملەردىن خەۋەردار ئالىم سۈپەت ئادەملەر يازالايدۇ.

تازا سەپسالىدىغان بولساق، بۇرۇن يېزىلغان فانتازىيىلىك ئىلمىي ئەسەرلەردە بۈگۈنكى كۈندە رېئاللىققا ئايلانغان ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى ئەينى چاغلاردا فانتازىيە ئارقىلىق ئالدىن مۆلچەرلەنگەن، ھازىر يېزىلىۋاتقان بىرمۇنچە فانتازىيە ئەسەرلىرىدە كەلگۈسى پەن - تېخنىكا مەنزىرىسى ئالدىن كۆرسىتىلگەن. شۇڭا، بۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى پەن - تېخنىكىنىڭ ئىدىيىۋى خەزىنىسى دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە بەزى خېلى بۇرۇن يېزىلغان فانتازىيىلىك ئەسەرلەرنىڭ ئۇزاققىچە ئۆلمىگەنلىكىنىڭ سىرى مانا شۇنىڭدىدۇر.

لېكىن، شۇنىمۇ كۆرسىتىشكە تېگىشلىككى، ھازىر بەزى ئىلمىي فانتازىيە ئەسەرلىرى «فانتازىيە» نامى بىلەن ساختا نەرسىلەرنىمۇ تەشۋىق قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەردە ئەتراپلىق بىلىم ئالمىغان «ئەدىپ» بىلەن يازغۇچىلىقتىن ئايرىلغان «مۇھەررىر» سەۋەب بولىدۇ. بۇنى بايقاشمۇ مۇھەررىرلەرگە يەنە بىر تەلەپ، ئەلۋەتتە.

دېمەك، تۈرلۈك ساھەلەردىكى ئىجادىي پائالىيەتلەردە بىر بىرىگە ئوخشايدىغان ئورتاقلىقلار بار. بۇنداق ئورتاقلىق ئىجادىي تەپەككۇردا ئىپادىلىنىدۇ، يەنى ئىجادىيەت جەريانى ئىجادىي تەپەككۇر جەريانى بولىدۇ. ئېلىمىزدىكى ئالىملارنىڭ قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ئىجادىيەت جەريانى تەييارلىق، ئەمەلىيەت ۋە خۇلاسىلەش باسقۇچلىرىغا بۆلۈنىدۇ. لېكىن، ئىجادىيەت جەريانى يېڭى مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ چىقىدىغان ناھايىتى مۇرەككەپ جەريان بولغاچقا، ئۇنىڭدا بېكىتىپ قويۇلغان مۇقىم قېلىپ بولمايدۇ، ئۇنىڭ جەريانى ئىجادىيەتنىڭ ئوبيېكتى، تۈرلىرى، خاراكتېرى، ئىجاد قىلغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ شارائىتلىرى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەققەززاسىدا بولىدۇ. شۇڭا، مۇھەررىرلەر ئەسەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن نەشىردىن چىقىرىش لايىھىلىرىنى تۈزۈپ، ئۇنى ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغان ھالدا ئىجادىيەتنىڭ ئاخىرىنى ئۇلاپ ئورۇنداش كېرەك.

3. پەن - تېخنىكا ئىجادىيەت كاتوگورىيىسى ۋە مۇھەررىرلەرنىڭ ئۇلارغا ياردىمى

تەبىئىي پەن ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئەمما، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى باشقا بىر پىلانىتقا بارماستىن، بىزنىڭ پىلانىتا تەتقىق قىلغاچقا، تەبىئىي پەن تەتقىق قىلغۇچىلارمۇ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتنىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئالدىدىمۇ پەزىلەت ياكى ئىلمىي ئەخلاق مەسىلىسى مەۋجۇت بولىدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ تېگىنى سۈرۈشتۈرگەندە كىم ئۈچۈن ئىشلەش مەسىلىسى بولغاچقا، سىنىپىلىكى يوق پەنلەرنى تەتقىق قىلغۇچىلارمۇ سىنىپىيلىككە ئىگە بولىدۇ. گېتلېرغا قورال ياساپ بەرگەنلەرمۇ ئالىم دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمما، ئۇلار ئۇرۇش جىنايەتچىسى. سوتسىيالىستىك جۇڭگودا ياشاۋاتقان ئالىملار خەلق ئۈچۈن ئىشلەش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزغان. ئەمما،

بۇنداق بىر دۇنياغا قاراشنى مەڭگۈ چىڭ تۇتۇش ۋە تاۋلاش، خەلققە بەخت يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلىش ئىدىيىسىنى مۇستەھكەملەش شەرت بولىدۇ. شۇڭا، مۇھەررىرلەر پەن - تېخنىكا كەشپىياتچىلىرى ۋە ئىختىراچىلىرىغا پەزىلەت جەھەتتە تەلەپ قويۇپ، ئۇلارنى ھەر قانداق ئەھۋالدا ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدە تۇرۇشقا يېتەكلەش زۆرۈر بولىدۇ.

پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ دۇنياغا قارىشىنى قويۇپ تۇرۇپ، نوقۇل تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت تەرىپىنى نەزەردە تۇتقاندا، پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتى دۇنيانى بىلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. پەن - تېخنىكا ئەنە شۇ دۇنيانى بىلىشنىڭ جەريانى ھەم يەكۈنى، شۇڭا، مۇھەررىرلەر ئالىم ۋە ئىنژېنېرلارنى بىلىم ئىجاد قىلىش، كونا بىلىملەردىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىش ۋە بىلىملەرنى تەرتىپلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىجادىي ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇشقا ياردەمدە بولۇشى كېرەك. بىز ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاڭلاپ تۇرىدىغان «ئالىم» دېگەنلەر مول ۋە پۇختا بولغان كەسپىي بىلىمگە ئىگە، پەن - تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى قاتتىق تەلەپ بىلەن تەتبىق قىلالايدىغان، بىلىنمىگەن ساھەلەرگە دالااملىق چوڭقۇرلايدىغان، پەن - تېخنىكىنىڭ مەلۇم ساھەسىدە يېڭى، ئىجادىي قىممىتى بار تۆھپە قوشقان پەن - تېخنىكا خادىملىرى بولغانلىقتىن، مۇھەررىرلەرنىڭ ئۇلارنى خەلق تەرىپىدە ئىجاد قىلىشقا ياردەم بېرىشى ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتى ئىجادىي تەپەككۇر مەزمۇنىدىن ئېيتقاندا، باشقا ئىجادىيەتلەر بىلەن ئوخشاش جەريانلارنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ، ئاساسلىقى مەسىلە سېزىش، سەزگەن مەسىلىنى تەھلىل قىلىش، پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇش، ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرنى تەكشۈرۈش ۋە تاللىۋېلىشتىن ئىبارەت بەش باسقۇچتىن ئۆتىدۇ. مۇھەررىرلەرنىڭ بۇ بەش باسقۇچنى پۇختا ئىگىلەپ تۇرۇپ ئۇلارغا ھەمكارلىشىشى ئىلمى ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

بىرىنچى، مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن، شۇنىڭغا لايىق بىلىم ۋە تەجرىبىلەرنى توپلاش باسقۇچى. مەسىلىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانلىق — ۋەزىپىنىڭ يېرىمىنى تاماملىغانلىققا باراۋەر. بۇنىڭدا مۇھەررىرلەر ئاپتورلارنىڭ مەسىلە ئىزدەشتىكى سەزگۈرلۈكىنى جارى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بارلىق ئىلمىي ئىجادىيەتلەرنىڭ جەريانى مەسىلىدىن باشلىنىدۇ. فرانسۇز ئالىمى گارودىنىڭ كۆرسىتىشىچە: «ئەقىل - ئىدراك ئۆزىگە يارىشا تارىخقا ئىگە. بۇ تارىخ ئوخشاش مەسىلىگە ئۈزلۈكسىز جاۋاب بېرىشتىن ئىبارەت تارىخ ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەردىن ئىلھاملىنىش تارىخى». مۇھەررىر ئاپتورغا ئىلھاملانغىدەك مەسىلە قويۇشنى شۇ ھەقتىكى بىلىم ئاساسىدا ئالدىن ئىگىلەش كېرەك.

ئىككىنچى، مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا پۈتۈن زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ماتېرىيال توپلاش ۋە ماتېرىيال تولۇقلاش باسقۇچى. بۇ ئىككى باسقۇچ ئاساسىي جەھەتتىن بىلىم توپلاش باسقۇچى بولۇپ، لوگىكىلىق تەپەككۇر پائالىيىتىگە مۇھتاج، بۇ ئىككى باسقۇچ، كەشپىياتنى، يەنى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىنىڭ ھەل قىلىش ئۇسۇلىنى ئىگىلەشنى ھەم ئىلگىرى سۈرىدۇ، ھەم توسىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلگىرى سۈرىدۇكى، ئۇنىڭدا تەتقىق قىلغۇچىنىڭ دىققىتى مەلۇم مەسىلىگە مەركەزلىشىدۇ ۋە بۇ مەسىلىدە توپلانغان ماتېرىياللار بىلەن بۇ ماتېرىياللارنى ئۆزلەشتۈرۈشكە مەركەزلىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن توسىدۇكى، ئۇنىڭدا تەتقىق قىلغۇچىنىڭ تەپەككۇرى كۆپىنچە نەق نۇقتىسىنە-

زەرلەر بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ، كونا پېتىچە تۇرۇپ قالىدۇ. لېكىن ئىجادىيەتنىڭ ۋەزىپىسى كونا نۇقتىئىنەزەرلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ، يېڭى يول ئېچىشتۇر. شۇڭا، بۇ باسقۇچتا مۇھەررىر ئاپتورنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا توغرا ئۇسۇل تاللىشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، كونا نۇقتىئىنەزەرلەر چەمبىرىكىدىن چىقىپ، يېڭىلىق يارىتىشقا ياردەم بېرىش كېرەك.

ئۈچىنچى، قارىماققا تەتقىق قىلىنىدىغان مەسىلىنى تاشلاپ قويىدىغاندەك كۆرۈنىدىغان، باشقا تەرەپ ۋە باشقا ساھەگە بۇرۇلۇش قىلىپ ئىزدىنىش باسقۇچى. بۇ پىكىر تۇغۇلىدىغان باسقۇچتۇر. بۇنىڭدا تەپەككۇر جانلىقلىقىنى جارى قىلىش، تەجرىبە يۆتكەش، ياندىن تەپەككۇر قىلىش ۋە ئۇلارنى تەسەۋۋۇر قىلىش قاتارلىق ئىجادىي قابىلىيەتلەرنى تەدبىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا مۇھەررىر ئاپتورنىڭ ئىجادىيىتىنى ئاخىرىغا ئېلىپ چىقالايدىغان جانلىق تەپەككۇر ئۇسۇللىرى تەرەپتىن ياردەم بېرىش كېرەك.

تۆتىنچى، ئۆزلەشتۈرۈش باسقۇچى. بۇ كەشپىيات باسقۇچىدۇر. بۇنىڭدا بەزىدە ئېنىق ئىدىيە پەيدا بولماستىن، بەلكى دەسلەپكى قەدەمدىكى قىياسلار ۋۇجۇدقا چىقىشى مۇمكىن. بۇ باسقۇچتا بىۋاسىتە سەزگۈ، ئىلھام، تەسەۋۋۇر قاتارلىق غەيرىي لوگىكىلىق تەپەككۇر ۋە گۈزەللىك تۇيغۇسى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. بۇ چاغدا مۇھەررىر ئاپتورنىڭ تېخىمۇ يۈرەكلىك بولۇشىغا ئىلھام بېرىش كېرەك.

بەشىنچى، تەكشۈرۈش باسقۇچى. بۇنىڭدا باھالاش قابىلىيىتى تەدبىق قىلىنىدۇ.

بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن ئىلمىي ئىجادىيەتلەر جەريانى گەرچە پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغان جايلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىجادىيەت جەريانىدىن قارىغاندا، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن ئىلمىي ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ماتېرىيال توپلاش جەھەتتىن ئوخشايدۇ. مەيلى سەنئەتكار ياكى ئالىم بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئىجادىيىتى نۇرغۇن جاپالىق ئەمگەك سەرپ قىلىپ ماتېرىيال توپلاشنى شەرت قىلىدۇ.

پەن - تېخنىكا ئىجادىيەت جەريانى يۇقىرىقىدەك ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، نوقۇل تېخنىكا ئىختىرا قىلىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، پەن ئىجادىيىتىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، بىز تېخنىكا جەھەتتىكى ئىجادىيەتنى ئىختىرا دەپ ئاتايمىز.

پارتىيىمىز 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى بىرىنچىدىن سىياسەتكە، ئىككىنچىدىن پەن - تېخنىكىغا تايىنىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن بۇيان، ئېلىمىزدە تېخنىكا ئىختىراچىلىقىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى غۇنچە گۈللەردەك پورەكلەپ ئېچىلىپ، ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ دۇنيادىكى ئوبرازىنى قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكىگە لايىقلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭدىن ئەمەلىي مەنپەئەتكە ئېرىشكەن جۇڭگو خەلقى پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتىنى ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچى قىلىپ، بېيىش يولىدىن ھەرقانچە قىلسىمۇ يانمايدىغان مۇقىم يولغا ماڭدى، ھەتتا دېھقانلارمۇ پەن - تېخنىكىنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرىنى نەتىجىلاش ئارقىلىق بېيىش مۇمكىنلىكىنى ئېنىق كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھالىغا يارىشا تېخنىكا ئىختىرالىرىنى ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ مەستانىلىرى بولۇپ قالدى. ئۇلۇغ ئالىملاردىن ئاددىي ئىشلەپچىقارغۇچىلارغىچە بولغان ھەر قانداق كىشىنىڭ ئىختىرا يولىغا ماڭسا، ئىختىرانىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە تىرىشىپ ئىشلىسە، ئۆزىگە چۇشلۇق ئىختىرا قىلىپ بېيىپ كېتەلەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئىختىرا

كىشى قىلغىلى بولمايدىغان سىرلىق نەرسە بولماستىن، تىرىشچاق كىشىلەرنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش. ئۇنىڭ بىرىنچى قەدىمى بېپەرۋالىقنى تۈگىتىپ، ئەتراپىمىزدىكى شەيئىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئۇلارنى ئىنچىكە كۆزىتىشتىن باشلىنىدۇ. بىز پەقەت كۆڭۈل بۆلگەن شەيئىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ بولۇپ، بۇ ھەقتە كۆڭلىمىزگە زاھىر بولغان ئوي - پىكىرىمىزنى ئەستايىدىل خاتىرىلەش ئاساسىدا ئۆز لايىھىمىزنى تۈزۈپ چىقساق، بىزمۇ ئىختىرا تەرەپكە قاراپ ماڭغان بولىمىز. سىز «تارىم» ژۇرنىلىنى ئېچىپ قارىغىنىڭىزدا؛ ۋاقتىڭىز بولسا ئۇنىڭ 50 - يىللاردىن ھازىرغىچە بولغان سانلىرىغا كۆز يۈگۈرتكىنىڭىزدە، شىنجاڭدىكى ھەممە نەرسە تۈرلۈك ژانىرلاردا يېزىلغان ئەسەرلەر بىلەن تەسۋىرلەنگەنلىكىنى كۆرىسىز. ئۇنىڭدا بەزى ساۋاتسىز قوشاقچىلاردىن تارتىپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىرلارغىچە، كۈندىلىك خاتىرە يېزىشنى باشلىغانلاردىن تارتىپ رومان ئاپتورلىرىغىچە ھەر بىر ئەدىبنىڭ ئۆزىگە چۈشلۇق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرىسىز. تېخنىكا ئىختىرا قىلىشمۇ خۇددى شۇنداق. سەيلە قىلىۋاتقان، كارىۋاتتا ئۇخلاپ ياتقان، ماشىنىدا كېتىۋاتقان، ھەتتا ھاجەتكە بارغىنىڭىزدا ئېسىڭىزگە كەلگەن ئىجادىيەت لايىھىسىنى ئالتۇن كاللىڭىزغا ئېشىنىپ ئۇنتۇلۇپ قالمايمەن دېمەي، كۆتمەك قەلىمىڭىزدە يېزىۋالسىڭىز، ھەتتا سىزنىڭ ئۇ ئىجادىيەت لايىھىڭىز راۋۇرۇس بىر پىلان بولماي ئاددىي، ئەخمىقانە بولسىمۇ، باھالاشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ خاتىرىلىۋېلىپ، شۇنداق لايىھەلەر بىر نەچچە، ئون نەچچە بولغاندا سېلىشتۇرۇپ كۆرسىڭىز، ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرەرسى مۇۋاپىق ياكى بىر قەدەر مۇۋاپىق بولىدۇ، ئۇنى ئەتراپلىق ئويلاپ پىششىقلىغىنىڭىزدا ئىجادىيەتنىڭ ئىككىنچى قەدىمىنىمۇ باسقان بولىسىز، ئىشەنمىسىڭىز ھازىر بىر مۇنچە يازغۇچى، ئالىملارنىڭ يانچۇقىدا خىيالىغا كەلگەننى دەرھال يېزىۋالىدىغان دەپتىرى ياكى لېنتىغا ئېلىۋالىدىغان مىكرو ئۈنئالغۇسى بار. بۇنداق ئىكەن، مۇھەررىرلەر ئاپتورنىڭ ئەسىرىدىكى خەتنىڭ سەت - چىرايلىقلىقى ياكى ئەسەرنىڭ باغلىنىش لوگىكىسىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقىغىلا تىكىلىۋالماستىن، ئۇلارنىڭ پىكىرىدىكى ئىجادىلىققا ئىلھام بېرىشنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئەسەرنى قەدەممۇ - قەدەم پىشۇرۇشقا ماھىر بولۇشى لازىم.

چۈنكى مېڭە دېگەن ئىشلەتمىگەن پىچاق داتبىسىپ كەتكەندەك نەرسە. بۇنىڭغا ئەتراپىمىزدىكى ھەممە ئادەم ئىقرار. سىز ياخشى مۇھەررىر بولۇش ئۈچۈن، ھە دېسە گەپ ساتىدىغان، ھەتتا باشقىلارغا تەلىم بېرىشكە ئىشلىدىغان، ئەمما كاللىسى بىلەن قەلىمىنى ئىشقا سالمايدىغان ھورۇنلارنى دورىماي، ئالدى بىلەن ئۆزىڭىز ئىجادىيەت يولىدا مېڭىپ باقسىڭىز، ماڭغاندىمۇ چىداپ ھەم بىر قەدەر تاقەتلىك روھ بىلەن كۆڭلىڭىزنى توختىتىپ ماڭسىڭىز، ئۇزاققا بارماي نەپ ئالماي قالمايسىز. ھېچبولمىغاندا، ئىجادىيەت ۋە ئىختىراغا پايدىلىق ئويۇنلارنى ئويناپ كۆرسىڭىز ئىجادىي قابىلىيىتىڭىز ئۆسىدۇ ھەمدە ئۆز تەجرىبىلىرىڭىز بويىچە ئاپتورلارغا يېتەكچىلىك قىلالايسىز.

4. ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى ۋە مۇھەررىرلەرنىڭ ۋەزىپىسى

ئىجتىمائىي پەن ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا، مۇھەررىر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى ھەر قانداق ئەسەرنى تەكشۈرگەندە، ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ ئادەم بىلەن ئۆز جەمئىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلالىغان - قىلالمىغانلىقىغا قاراش كېرەك. چۈنكى، تەبىئىي پەن تەتقىقاتى بىلەن تېخنىكا ئىختىرا تەتقىقاتى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت قۇرۇلۇشى بولۇپ، بۇ-

نىڭغا سەل قاراش ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۇرلۇك قولايسىزلىق ۋە تۇرغۇنلۇق ئېلىپ كەلسىمۇ، ئەمما، بىر ـ بىرىگە ياندىشىپ ماڭىدىغان بۇ ئىككى خىل تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ھېچقانداق چاغدا ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدىغان ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، ئەگەر پەننى دۇنيانى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقان قۇشقا ئوخشاتساق، ئىككى تەرىپىنىڭ بىرى بولمىسا، قۇشنىڭ بىر قانىتى سۇنغان بولىدۇ ـ دە، تەرەققىيات ئەلچىسى ئۇچالمايدۇ. ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى نەتىجىلىرى گەرچە تەبىئىي ۋە تېخنىك پەنلىرىدە بارلىققا كەلگەن كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلەردەك ماددىي شەكىل بىلەن مەيدانغا چىقمىسىمۇ، ئىدىيىگە يېتەكچىلىك قىلىش خاراكتېرى بىلەن تەبىئىي ۋە تېخنىك پەنلىرى تەتقىقاتى ۋە ئىجادىيىتىدىنمۇ مۇھىم ھەم تەخىرسىز ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەررىردە ئىجتىمائىي پەننىڭ رولچىلىق ئۇنۇمىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان قەتئىيلىك بولۇشى كېرەك.

چۈنكى، ئىجتىمائىي پەن ئادەم بىلەن ئادەم مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئىنسانلار روھىنىڭ ئىنژېنېرلىقىنى ھەممە تەرەپتىن قىلىدۇ. ھەتتا ئۇ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بارلىق كىشىلەرنىڭ ھەقىقەتكە قانداق مۇئامىلە قىلىش، ئۆز كەسپىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىلىرىنىمۇ ھەل قىلىپ، ئالىملارنىڭ ئىلمىي ئەخلاقىدىن تارتىپ تاكى بارلىق ئىلمىي خىزمەتچىلەرنىڭ ۋىجدانى، مەسئۇلىيىتى، ۋەزىپىسى ۋە خىسلەتلىرىگىچە تەلىم بېرىش بىلەن ئۆز كاتېگورىيىسىدىكى ئىجتىمائىي پەن خادىملىرىنى تەربىيەلەپلا قالماستىن، تەبىئىي ۋە تېخنىك پەنلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى بارلىق كىشىلەرنى ئىلمىي ئەخلاق بىلەن تەربىيەلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىلىم ـ پەننىڭ ھەر قانداق ساھەسىدە ئىشلەۋاتقانلارنى ئۆزىنى جەمئىيەتكە نېمە بەرگەنلىكى بىلەن ئۆلچەيدىغان پرىنسىپلار بىلەن قوراللاندۇرىدۇ. بۇنداق ئىكەن، مۇھەررىردە ئىجتىمائىي پەنگە سەل قاراش ئىدىيىسى بولىدىكەن، ھەقىقەتەن جەمئىيەتكە مەسئۇلىيەتسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ.

ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى باشقا ئىجادىيەتلەر بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە باشقا ئىجادىيەتلەرگە ئوخشىمايدىغان تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، مۇھەررىر ئىلمىي ماقالە ۋە ئەسەرلەرنى مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەر بويىچە ئۆستۈرۈشكە ماھىر بولۇش كېرەك.

بىرىنچى، مەۋھۇملۇق. ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى مەيلى نەزەرىيە ئاساسىي جەھەتتىن ۋە ياكى ئېستېمال تەتقىقاتى جەھەتتىن بولسۇن بىر قەدەر مەۋھۇم، ھەتتا «سىرلىق» دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇ. بەزىلەر ئېھتىمال دۇنيانىڭ چەكلىك ياكى چەكسىزلىكىنى، ئادەمنىڭ ماھىيىتىنى، جەمئىيەتتىكى بىرلىك ۋە زىددىيەتلەرنى، ھەتتا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇرۇنقى ۋەقەلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ دەيدىغاندۇر.

پايدىسى بار. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ بارلىق ئىجادىي پائالىيەتلىرى شۇ ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى، كىشىلىك قارىشى، ئەخلاق قارىشى، نېمە ئۈچۈن ئىجاد قىلىشى، ئۇلۇغۋار غايە ئۈچۈنمۇ ياكى قارىغۇلۇققا پېتىپ قالغان ھەۋەس ئۈچۈنمۇ دېگەن نېگىزلىك مەسىلىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ جەھەتلەردە ئىدىيە ۋە مۇددىئانىڭ قانداق بولۇشى بىلەن ئىجادىي ئىقتىدار بۇلىقىنىڭ ئېچىلىشىدا چوڭ پەرق بولىدۇ. سەن ئىجادىيەتنى قانداق ئېلىپ بارىسەن؟ تەبىئەت بىلەن جەمئىيەتنى ئۆز ئارا باغلىغان، ھەرىكەتچان، تەرەققىي قىلىدىغان بىر سىستېمىدا قو

يۈپ تەكشۈرەمسەن؟ مانا بۇلار ماھىيەتلىك مەسىـ
لە بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بەلگىـ
لەيدۇ. سەن ئىجادىيەت قىلالامسەن ـ يوق؟ ئاـ
دەمدە سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىق بولسا قانچىلىك
بولىدۇ؟ بۇ سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىقنى نېمىگە تايىـ
نىپ جارى قىلدۇرىمىز؟ مانا بۇ مەسىلىلەرنى ھەل
قىلىشنىڭ ھەممىسى مۇھەررىر بىلەن بىۋاسىتە
باغلانغان بولۇپ، بۇ مەسىلىلەر ئالدىدا ھەل قىـ
لىنمىسا، تەبىئىي ۋە تېخنىك پەنلەردىكى ئىجادىـ
يەتمۇ نىشان كۆرسەتكۈچىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ ياـ
كى مەنىۋى مەنبەسى يوق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قاـ
لىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەررىرلەر ئەسەرلەرنىڭ
مەزمۇنىنى تەكشۈرگەندە ئەشۇ تۈپ مەسىلىلەردە
ئېنىق قاراشقا ئىگە بولۇشى كېرەك.

ئىككىنچى، مەنىۋىلىك. ئىجتىمائىي پەن ئىـ
جادىيىتىنىڭ مەھسۇلى مەنىۋى بولىدۇ. مەيلى
سوتسىيالىستىك تۈتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ لايىـ
ھىلىرى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىلارنىڭ باغلىنىشلىقى
ھەققىدىكى ئانالىز ياكى تارىخىي پاكىتلاشلاردىـ
كى زور بۆسۈشلەر، پىسخىكتەجرىبىلەر ئۈستىدىـ
كى مۇھىم ئىسپاتلاشلارنىڭ ھەممىسى مەنىۋى مەھـ
سۇلاتتۇر. شۇڭا، بۇ جەھەتتە مۇھەررىرلەر كىشىـ
لەرنىڭ دەماللىق ئىستىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ،
ئىجتىمائىي پەن ـ ئەسەرلىرىگە سەل قاراش، ئاپـ
تورلارنىڭ سۇسلاپ كېتىش ئەھۋالىنى تۈزەش ۋەـ
زىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

ئۈچىنچى، دەلىللىك. تارىخ تەكرارلانمايـ
دۇ. تارىخنىڭ مۇنداق رەھىمسىزلىكى ئىجتىمائىي
پەن تەجرىبىلىرىگە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈـ
رىدۇ، بولۇپمۇ ماكرولۇق پىلانلاردا خاتالىق كۆـ
رۈلگەن ھامان مۆلچەرلەش قىيىن بولغان زىيانلار
كېلىپ چىقىدۇ. بولۇپمۇ جەمئىيەتتىن ئىبارەت بۇ
زور ماشىنىنىڭ ھەرىكىتىدە ئۆزىگە خاس ئىچكى مېـ
خانىزىم بولغانلىقتىن، بۇ مېخانىزملارغا خىلاپلىق
قىلىنسا، ئۇنى تۈزەش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈـ
چۈن غايەت زور كۈچ كېتىدۇ. مانا بۇلار ئىجتىماـ
ئىي پەن تەتقىقاتىنىڭ دەلىللەش خاراكتېرىنى بېـ
كىتكەن بولۇپ، دەلىللەش بۇ ساھەدىكى تەتقىـ
قاتنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ.
بىزنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا چىڭ تۇرۇشىمىز
ئەنە شۇ سەۋەبتىندۇر. شۇڭا، مۇھەررىرلەر ئىجتىـ
مائىي پەن ئەسەرلىرىنىڭ جەمئىيەتنى توغرا نىشانـ
غا بۇراش كۈچىنى مۆلچەرلەشكە ئالاھىدە ماھىر
بولۇش كېرەك.

تۆتىنچى، جانلىقلىق. ئىجتىمائىي پەن تەتقىـ
قاتى ئادەمدىن ئايرىلالمايدۇ. ھالبۇكى، ئادەم
پائالىيەتچان ئامىل بولۇپ، ئادەمنىڭ ئوخشاش
بولمىغان ۋاقىت ۋە جايلاردىكى ھالىتى ئوخشاش
بولمايدۇ. يەنە كېلىپ ئادەمنىڭ ئىدىيىسى بىلەن
قىلىقى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا
قالماستىن، يەنە شەخسنىڭ ئۆزگىچە ساپاسى
كۆرگەن تەلىم ـ تەربىيىسى، ئائىلە شارائىتى ۋ
پەۋقۇلئاددە پىسخىك ھالىتى قاتارلىقلارنىڭ تەسىـ
رىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، يەر يۈزىدىكى ئادەملەرـ
نىڭ ھېچقايسىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشاش بولمايـ
دۇ. مۇشۇنداق ئوخشاشمايدىغان پىسخىكا ۋە
خاسلىقلاردا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تىندۇرمىلىـ
رى، ئەجدادلىرىنىڭ ئۆدۈم ـ ئادەتلىرى بولۇپلا
قالماستىن، ئالاھىدە ۋاقىت، شارائىتلارنىڭ ياگـ
زىلىرىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، ئادەمنى تەتقىق قىلىدىـ
غان ئىجتىمائىي پەندە بەلگىلىك جانلىقلىق بولىـ
دۇ. ئىجادىيەتتىمۇ تەبىئىي پەننىڭ ئىجادىيەتلىرىـ
دەك قېلىپلاشقان بولمايدۇ. ئەمما، بۇنىڭلىق بىـ
لەن ئىجتىمائىي پەن ئىجادىيىتىدە ئىلمىيلىك يوق
دېگىلى بولمايدۇ. ئادەمنىڭ پىسخىك پائالىيەتلىـ
رىنىڭ ئۆزگىرىشىدىمۇ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قاـ
نۇنىيەت بولىدۇ.

شۇنىمۇ بىلىش لازىمكى، مەلۇم قانۇنىيەتلەرـ

نى كەشىپ قىلىش ئىجادىيەتكە تەۋە بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا مۇقىم، نۇقۇل، مەلۇم ئالاھىدە ساھەلەردىكى ئىجادىيەت ۋە ئىختىرالاردىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئالايلۇق، ماركس قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنى كەشىپ قىلدى، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلدى ھەمدە بۇلار ئارقىلىق كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتنى ئېچىپ بەردى. بۇ كەشپىياتنىڭ تۆھپىسىنى ھەر قانداق ئىجادىيەت ياكى ئىختىرا بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايلا قالماستىن، سۈپەتلەشمۇ قىيىن.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى تازا توغرىلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلسا، بارلىق ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتىنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ، شۇ ئارقىلىق ماددىي مەدەنىيەتنى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كۆپ دەرىجىدىن تېز راۋاجلاندۇرۇشقا ئاساس سالىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى رېئال مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش سەل قاراشقا بولمايدىغان ئۇلۇغ خىزمەتتۇر. شۇڭا، مۇھەررىرلەر ۋاقىتلىق داۋالغۇشلاردا يۈز بېرىدىغان بىر تەرەپلىمە پىكىرلەرنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇق خىزمەت ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇماستىن، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى توغرا يول بىلەن ئېلىپ بېرىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىم راۋاجلىنىشىغا تېخىمۇ كۆپ ئەسەر تەقدىم قىلىشقا يول ئېچىپ بېرىشى كېرەك.

مۇھەررىرلەر يەنە شۇنىمۇ تولۇق نەزەرگە ئالماي بولمايدۇكى، ئىجتىمائىي پەن ھەر قاچان ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان جەمئىيەت تومۇرىنىڭ سوقۇشىغا ئەگىشىپ ئۆرلەپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرقى كۈندە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنىڭ زامانىۋىلىشىش مەسىلىسىنىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ زامانىمىزدىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بويىچە تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. چۈنكى، پەن تەتقىقاتىنىڭ جاۋاب بېرىدىغىنى ۋە ھەل قىلىدىغىنى ئىنسانلار ئەمەلىيەت ۋە بىلىش داۋامىدا ھەل قىلالمىغان ۋە ھەل قىلمىسا بولمايدىغان مەسىلىلەردۇر. ئىلىم پەن خادىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر دەۋرنىڭ تەلىپىنى قانچە چوڭقۇرلاپ ئەكس ئەتتۈرسە، ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىيەت ۋە بىلىش سەۋىيىسىنى شۇنچە يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەررىرلەر ئىجتىمائىي پەن تېمىلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش كېرەك. مۇھەررىرلەر ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات تېمىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تۆۋەنكى تەرەپلەردىن ئويلاش مۇمكىن. بىرىنچىدىن، بۇرۇن تەتقىق قىلىنمىغان ياكى ناھايىتى ئاز تەتقىق قىلىنغان بەزى ئۇنىۋېرسال يېڭى تەتقىقات تېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش. مەسىلەن، تەدبىر تۈزۈشنى ئىلمىيلاشتۇرۇش ۋە مەسلىھەتچىلىك تەتقىقاتىنى ئالىدىغان بولساق، بۇلار زامانىمىزدىكى پەن - تېخنىكا ئىنقىلابى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئوتتۇرىغا قويغان ئۇنىۋېرسال تەتقىقات تېمىسىدۇر، ئىلىم - پەن، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ كۆلىمىنىڭ بارغانسېرى زورىيىپ بېرىشى ۋە يۈكسەك ئۇنىۋېرساللىق خاراكتېرى ۋە ئۆزگىرىشچانلىقى تەدبىر تۈزۈشتە كەتكۈزۈپ قويۇلسا زور تەسىر قوزغايدىغانلىقىنى ۋە مۆلچەرلىگۈسىز زىيان بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭغا ئوخشاش مۇھەررىرلەر تەدبىر تۈزۈشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى، تەرتىپى، يولغا قويۇش كاپالىتى ۋە مەسلىھەتچىلىك تەشكىلىي پائالىيەتلىرىنىڭ شەكلى قاتارلىق تەرەپلەردە پۇختا ئويلىنىپ، يەنە باشقا بىر مۇنچە تەتقىق قىلىنمىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا يېتەكلىك قى-

لىش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، يېڭى پەنلەرنى تەتقىق قىلىشنى پائال قانات يايدۇرۇشى كېرەك. يېڭى پەنلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تەلەپلىرىگە ئۇيغۇنلىشىش، كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، يېڭى نەزەرىيە ۋە ئۇسۇل شەكىللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ. يېڭى پەنلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى پائال قانات يايدۇرۇش ئىجتىمائىي پەنلەردە تەتقىقات تېمىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم تەرىپىدۇر.

ئۈچىنچىدىن، ئەنئەنىۋى پەنلەر تەتقىقاتىدا يېڭى تېمىلارنى ئۈزلۈكسىز تۈردە قېزىش. مۇقەددەم تېمىلارنىمۇ دەۋر پۇرىقىغا ئىگە قىلىش كېرەك.

مەسىلەن، ھازىرقى زامان تۇرمۇشىنىڭ يېڭى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ بۇ يېڭى تەرەققىياتلارنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تونۇشىغا ئەگىشىپ، زامانىمىزدىكى ئىنسانلارنىڭ بىلىم سىستېمىسى ۋە قۇرۇلمىسى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ بارماقتا. ئەنئەنىۋى پەنلەرنىڭ ئوبيېكتىدا يېڭى ئالاھىدىلىكلەر پەيدا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى پەنلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ بىلىم سىستېمىسىدىكى ئورنى ۋە رولىمۇ ئۆزگەرمەكتە. شۇڭا، ئەنئەنىۋى پەنلەر ئۆزلىرىنىڭ بىلىش ئوبيېكتىنى، ئورنىنى ۋە رولىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭىباشتىن تونۇپ يېتىپ، ئۆزلىرىنى ئۇقۇم كاتېگورىيىسى ۋە نەزەرىيە سىستېمىسىنى يېڭى ئەھۋال ۋە تەلەپكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشى لازىم. مۇقەددەم مەسىلىلەرگە قارىتا زامانىمىزنىڭ تۇرمۇشى ۋە پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ يېڭى تەتقىقات يولى تېپىش، يېڭى ئىزدىنىشلەردە بولۇش؛ يېڭى يىغىنچاقلاش ۋە يەكۈنلەش ئېلىپ بېرىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، تارىخىي ۋە مۇقەددەم مەسىلىلەر تەتقىقاتىدا جانلىق، ئۇرغۇپ تۇرىدىغان كەيپىيات شەكىللىنىدۇ.

تۆتىنچىدىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىش كېرەك. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىز غەربنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەندە، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىزگە بولغان چىرىتىشىگە قارشى تۇرۇشتا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزدىكى جەۋھەرلەرنى قېزىشىمىز، ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى بىلەن ئىلمىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئۆز ئارا بىرلەشكەن ھازىرقى زامان جۇڭگو سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشىمىز كېرەك.

5. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە مۇھەررىرلەر ئىگىلەشكە تېگىشلىك مۇھىم نۇقتىلار

جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق ئوبيېكتىپ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى باشقا ئىجادىيەتلەر بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە يەنە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مۇھەررىرلەر ئالدى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى باسقۇچلار ۋە ھېسسىيات خۇسۇسىيىتىنى ئىگىلەپ تۇرۇپ ئىشلەش كېرەك.

ئالدى بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەت (ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى) جەريانى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ: بۇلار ماتېرىيال توپلاش، پىكىر يۈرگۈزۈش، پىلان ياكى تېزىس تۈزۈش، پىلان ياكى تېزىسنى ئەسەرگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

بۇ باسقۇچلارنى مەشھۇر رۇس پسىخولوگى ئا. خ. روكنىڭ «ئىجادىيەت پسىخولوگىيىسى» دېگەن ئەسىرىدىكى كۆز قاراشلار بويىچە مۇھەررىرلەر مۇنداق ئىگىلەش مۇمكىن:

ماتېرىيال توپلاش — ئىجادىيەتنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر. ماكارېنكو تۇرمۇشتىكى قىزىقارلىق ئىشلارنى تەسۋىرلىگەن ھېكايىسىنىڭ پىلان قىلىن-

ماي قايتۇرۇۋېتىلگەنلىكى سەۋەبىدىن قەتئىيلىك بىلەن تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، ماتېرىيال توپلىماقچى بولغان. شۇ مەقسەتتە ئۇ باللار تەربىيە يۇرتىدا 13 يىل تەربىيىچىلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1935 ـ يىلى 40 ياشقا كىرگەن ماكارېنكو بۇ ماتېرىياللاردىن بىر نەچچە ئاي ئىچىدە رومان يېزىپ چىققان. بۇ رومان مائارىپ تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن مەشھۇر پېداگوگىكا پوئېمىسى «پېداگوگ پوئېمىسى» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەررىر ئاپتورلارنىڭ ماتېرىياللارنى مول توپلاشقا ئىلھام بېرىشتىن ئىش باشلاش كېرەك.

پىكىر يۇرگۈزۈش — ئىجادىيەتتىكى ئەڭ ئاچقۇچلۇق مەسىلىدۇر. ئۇ ھەممىشە ئىلھامدىن ئىبارەت غەيرىي لوگىكىلىق تەپەككۇرغا مۇھتاجدۇر. تولستوي دوستىغا يازغان خېتىدە ئۆزىنىڭ مەشھۇر رومانى «ئاننا كارېنىنا» نى يېزىپ چىقىش جەريانىدىكى پىكىر يۇرگۈزۈش باسقۇچى ئۈستىدە توختىلىپ: «... قايغۇ ـ ھەسرەتتە ھېچنېمىنى يازمىدىم، ئازابلىنىپ ئىشلەۋاتىمەن، ئۇرۇغ چاچمىسام بولمايدىغان بۇ ئېتىزلىقنى چوڭقۇر ھەيدەپ يۇمشىتىشتىن ئىبارەت خىزمىتىنىڭ ماڭا نەقەدەر قېيىنغا چۈشكەنلىكىنى سىز زادىلا تەسەۋۋۇر قىلالمايسىز. دېمەكچىمەنكى، ھەجمى تولىمۇ چوڭ بۇ رومانىم («ئاننا كارېنىنا» نى كۆرسىتىدۇ) نىڭ كەلگۈسىدىكى شەخسلەرنىڭ قانداق سەرگۈزەشتىلەرگە يولۇقىدىغانلىقىدىكى ئېھتىماللىقلارنىڭ ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ ۋە قايتا ـ قايتىلاپ ئويلىنىۋاتىمەن. بۇ ئېھتىماللىقلارنىڭ بىرەرسىنى تاللاپ چىقىش ئۈچۈن مىليونلىغان كەچۈرمىشلەر ئۈستىدە ئويلىنىشنىڭ ئۆزى ھەقىقەتەن ئىنتايىن قىيىن ئىكەن، مېنىڭ ھازىر ئىشلەۋاتقىنىم مانا مۇشۇ ...» دېگەن.

پىلان ياكى تېزىس تۈزۈشتىن ئىبارەت ئۈچىنچى باسقۇچقا مىسال ئالساق، بالزاك «كىشىلىك كومېدىيىسى» دېگەن زور ھەجىملىك پارلاق ئەسىرىنى يېزىشنىڭ پىلانىنى تولىمۇ ئەتراپلىق تۈزگەن.

بۇ زور ھەجىملىك ئەسەر 96 رومان، پوۋېست ۋە ھېكايىنى، 2000 دىن ئارتۇق شەخسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ «قائىدە ـ يۇسۇن تەتقىقاتى»، «پەلسەپە تەتقىقاتى» ۋە «تەھلىل تەتقىقاتى» دىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بۇنىڭ ئاساسىي تېمىسى «قائىدە ـ يۇسۇن تەتقىقاتى» دىن ئىبارەت بولغان. بالزاك قائىدە ـ يۇسۇن قىسمىنىڭ پىلانى ئۈستىدە توختىلىپ: «... بارلىق ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنى ئىنكاس قىلىش مەقسىتىدە ھەر بىر تۇرمۇش مەنزىرىسىنى، ھەر بىر قىياپەتنى، ھەر بىر ئەركەك ۋە خوتۇن ـ قىزنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنى، ھەر بىر تۇرمۇش ئۇسۇلىنى، ھەر بىر كەسپتىكىلەرنى، ھەر بىر ئىجتىمائىي ئورۇندىكىلەرنى، فرانسىيىدىكى ھەر بىر ئۆلكىنى ... تەسۋىرلەپ يېزىشىم كېرەك» دېگەن.

تۆتىنچى باسقۇچ، پىلاننى ئەسەرگە ئايلاندۇرۇش، ئەدەبىياتنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ يېزىقچىلىقتىن ئىبارەتتۇر. بۇ باسقۇچ ئەسەرنىڭ ياخشى ياكى ناچار بولۇشىنىڭ ئاچقۇچلۇق باسقۇچىدۇر. ھەمدە ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىك جەھەتتە جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ دەرىجىسىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە مۇشۇ باسقۇچتا بەلگىلىنىدۇ. «بوۋارى خانىم» ناملىق مەشھۇر ئەسەر بىلەن XIX ئەسىردە دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبىرىگە چىققان فرانسىيىلىك بۈيۈك يازغۇچى فۇرۇۋبلەي ئەسەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن يېزىشتا، ئەسەرنىڭ ژانىرىغا ئەھمىيەت بېرىشتە، ئەسەرنىڭ قولىيازمىسىنى زېرىكمەستىن قايتا ـ قايتا ئۆزگەرتىشتە مەشھۇر بولغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىكى گوركىيغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. فۇرۇبلەي دوستىغا ئەۋەتكەن خېتىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى بۇ باسقۇچنىڭ تولىمۇ جاپالىق بولىدىغانلى-

قى ئۇستىدە توختىلىپ: «بۈگۈن نېمىشقا خاپا بولغانلىقىمنىڭ سەۋەبىنى بىلمەيمەن، بەلكىم رومانىمنىڭ سەۋەبىدىن بولۇشى مۇمكىن، بۇ رومانىنى يېزىپ چىقىشنىڭ ئۆزى ماڭا ئاغىنى يۆتكەشتىنمۇ مۇشكۇل چۈشتى. شۇ سەۋەبتىن بەزىدە يىغلىۋەتكۈم كېلىدۇ. ئەسەر يېزىش ئۈچۈن ئادەمدە ئاجايىپ غەيرەت بولمىسا بولمايدىكەن، لېكىن مەن پەقەت ئادەتتىكىدەكلا ئادەممەن. بۈگۈن بېشىم قاتتىق ئاغرىپ، كەيپسىزلىنىپ كەتكەنلىكىمنىڭ تۇپەيلىدىن تۆت سائەت ئىچىدە بىر قۇرنىمۇ يازالمىدىم. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇرۇن يازغانلىرىمدىن 100 جۈملىدەك ئۆچۈرۈپ تاشلىدىم. بۇ خىزمەت ھەقىقەتەن تەس خىزمەت ئىكەن! سەنئەت! ھەي، سەنئەت! سەن زادى جاننى ئالىدىغان جەبرائىلمۇ، نېمىشقا مۇنداقسەن؟» دېگەن.

دەرۋەقە، ئىجادىيەت جەريانىنى يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچقا بۆلۈش ئۇنىڭ ئاساسىي جەريانىنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىك بولۇپ، ئىجادىيەت قانۇنىيىتىنى مۇھىمى پسىخولوگىيە دائىرىسىدىن تەتقىق قىلىش ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىي ئىجادىيەت جەريانىدا بۇ باسقۇچلار بىر - بىرىدىن ئېنىق ئايرىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ھېسسىياتنى چۆرىدىگەن ھالدا تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، ئوبرازچانلىق. ئومۇمەن ئالغاندا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ئوبراز يارىتىشتۇر. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يۇقىرىقى تۆت باسقۇچلۇق ئىجادىيەت جەريانىدىن مەلۇمكى، ئۇ پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتى ۋە ئىجتىمائىي پەن ئىجادىيىتى بىلەن ئوخشاش ئەمەس، چۈنكى، پەن تېخنىكا ۋە ئىجتىمائىي پەن ئىجادىيىتى، ئاساسلىقى لوگىكىلىق تەپەككۇرغا تايىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ئاساسلىقى، ئوبرازلىق تەپەككۇرغا تايىنىدۇ.

ئۇنداقتا ئوبراز قانداق بولىدۇ؟ بىر تەرەپتىن، رېئاللىق تۈسىنى ئالىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ كونكرېت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئوبراز تۇرمۇش ھادىسىلاتلىرىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق ئىپادىسىدەك تۈس ئالىدۇ - دە، ئۇنى كۆرگۈچىلەر ئۆزىنى رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش قاينىمىغا كىرىپ قالغاندەك، يارىتىلغان ئوبرازلار بىلەن ھال - مۇڭ بولۇۋاتقاندەك ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بىر شارائىتتا تۇرغاندەك ھېس قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەكس ئەتتۇرگەن ئەھۋاللار ئاپتورنىڭ سۇبيېكتىپ ئاڭ ئانالىزى، تاللىشى، ئىش قوشۇپ ئۆزگەرتىشىدىن ئۆتكەنلىكتىن، ئاپتورنىڭ بەلگىلىك نۇقتىئىنەزەرى ۋە پوزىتسىيەسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە يارىتىلغان ئوبرازلار بەلگىلىك ئىدىيىۋى خاھىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، كىتابخان ياكى تاماشىبىنلاردا ئىدىيىۋى تەسىرات ۋە ھېسسىيات ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىككىنچى، ھېسسىياتچانلىق. ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئوبرازلار ئوخشاش بولمايدۇ. مۇزىكا، رەسىم، نەقىش، ھەيكەل، ھېكايە ۋە شېئىر قاتارلىقلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر نۇقتىدا ئورتاق بولىدۇ. بۇ ئوبرازلارنىڭ ھەممىسىدە ئىجادىيەتچىنىڭ كۈچلۈك ھېسسىياتى بولىدۇ. ئىجادىيەتچى بەلگىلىك ئىدىيە، نۇقتىئىنەزەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا مول تۇرمۇش دېتاللىرىغا ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى قوشۇپ، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئۇچرايدىغان نۇرغۇن ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئوبرازلارنىڭ ھەممىسىگە ئىجادىيەتچىنىڭ ھېسسىياتى سىڭىپ كېتىدۇ. دۇرۇس، باشقا ئىجادىيەت تۈرلىرىدىمۇ ھېسسىيات بولىدۇ. لېكىن، ھېسسىياتنىڭ

ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى جەھەتتىن باشقا ئىجابىيەت تۈرلىرىگە زادىلا ئوخشىمايدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، يارىتىلغان ئوبرازلارنىڭ ھېسسىياتى ئاپتورلارنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئوبرازلارنى كۆرگۈچىلەرنىڭ ھېسسىياتىنى يۇغۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق بىر ئىدىيە ۋە تىلغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. بۇ ھال ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، يەككىلىك. ئىجادىيەتچىنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى كۆپ ھاللاردا يەككە ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھازىرقى كۈنگىچە ناھايىتى ئاز ساندىكى ئەسەرلەرنى بىر نەچچە كىشى ھەمكارلىشىپ ئىجاد قىلغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئەسەرلەر يالغۇز بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىدۇ، يەنى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئىجادىيەتچىلەرنىڭ غايە، ھېسسىيات، تۇرمۇشنىڭ ئاشكارىلىنىشى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۇبيېكتىپ خاھىشچانلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ ھال ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ «يەككە» لىكىنى بەلگىلەيدۇ. ھالبۇكى، بۇ ھال ئىجتىمائىي پەن ئىجادىيىتى بىلەن پەن - تېخنىكا ئىجادىيىتىدىكى «ئۆتكەلدىن ھەمكارلىشىپ بىللە ئۆتۈش» بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ.

ئوخشاش تېما ئوخشاش بولمىغان ئاپتورلارنىڭ قولىدا باشقا - باشقا ئىجادىيەت بولۇپ چىقىدۇ؛ ئوخشاش بولغان بىر تۇرمۇش دېتالىنى ھەر بىر ئاپتور ئۆزگىچە ئۆزلەشتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسى رەڭگا - رەڭ گۈل بولۇپ ئېچىلىدۇ. مەسىلەن، رابىيە سەئىدىنىڭ ۋەقەسى ئەخمەت زىيائى قەلىمىدە دىداكتىك داستان بولۇپ چىققان بولسا، مەمتىلى زۇنۇننىڭ قەلىمىدە دراما بولۇپ چىققان.

كىشىلەرنىڭ قالاق تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتىشكە، يېڭى ماتېرىيال مەنبەلىرىنى ئېچىشقا، يېڭى تېپىكى بازارلارنى ئېچىشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئات بىلەن چېپىشتىن ماشىنا بىلەن چېپىشقا، ھەتتا تېخى قۇشلاردەك ھاۋادا ئۇچۇشقا قادىر بولۇپ، بەختلىك جەمئىيەت قۇرۇشتا مىسلى كۆرۈلمىگەن ماددىي ئاساسلارغا ئىگە بولىدۇ.

ئىجادىيەتنىڭ يۇقىرىدىكى تۈرلىرىدىن باشقا يەنە شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بىز بايان قىلغان بىر نەچچە تەرەپ بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشنىڭ دائىرىسى قانچىلىك ۋە قانچە تۈرلۈك بولسا، ئىجادىيەتنىڭمۇ دائىرىسى ۋە تۈرلىرى شۇنچىلىك ۋە شۇنچە تۈرلۈك بولىدۇ. مەسىلەن، ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئالىدىغان بولساق، ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خاسلىقىنى بايقاش ۋە بۇ جەھەتتىكى ئىجادىي بۇلاقنى ئېچىش، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈشتە ئىجادىي بولۇشى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىنى توغرا باھالىشى، يەنى ئوخشاشمىغان تەسەۋۋۇر، لايىھە، پىلان، تەكلىپ قاتارلىقلاردىن توغرىسىنى تاللاپ ئېلىشى ۋە ياخشى ئىش قىلىش نىيىتىدىكى ئاقكۆڭۈل كىشىلەرنىڭ نامۇۋاپىق لايىھەلىرىگە كەڭ قورساقلىق قىلىشى، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتە ئىجادىي بولغان تەشكىلىي تۈزۈملەرنى قوللىنىشى كېرەك. دېمەك، ھەر قانداق بىر ساھەدە ئىجادىي ئىشلىمىسە بولمايدىغان ئىشلار بولىدۇ. شۇڭا، ئىجادىيەت تۈرلىرىنىڭ سانىمۇ كۆپ بولىدۇ. سودا - سانائەت، ئارمىيە، دوختۇرلۇق ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئىجادىي پائالىيەتلەر بولىدۇ. شۇڭا، مۇھەررىرلىكتە ئىگىلەشكە تېگىشلىك ئىجادىيەت تۈرلىرىنى پەقەت ۋە پەقەت ھازىرقى سەۋىيىمىزدە يۇقىرىقىدەك تۈرلەر بويىچە بايان قىلىمىز.

— تەھرىر قەيسەر قەييۇم

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا مىللىي تىل يېزىقنى ئاساس قىلغان نەشرىيات فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش لازىم

مەلىكەم مۇھەممەت

جۇڭگو كۆپ مىللەتلىك بىر چوڭ ئائىلە ، نۆ-
ۋەتتە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ، ئىسلاھات ئېلىپ
بېرىش ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ، دۆلەتنى قۇدرەت
تاپقۇزۇش ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش مۇشۇ
چوڭ ئائىلىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق
نىشانى ، بۇ نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن
دۆلىتىمىزدىكى 50 نەچچە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ
پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ، سىياسىي ، ئىقتىسا-
دىي سەۋىيىسىنى ئوخشاش تەرەققىي قىلدۇرۇش
كېرەك . ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن ، جۇڭگونىڭ
سوتسىيالىستىك ئالاھىدىلىكمۇ ھەقىقىي گەۋدىلەن-
مەيدۇ ، زامانىۋىلاشتۇرۇشتىمۇ ئېغىز ئېچىش مۇم-
كىن ئەمەس . جۇڭگودەك بىر كۆپ مىللەتلىك دۆ-
لەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق
گۈللىنىشىنى يېتەكچى قىلغاندىلا ، ئاندىن زامانى-
ۋىلاشتۇرۇش نىشانىغا يەتكىلى بولىدۇ .

مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەتى-
نىمىزنىڭ بىپايان كەڭ چېگرا رايونلىرىغا ئولتۇ-
راقلاشقان ، ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى ، سىيا-
سىي ، ئىقتىسادىي ، پەن - مەدەنىيىتى ، مائارىپ
ئىشلىرى ، ئۆرۈپ - ئادەتلىرى ئالاھىدە پەرقلىق
بولۇپ ، تەرەققىيات قەدىمى بىردەك ئەمەس ،
تىل - يېزىقمۇ ئوخشاشمايدۇ . پارتىيە ئاز سانلىق
مىللەت رايونلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت خەلقلى-
رىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ،
ئۇلارنىڭ پەن - مەدەنىيەت ، ئىقتىسادىي سەۋىيە-
سىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ، شۇ مىللەتلەر يېزىقىنى
ئاساس قىلغان كىتابلارنى نەشر قىلىش فاڭجېنى-
نى ئوتتۇرىغا قويدى . ئاز سانلىق مىللەت تىل -
يېزىقىدا كىتابلارنى نەشر قىلىش مەمل - يېزىق-
دا كىتابلارنى نەشر قىلىش مەملىكىتىمىز نەشرى-
ياتچىلىق خىزمىتىنىڭ بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە
نەشرىيات ئىلمىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم بىر
تارماق ، بۇنى ئەنە شۇنداق بىر مۇھىم ئورۇنغا
كۆتۈرۈش ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇ-
ھىملىقى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە دا-
ئىر كىتابلارنى نەشر قىلىش ئالاھىدىلىكى بەلگى-
لەيدۇ . ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت سە-
ۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان كىتابلارنى ئۇلار-
نىڭ تىل - يېزىقىدا نەشر قىلىش ، ھەر قايسى
ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ
مەدەنىيىتىدىكى جەۋھەرلەرنى قېزىشقا ھەمدە ئۇنى
جارى قىلدۇرۇپ ، نۇرلاندۇرۇپ ئۆز مىللىتى بىلەن
باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئورتاق زامانىۋىلى-
شىشتىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بول-
سا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ
زامانىۋىلىشىش ئۆزگىرىشىگە بىرلەشتۈرۈپ ، يېڭى
مەدەنىيەت بىلەن زامانىۋى پەن - تېخنىكىغا يۈز-
لىنىش قىلىشقا ، بۇ يېڭى مەدەنىيەت ۋە زامانىۋى
پەن - تېخنىكا ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر بى-
لەن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنى-
يەت تەرەققىيات پەرقىنى تۈگىتىشكە ھەمدە مىللەت-
لەرنىڭ ئۆز ئىززەت ھۆرمىتىنى ساقلايدىغان ، ئۆ-
زىگە ئىشىنىدىغان ، ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزىدىغان
قىلىشقا پايدىلىق .

يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بېرى ، پارتىيە ۋە
خەلق ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقى-
دا كىتاب نەشر قىلىش جەھەتتە ناھايىتى زور تى-
رىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ ، كۆپلىگەن نەتىجىلەر-
گە ئېرىشتى . كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەت نەش-
رىيات خادىملىرىنى تەربىيىلەپ ۋە يېتىشتۈرۈپ ، ئاز
سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنى-
يەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ، پەن - تېخنىكا ئار-
قىلىق بېيىشتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇردى .
ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىمۇ ھازىرقى زامان
مەدەنىيىتىنى ۋە ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنى
ئۆز مىللىتىگە سىڭدۈرۈپ ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنى-
يەتتە زامانىۋىلىشىش ۋە پەن - تېخنىكا ئىگىلىشى
جەھەتلەردە زور تۆھپىلەرنى قوشماقتا . لېكىن بۇ
يەنىلا ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتىدۇ . ھازىرقى
پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچى-
لىقنى راۋاجلاندۇرۇش ، ئاز سانلىق مىللەت را-
يونلىرىدىكى كەڭ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تېخنى-
كا بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە ، پەن - تېخنىكىغا تايى-
نىپ بېيىش يولىغا مېڭىشقا ياردەم بېرىشى ئۈ-
چۈن ، ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى كى-
تابلارنى كۆپلەپ نەشر قىلىپ ، ھەر قايسى
جايلارغا دۇنيانىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا تەجرىبى-
لىرىنى ، ئىلغار پەن - تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى ئال-
ماشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش لازىم . دېھقان -
چارۋىچىلارنى ئەمەلىي قوللىنىدىغان پەن - تېخنى-
كا بىلىملىرى بىلەن قوراللاندۇرغاندىلا ، دۆلىتى-
مىزدىكى كۆپ سانلىق مىللەت خەنزۇ خەلقى بىلەن
ئوخشاش قەدەمدە زامانىۋىلىشىشنى ئىلگىرى سۈر-
گىلى بولىدۇ .

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئاز سانلىق
مىللەت تىل - يېزىقىدا كىتابلارنى نەشر قىلىپ ،
ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ پەن - مەدەنىيەت
سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە دۇن-
يا مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقانلىق . جۇڭگو مەدەنىيى-
تى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان
بىر قىسمى . جۇڭگودىكى 50 نەچچە قېرىنداش

مىللەت تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆز مىللىتىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى ياراتتى. بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەر بىرى بىر دەستە گۈل بولۇپ، جۇڭگو مەدەنىيىتىدە قاتلاممۇ قاتلام ئەكس ئېتىپ تۇرماقتا. ھەممىسى بىرلىشىپ جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ رەڭگا - رەڭ گۈل باغچىسىنى بەرپا قىلدى، بۇ، جۇڭگونىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىۋاتىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈنلىكىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. جۇڭگودىكى ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى بولغاچقا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىل يېزىقىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئورتاق گۈللەندۈرۈپ تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى نەشرىيات خىزمىتىنى راۋاجلاندۇرۇش جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقانلىقتۇر.

ئەندى ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىشنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتى توغرىسىدا ئازراق توختىلايلى.

ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ. مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى، ئۆرۈپ - ئادىتى، ئىقتىسادىي شەكلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، مىللەتلەرنىڭ بەزى ئادەتلىرىنى ئادەتلىنىپ كەتتى دەپ تاشلاپ قويماي، تۇرمۇش مۇھىتىنى، ئىقتىسادىي شەكلىنى، تۇرمۇش ئادىتىنى، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنى كۆپ تەرەپلەردىن گىرەلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك. ھەمدە ئۆزگەرتىشكە تېگىشلىكلىرىنى دۇنيانىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇپ پەن - تېخنىكا ئارقىلىق ئۆزگەرتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ھەر خىل پەنلەر گىرەلەشكەن ئۇنىۋېرسال ئورگان نەشرىياتچىلىق بولمىسا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەت نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ھۆرمەت قىلىش، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى تەرەققىيات قەدىمىگە ماسلاشتۇرۇش لازىم.

كىتاب كىشىلەرگە مەنىۋى ئوزۇق يەتكۈزگۈچى كۆرۈك. مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىش، ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇش، ئىجتىمائىي ئىشلارنى تىرىشىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئىگىلىك بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلارنى ماس ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ يەنىلا ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىنى ئاساس قىلغان پارتىينىڭ نەشرىيات فاڭجېنىنى ئىجرا قىلىش ئىنتايىن مۇھىم. بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بېرى، ئىقتىسادنىڭ ئېچىۋېتىش دولقۇنى كەڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا يېتىپ باردى. ئەمما ئەمەلىيەت جەريانىدا، ئىقتىسادنى ئېچىۋېتىشتە مەدەنىيەت بايلىق مەنبەسىنى ئېچىش، ئىقتىسادىي بايلىق مەنبەسىنى ئېچىشتا ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتمەكتە. شۇنداق ئىكەن، ئەنە شۇ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش نەشرىيات خادىملىرىنىڭ پارتىينىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىغا چىقارغان نەشرىيات فاڭجېنىنى قەتئىي، ئۈزۈل - كېسىل ئىجرا قىلىشى، ياخشى كىتابلارنى كۆپلەپ چىقىرىپ ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشكە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاجايىپ مول مەدەنىيەتلىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىماقتا. شىنجاڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشتە، ئولتۇرۇۋېلىپ سۆزلەۋەرگەنگە بولمايدۇ. ئويلاشقا، ئىشلەشكە جۈرئەت قىلىپ، ئۆزىمىزگە تايىنىپ، بار ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، نەشرىيات ئىشلىرىدىمۇ سىرتقا ئېچىۋېتىش يولىنى ئىزدىشىمىز لازىم. شىنجاڭ چېگرا رايون بولغاچقا، ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى ياخشى كىتابلارنى نەشر قىلساق چەت ئەللەردە بازار تاپالىشىمىز مۇمكىن. شۇڭلاشقا ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىشنى ئاساس قىلىدىغان نەشرىياتلار دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى كىتاب بازارلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت نەشرىياتچىلىقىنى چوقۇم راۋاجلاندۇرۇش كېرەك. بۇ ھازىرقى جۇڭگونىڭ ئىسلاھات چوڭقۇرلىشىۋاتقان، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش دائىرىسى كېڭىيىۋاتقان ياخشى ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇن، ئىقتىسادىي قەدىمىنى تېزلىتىشكە ئۇيغۇن.

نەشرىيات خادىملىرى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا، پارتىينىڭ ئاساسىي لۇشيەنى، نەشرىياتچىلىق پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، مەركەزنىڭ ئاخبارات خادىملىرىغا چاقىرغان «ئۆگىنىش، ئۆگىنىش، يەنە ئۆگىنىش، چوڭقۇر چۆكۈش، چوڭقۇر چۆكۈش، يەنە چوڭقۇر چۆكۈش» چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئىدىيە ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، خىزمەت ئۇسلۇبىنى ياخشىلاپ، شەخسىي غەرەزنى ئارىلاشتۇرماي، ئاممىنى تەربىيىلەشتىن ئىبارەت نەشرىيات ئىشلىرىدا چىڭ تۇرۇپ، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى دەپ بىلىپ، دۆلەتنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن پۈتۈن ئىستىمىز بىلەن كۆرەش قىلىشىمىز لازىم.

دىيارىمىزنىڭ شېكەرچىلىك تېخنىكىسى

مامۇت قۇربان

ئاتا بوۋىلىرىمىز مۇندىن تەخمىنەن 3000 يىل ئىلگىرى ئارپىدىن ئارپا شېكىرى ئېلىش، كۆك يانتاقتىن يانتاق شېكىرى (تارانجىبىل) ئېلىشقا ماھىر ئىدى①. جەنگو دەۋرىدە يېزىلغان بەزى تارىخى مەنبەلەرگەئاساسلانغاندا شەكەر ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە غەربى يۇرتتىن ئېلىپ بېرىلغان. ئەجدادلىرىمىز خەن دەۋرىدە ئۆزلىرى ئالغان شېكەرنىتوغراق ئوتۇنى داشقىلى (كۈلى) ۋە شىخار (ھازىر ئىشقار دېيىلىدۇ، ئاساسلىق خىمىيۋى تەركىبى ناتىرىي كاربونات ياكى سودا) ئارقىلىق ئاقارتىپ ۋە تازىلاپ، كرىستاللاندۇرۇپ، قارسمان شېكەر ئالغان ۋە شېكەردىن پايدىلىنىپ ھەر خىل تاتلىق يېمەكلىكلەردىن شەنشكەر، كەمپۈت، پەشمەت، ماتاڭ (بۇ ئادەتتە قىشتا ياسىلىدۇ، گۇرۇچ ۋە ئارپا شېكىرىدىن ئېلىنغان)، ئەدرەك، پەۋە، مەنپىس قاتارلىق كەمپۈت تۈرلىرى ۋە تاتلىق تۇرۇملەرنى ياسىغان. ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلىگەن شېكەر ۋە ناۋاتلىرىنى كارۋان يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا شەرق ۋە غەربلەرگىچە ئېلىپ بېرىپ، غەربى يۇرتنىڭ ھۈنەر سەنئىتىنى دۇنياغا تونۇتقان.

كېيىنكى خەن دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭخېڭ② دېگەن كىشىنىڭ «七辨» ناملىق ئەسىرىدە «شېكەر سىرتتىن ئېلىپ كېلىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. جاڭخېڭ شېكەرنى يەنە «柘浆» (شېكەر قۇمۇچ قىيامى) دەپمۇ خاتىرىلىگەن بولۇپ، بۇنىمۇ سىرتتىن ئېلىپ كېلىنگەن دەپ يازغان. بەزى تارىخى مەنبەئەلەرگە ئاساسلانغاندا شېكەر ئەڭ دەسلەپ ئىشلەپچىقىرىلغاندا پەقەت دورا ئورنىدىلا ئىشلىتىلگەن ئىكەن. 6 ـ ئەسىردە باغداتتىن ئانچە يىراق بولمىغان شاھپور دېگەن شەھەردە پارسلار باشقۇرغان تىببى ئىنىستىتوتنىڭ ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن ھىندىستاندىن ئېلىپ كېلىنىدىغان دورا دەرمەكلەر ئىچىدە شېكەرمۇ بولغان. ئۇ شۇ چاغلاردا دورا ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى، يەنى ئىسسىقتىن بولغان كېسەللەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلگەنلىكى، غەربى يۇرتتا مىلادىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا ئاق شېكەر بار بولۇپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا ياشىغان ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا ئارپا ۋە يانتاقتىن شېكەر ئېلىش تېخنىكىسى پىششىق ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ ساقلىنىپ قالغان:

مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تۈركىي مىللەتتىن بولغان بىر شېكەر ـ ناۋات سودىگىرى بىلەن پىشىل سودىسى قىلىدىغان بىر ھىندى سودىگەر ئۇزاق سەپەردە ھەمراھ بولۇپ، كەچ كىرگەندە بىر يەردە قونۇپ قاپتۇ، ئەتىسى ناشتىدا ھىندى سودىگەر تۈركىي سودىگەرنىڭ مۇزغا ئوخشايدىغان بىر نەرسىنى خورجۇنىدىن ئېلىپ، چايغا سېلىپ ئىچىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سوراپتۇ ۋە ئۇزىنىڭ ئازراق تېتىپ باقىسى بارلىقىنى ئېيتىپتۇ. تۈركىي سودىگەر دەرھال ئۇنىڭغا مۇشتەك چوڭلۇقتىكى بىر پارچە ناۋاتنى بېرىپتۇ. ئۇ ناۋاتنى تېتىپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئادەم تىلىنى يارغىدەك شېرىن تەمىگە ھەيران بولۇپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەگەر پىشىلنىڭ چوڭلۇقىدا ناۋات ياساپ بېرەلىسە ئۆزىنىڭ پىشىلدىن بىرنى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. تۈركىي سودىگەر ئۇنىڭغا دەرھال ماقۇل بولۇپ شۇ جاينىڭ ئۆزىدىلا ئوچاق كولاپ شېكەر قاينىتىپ، بىر كېچە كۈندۈز دۈملەپ پىشىلنىڭ چوڭلۇقىدا ناۋات ئۇيۇتۇپتۇ، ھىندى سودىگەر ئۇنىڭ كارامىتىدىن ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ پىشىلىنى بېرىپتۇ③. گەرچە بۇ بىر رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر، خوتەن، كۇچار، ئىدىقۇت تەۋەپلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇندىن تەخمىنەن 3000 يىللار ئىلگىرىلا شېكەر ئىشلەش تېخنىكىسىنى پۇختا بىلىدىغانلىقىنى، قەشقەر، خوتەن، كۇچار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا شېكەر، ناۋات ياساشنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يېقىنقى زامانلاردىلا تەسادىپى بارلىققا كېلىپ قالمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بازارلاردا ناۋات ۋە ماتاڭ سودىسى قىلىدىغان ھەر قانداق بىر ئۇيغۇر پەرزەنتى شېكەر ئىش-

لەش ۋە ئۇنىڭدىن ناۋاتقا ئوخشاش باشقا قو-
شۇمچە تاتلىق تۈرۈملەرنى ياساشنى بىلىدۇ. هال-
بۇكى ئەينى چاغلاردىلا تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا
ياشىغان ئاتا بوۋىلىرىمىز ئارىسىدا شېكەر ئېلىش
خېلى ئومۇملاشقان، بۇ ئۇلار ئۈچۈن ئادەتتىكى
بىر هۈنەر - سەنئەت هېسابلىناتتى.

قەدىمكى ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ شېكەر ئىش-
لەش ۋە ئۇنىڭدىن هەر خىل تاتلىق - تۈرۈم يېمەك-
لىكلەرنى ياسىغانلىق توغرىسىدىكى خەۋەر كارۋان
يولى ئارقىلىق تاڭ دۆلىتىگە يەتكەن. نەتىجىدە
تاڭ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭ (لىي شى-
مىن) غەربىي يۇرتتا قار (糖霜) دەك بىر خىل كى-
رىستال ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى
ياساش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن،
جىنگۇەننىڭ 21 - يىلى (مىلادى 617 - يىلى)
ۋاڭ شۈەنسى قاتارلىق ئەلچىلەرنى غەربىي يۇرتقا
ئەۋەتىدۇ. «يېڭى تاڭ نامە. غەربىي يۇرت تەزكىرى-
سى»④ دە، تەيزۇڭ شېكەر ئېلىش تېخنىكىسىنى
ئۆگىنىپ شاۋياڭ (هازىرقى ياڭجۇ) دا ئىشلىگەن
شېكەرنىڭ رەڭگى، تەمى غەربىي يۇرت شېكىرىنىڭ
رەڭگى تەمىگە يەتمىگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇ
يەنە شېكەر ئېلىش تېخنىكىسى ئۈستىدە توختىلىپ،
ئۆزىنىڭ ئاڭلىغانلىرىچە «ئاۋۋال ئېزىپ ئاندىن
تىندۇرۇلىدىكەن» دەپ خاتىرىلەپ، شېكەر ئېلىش-
نىڭ ئەمەلىي مەشغۇلاتى جەھەتتە هېچقانداق چۈ-
شەنچە بېرەلمىگەن يەنى بۇنىڭدىن مىلۇمكى ئۇ
شېكەر ئېلىش مەشغۇلاتىنى تىل بىلمىگەنلىكى سە-
ۋەبىدىن خاتىرىلەپ ئالالمىغان ياكى ئاڭلىۋالغىنى-
چە يېزىپ قويغان. شۇ سەۋەبتىن هەر قانداق قى-
لىپمۇ قارا شېكەر شەربىتىنىڭ رەڭگىنى ئاقارتالمى-
غان. بۇ هەقتە يەنە «يېڭىدىن تۈزۈلگەن دورا ئۆ-
سۈملۈكلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا شېكەر ئېلىش
تېخنىكىسى ئۈستىدە توختىلىپ «تاڭ دەۋرىدە ئىش-
لەنگەن شېكەر ئاۋۋال تەمسىز ۋە كۆرۈمسىز بو-
لۇپ، كېيىنرەك سەل ياخشىلانغان بولسىمۇ، يە-
نىلا قارامتۇل قىزغۇچ رەڭلىك شەربەت ئىدى» دەپ
خاتىرىلەنگەن. تاڭ دەۋرىنىڭ دالى يىللىرى 766 -
779 - يىللىرى) ئۇلار شېكەر قۇمۇچى ۋە قىزىلچا
تېرىشنى غەربىي يۇرت تەرەپلەردىن قايتا ئۆگىنىپ
كېلىپ هازىرقى فۇجيەن ئەتراپلىرىدا تېرىغان،

بىراق هۆسۈلى ياخشى بولمىغان ھەمدە ئۇنىڭدىن
ئالغان شېكەر يەنىلا قارامتۇل قىزغۇچ رەڭلىك
شەربەت بولۇپ، ئۇنى توشۇشنىڭ ناهايىتى ئەپ-
سىزلىكى بەزى خىمىيە تارىخلىرىغا خاتىرىلەنگەن.
دېمىسىمۇ 8 - ئەسىرلەردە ئاق شېكەر ئېلىش تېخ-
نىكىسىنى بىلمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزلىرى ئال-
غان قارا شېكەر شەربىتىنى رەڭسىزلەندۈرۈپ، تا-
زىلاپ، كىرىستاللاشتۇرۇپ، ناۋات ئىشلەش تېخ-
نىكىسى تاڭ دۆلىتى ئۈچۈن تېخىمۇ سىرلىق هۈنەر
هېسابلىناتتى. هالبۇكى 8 - ئەسىرلەردە شېكەر
ئىشلەش ۋە ئۇنىڭدىن ناۋات ئېلىش دىيارىمىزدا
پىشقان هۈنەرگە ئايلىنىپلا قالماي بەلكى شېكەر ۋە
ناۋاتنىڭ دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىشىدىن ئىستىمال
بۇيۇمىغا ئايلانغانلىقى هەققىدە تارىخى پاكىتلار-
مۇ بار.

مەھمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار
دىۋانى» دېگەن كىتابىدىمۇ بىر نەچچە يەردە شې-
كەر، ئارپا شېكىرى، يانتاق شېكىرى، بال (هە-
سەل) ۋە تاتلىق يېمەكلىكلەر هەققىدە ئىزاهات
بەرگەن.

ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو
(1254 - 1324) «ساياھەت خاتىرىسى» دە
فۇجيەننىڭ يۈشى دېگەن يېرىدىكىلەرنىڭ شېكەر
ئېلىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ «قۇبلەيخان بۇرايۇنلار-
نى بويسۇندۇرۇشتىن بۇرۇن بۇ يەردە پەقەت قارا
شېكەر شەربىتى ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. ئۇ بۇ رايـ
ونلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، سىرتتىن ئا-
دەم تەكلىپ قىلىپ بىر خىل دەرەخنىڭ كۈلى (توغ-
راق ئوتىنىنىڭ كۈلى، ئاساسلىق تەركىبى ئىشقار
- ناترىي كاربونات) نى قوشۇپ، ئاندىن شېكەر
ئاقارتىپ، تازىلاپ شېكەر ئېلىش تېخنىكىسىنى
ئىلگىرلاشتۇرغان ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك
ئېچكىرىدە تاكى 13 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغىچە ئاق
شېكەر ئېلىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. هازىرغىچە مە-
لۇم بولغان تارىخى مەنبەئەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىچكى-
رىدە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە شېكەر ئىشلەش ساناـ
ئىتى بار - يوقلىقى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق. بۇ
هەقتە يەنىلا چەتكە بېقىندىغانلىقى بەزى تارىخى مەنبەئە-
لەرگە خاتىرىلەنگەن. ئۇنداق بولغان ئىكەن شېكەر ئىش-
لەش ۋە ئۇنىڭدىن ناۋات ۋە باشقا تاتلىق تۈرۈملەرنى يا-
ساشتىن هەرگىزمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

《新疆社科论坛》(维吾尔文版)

新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办

1995年 第四期 副主编

(总第30期) 斯拉木江·谢里甫

目　录

政治理论

对邓小平同志新时期民族问题思想的初探……叶裕昌(1)

邓小平廉政观的三个主要内容……毛民生(8)

经济理论与市场经济

减轻经济负担,加快发展速度……吐拉洪·托乎提(11)

保证质量是发展市场经济的关键……苏来曼·尼亚孜(16)

发展少数民族地区经济,关键在于落实中央对少数民族地区的具体政策……阿不都热合曼·巴克(20)

木卡姆与现代文学

维吾尔木卡姆的早期形式……阿不都秀库尔、买买提伊明(23)

穆塔里甫的小说创作……艾乃吐拉·库尔班(35)

历史、古迹、考古

吐蕃人在于阗的统治……巴哈提亚尔·吐尔逊、买买提明.芒里克(47)

科技、文化

关于发展科学技术的几个问题……阿不都艾尼·库尔班(55)

写作与新闻出版

编辑加工与写作的关系……斯拉木江·谢里甫(61)

少数民族地区要坚持民文为主的出版方针……玛丽卡·买罕穆德(77)

编　委:阿·热杰甫、阿·热合满、阿·托乎提、赛·禾维尔、谢·伊明、斯·谢里甫

责任编辑:斯·谢里甫、凯·柯尤木

مۇشتىرىلار دىققىتىگە:

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»نىڭ ئۇيغۇرچىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان پەسىللىك ئىلمىي ژۇرنال. بۇ — پەلسەپە، مائارىپ، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، پەن - تېخنىكا، دىن ۋە ئەخلاق، باشقۇرۇش ۋە باشقا ئارىلىق پەنلەر بويىچە ئالىم - مۇتەخەسسىس ۋە باشقا ھەۋەسكارلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى، دۇنيا بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە ماياك بولىدىغان كەشپىيات ھەم ئىختىرالارنى ئىخچام تونۇشتۇرۇپ، ئىلىم - پەننى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان يېڭى بىر بىلىم مۇنبىرى. ھەر بىر ئويغاق ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېخىمۇ ئەقىللىق، يىراقنى كۆرىدىغان، زامانغا ماس ئادەم بولۇش جاھانىنامىسى. بۇ ژۇرنال سىزنى دانايى - دانىشمەن ئالىملار، پىرى — ئۇستازلار، ھەققانىي ئىلىم چولپانلىرى، سەنئەتكارلار، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پسىخولوگلار بىلەن ئۇلپەتلەشتۈرۈپ، قەددىڭىزنى رۇسلاپ زامانىۋى قەدەم بېسىشىڭىزغا ياردەم بەرگۈچى، ژۇرنىلىمىزنىڭ بىر يىللىق سانلىرىغا 8.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانىغا 2.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغايسىز.

پۇل ئەۋەتىدىغان ئادرېسى: ئۈرۈمچى «يەنئەن» يولى 46 - قورو.

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى

ئالاقىلاشقۇچى: ليۇسۇچېڭ

《新疆社科论坛》
全国公开发行

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»
مەملىكەت بويىچە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
مەملىكەت ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65—1147/C1
پوچتا ئارقىلىق مۇشتىرى بولۇش نومۇرى: 58—137
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مۇشتىرى قوبۇل قىلىنىدۇ
بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم
باھاسى: 2.00 يۈەن
ئورنى: ئۈرۈمچى يەنئەن يولى 46 - قورو، پوچتا نومۇرى: 830001
تېلېفون: 2861273 تېلېگرامما: 3027
مۇقاۋىنى ئوبۇلقاسىم ئەمەت لايىھىلىگەن